

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК
ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ПЕДАГОГ КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

2019

СЕМАСИОЛОГИЯНИНГ ДОЛЗАРБ

МУАММОЛАРИ

Тингловчилар учун ўқув-услубий мажмуа

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ
ХУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

“Тасдиқлайман”

Тармоқ маркази директори

Н.М.Эгамбердиева

“ _____ ” _____ **2019 йил**

“СЕМАСИОЛОГИЯНИНГ ДОЛЗАРЪ МУАММОЛАРИ”

МОДУЛИНИНГ

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУАСИ

Малака ошириш курси йўналиши: Ўзбек тили филологияси:

ўзбек тилшунослиги

Тингловчилар контингенти: Олий таълим муассасалари

профессор-ўқитувчилари

**Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлигининг 2019 йил 18 октябрдаги 5-сонли буйруғи билан
тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.**

Тузувчи:

Одилов Ёрқинжон – филология фанлари доктори,

Такризчилар:

Д.Лутфуллаева – филология фанлари доктори, профессор

З.Холмонова – филология фанлари доктори,

*Ўқув-услубий мажмуа Алишер Навоий номидаги ТошДЎТАУ
Кенгашининг 2019 йил 28-августдаги 1-сонли қарори билан нашрга
тавсия қилинган.*

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	4
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	8
III. МАЪРУЗА МАТНЛАРИ.....	15
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ УЧУН МАТЕРИАЛЛАРИ, ТОПШИРИҚЛАР ВА УЛАРНИ БАЖАРИШ БЎЙИЧА ТАВСИЯЛАР	66
V.БИТИРУВ ИШЛАРИ УЧУН МАВЗУЛАР.....	141
VI. КЕЙСЛАР БАНКИ.....	142
VII. ГЛОССАРИЙ	145
VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	147

Ў.ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 26 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 278-сон қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сон, 2016 йил 13 майдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-4797-сон, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришга бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармонлари, 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ 2909-сон Қарори йўналишлари мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади.

“Семасиологиянинг долзарб муаммолари” деб номланган мазкур фан доирасида замонавий ўзбек тилшунослигида эндигина ўрганилаётган лисоний зиддиятларнинг марказий масаласи сифатида, асосан, антонимия, уларнинг ўрганиш объекти, таянч тушунчалари, долзарб муаммолари ҳақида маълумот берилади. Бу фан педагогларни замонавий тилшунослик қўлга киритаётган энг сўнгги ютуқлар ва камчиликлари билан таништиради, уларни тил ҳодисаларини инсон омили билан боғлаб ўрганишга ўргатади.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Семасиологиянинг долзарб муаммолари, унинг Зиддиятдаги тилнинг барча сатҳлари ва бирликларига алоқадорлиги, яъни тилнинг ҳар бир сатҳида ўзига хос қарама-қаршилик муносабати мавжудлиги ва бу борада амалга оширилган ишларнинг аксарияти лексик сатҳ бирликлари билан намоён бўладиган зидликка бағишланганлиги ва лисоний зиддиятнинг марказий масаласи сифатида, асосан, антонимия каби масалалар очиқ берилади. Ўқув фанининг асосий мақсади тингловчиларга айти шу масалалар бўйича назарий маълумот бериш ва уларни тил ҳодисаларини антропоцентрик парадигма тамойиллари асосида тадқиқ этишга ўргатишдан иборат.

Ўқув фанида қуйидаги вазифаларни амалга ошириш кўзда тутилади:

– тингловчиларга ўзбек тилшунослигида лисоний зиддият масаласи антонимик ва антисемик бирликларнинг юзага келиши, ўрганиш объекти, асосий тушунчалари, йўналишлари ҳақида маълумот бериш;

– тил умумий ривожининг, хусусан, маъно таракқиётининг харакатлантирувчи кучларидан энг қудратлиси диалектик зиддият, қарама-қаршиликларини таҳлил қилиш;

– зиддият, қарама-қаршилиқ билан бир қаторда тил ва нутқ бирликларида хилма-хиллик, мураккаблиқ, кўпталқинлилик каби маъновий силжишлар, меъёрдан чекинишлар, анормал жараёнлар ҳам ўрни билан воқеланадики, улар ҳам тил таракқиёти учун хизмат қилишини таҳлил қилиш;

– тингловчиларни ўзбек тилшунослигида лисоний зиддият масаласи антонимик ва антисемик бирликлар доирасида ўрганилган масалаларни таҳлил қилишга ўргатиш;

– тингловчиларни сўз семантик структурасига хос бу жиҳат – қоришиқ зид маънолилик кўплаб тиллар қатори туркий тилларга ҳам хослиги ва кўплаб сўзлар семантик структурасида нафақат турли хил, балки зид маъноларининг долзарб муаммолари билан таништириш;

– тингловчиларда ўзбек тилшунослигида лисоний зиддиятларни таҳлил қилиш кўникмасини шакллантириш;

– тингловчиларга ўзбек тилшунослигида лисоний зиддият масаласи антонимик ва антисемик бирликларнинг юзага келиши ҳақида маълумот бериш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва лаёқатларига қўйиладиган талаблар

“Семасиологиянинг долзарб муаммолари” курсини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида **ТИНГЛОВЧИ:**

- этнатиосемия – лисоний зиддиятнинг типик кўриниши ва унинг юзига келиш омиллари;

- ўзбек тилида лексик этнантисемия, этнантисимант, энантионим, кононим, псевдоантоним, омоантонимларнинг тузилиши ва унинг ўзига хосликларини;

– тилшунослиқда лисоний зиддият шаклланиши ва моҳияти; лисоний зиддиятнинг асосий тушунчалари, таҳлил методлари; лисоний зиддиятда олиб борилаётган тадқиқотлар; семасиология тилшунослиқнинг долзарб муаммоларини *билиши керак*;

- ўзбек тилида лексик энантиосемиянинг турлари ва уларни нутқда намоён бўлишининг ўзига хосликларини фарқлай олиш;

- энантиосемиянинг антифразис, ирония, эвфемия, дисфемиядан фарқлай олиш;

– матнни лисоний зиддият асосида таҳлил қилиш; энантиосемияни айна ракурсда тадқиқ этиш орқали унинг лингвокогнитив, лингвокультуролик, этнолингвистик, социоллингвистик каби омиллар билан боғлиқ жиҳатлари ҳамда илмий таҳлилда замонавий методологияни қўллай билиш *кўникмаларига* эга бўлиши керак;

- ўзбек тилида лексик энантиосемиянинг турлари ва уларнинг нутқда намоён бўлишининг ўзига хосликларини фарқлай олиш;

– матн яратиш ва уни идрок этиш қонуниятларини илмий билиш; матнни лексик сатҳнинг синонимик, омонимик тил бирликларидаги симметриясизлик полисемиянинг махсус тури бўлган энантиосемияда кўриниши ва у лисоний асимметриянинг типик кўриниши бўла олишини таҳлил қилиш *малакаларини* эгаллаши зарур.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Семасиологиянинг долзарб муаммолари” амалий ва кўчма машғулотлар ҳамда мустақил таълим шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида тақдимот ва электрон-дидактик технологиялардан; ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, ва бошқа интерфаол таълим усулларини қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режасидаги бошқа фанлар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Семасиологиянинг долзарб муаммолари” модули ўқув режасидаги педагогик квалиметрия, компьютер лингвистикаси, филологик тадқиқотларда тизимли таҳлил, ўзбек тилшунослигининг назарий-методологик муаммолари, тил тизимида антропоцентрик тадқиқ этиш тамойиллари, ассоциатив тилшунослик билан боғлиқликда ва узвийликда ўқитилади.

Модулнинг андрагогик таълимдаги ўрни

“Семасиологиянинг долзарб муаммолари” модулини ўзлаштириш орқали тингловчилар замонавий тилшуносликнинг энг сўнгги ютуқлари ва янги йўналишларидан хабардор бўладилар, жаҳон тилшунослигида тил ҳодисаларини янгича ёндашув асосида тадқиқ этиш борасида олиб борилаётган илғор тажрибалар билан танишадилар, тил бирликларини инсон омили билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилишга доир касбий лаёқатга эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимооти

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юклараси, соат			
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юклараси		
			Жами	жумладан	
				назарий	амалий машғулот
1.	Зиддият ва дунёни англаш. Тилда зиддиятнинг ифодаланиши	2	2	2	
2.	Ўзбек тилида лексик энантиосемия	2	2	2	

3.	Ўзбек тилида фразеологик энантиосемия ва унинг турлари	2	2		2
4.	Бадиий матннинг психоллингвистик хусусиятлари	2	2		2
5.	Киноя ва антифразис сўзларни зид маънода воқелантирувчи усул сифатида	4	4		2
	Жами:	10	10	4	6

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАВЗУЛАРИ

1-машғулот. Зиддият ва дунёни англаш. Тилда зиддиятнинг ифодаланиши

Зиддият категориясининг моҳияти. Зиддият категориясининг тил бирликлари орқали намоён бўлиши. Энантиосемия ва лисоний асимметрия. Энантиосемиянинг лексик сатҳдаги ўрни ҳақида: зиддият, лисоний зиддият, лексикология, семасиология, маъно (семема), антонимия, антисемия, энантиосемия, лисоний асимметрия.

2-машғулот. Ўзбек тилида лексик энантиосемия

Лексик энантиосемия, лисоний ва нутқий энантиосемия, номловчи ва баҳоловчи энантиосемия, тўлиқ ва қисман энантиосемия, синхроник ва диахроник энантиосемия, лингвистик ва паралингвистик энантиосемия, луғавий ва грамматик энантиосемия.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ

1-машғулот. Ўзбек тилида фразеологик энантиосемия ва унинг турлари

Фразеологик энантиосемия ва уни таснифлаш мезонлари. Фразеологик бирликда лисоний ва нутқий энантиосемия. Фразеологик бирликда номловчи ва баҳоловчи энантиосемия. Фразеологик бирликда тўлиқ ва қисман энантиосемия. Фразеологик бирликда синхроник ва диахроник энантиосемия.

2- машғулот. Бадиий матннинг психоллингвистик хусусиятлари

Бадиий матнда эвфемик ва дисфемик йўл билан сўзларни қарама-қарши баҳо ифодаси учун қўлланиши юзасидан малака ҳосил қилиш.

3- машғулот. Киноя ва антифразис сўзларни зид маънода воқелантирувчи усул сифатида

Бадиий матнда Киноя ва антифразиснинг окказионал кўчма маънолардаги иштироки ва ўрнини аниқлаш.

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“Ақлий ҳужум” методи - бирор муаммо бўйича таълим олувчилар томонидан билдирилган эркин фикр ва мулоҳазаларни тўплаб, улар орқали маълум бир ечимга келинадиган методдир. “Ақлий ҳужум” методининг ёзма ва оғзаки шакллари мавжуд. Оғзаки шаклида таълим берувчи томонидан берилган саволга таълим олувчиларнинг ҳар бири ўз фикрини оғзаки билдиради. Таълим олувчилар ўз жавобларини аниқ ва қисқа тарзда баён этадилар. Ёзма шаклида эса берилган саволга таълим олувчилар ўз жавобларини қоғоз карточкаларга қисқа ва барчага кўринарли тарзда ёзадилар. Жавоблар доскага (магнитлар ёрдамида) ёки «пинборд» доскасига (игналар ёрдамида) маҳкамланади. “Ақлий ҳужум” методининг ёзма шаклида жавобларни маълум белгилар бўйича гуруҳлаб чиқиш имконияти мавжуддир. Ушбу метод тўғри ва ижобий қўлланилганда шахсни эркин, ижодий ва ностандарт фикрлашга ўргатади.

“Ақлий ҳужум” методидан фойдаланилганда таълим олувчиларнинг барчасини жалб этиш имконияти бўлади, шу жумладан таълим олувчиларда мулоқот қилиш ва мунозара олиб бориш маданияти шаклланади. Таълим олувчилар ўз фикрини фақат оғзаки эмас, балки ёзма равишда баён этиш маҳорати, мантиқий ва тизимли фикр юритиш кўникмаси ривожланади. Билдирилган фикрлар баҳоланмаслиги таълим олувчиларда турли ғоялар шаклланишига олиб келади. Бу метод таълим олувчиларда ижодий тафаккурни ривожлантириш учун хизмат қилади.

“Ақлий ҳужум” методи таълим берувчи томонидан қўйилган мақсадга қараб амалга оширилади:

1. Таълим олувчиларнинг бошланғич билимларини аниқлаш мақсад қилиб қўйилганда, бу метод дарснинг мавзуга кириш қисмида амалга оширилади.

2. Мавзуни такрорлаш ёки бир мавзуни кейинги мавзу билан боғлаш мақсад қилиб қўйилганда -янги мавзуга ўтиш қисмида амалга оширилади.

3. Ўтилган мавзуни мустақкамлаш мақсад қилиб қўйилганда-мавзудан сўнг, дарснинг мустақкамлаш қисмида амалга оширилади.

“Ақлий ҳужум” методини қўллашдаги асосий қоидалар:

1. Билдирилган фикр-ғоялар муҳокама қилинмайди ва баҳоланмайди.

2. Билдирилган ҳар қандай фикр-ғоялар, улар ҳатто тўғри бўлмаса ҳам инобатга олинади.

3. Ҳар бир таълим олувчи қатнашиши шарт.

Қуйида “Ақлий ҳужум” методининг тузилмаси келтирилган.

“Ақлий хужум” методининг боскичлари қуйидагилардан иборат:

1. Таълим олувчиларга савол ташланади ва уларга шу савол бўйича ўз жавобларини (фикр, ғоя ва мулоҳаза) билдиришларини сўралади;
2. Таълим олувчилар савол бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини билдиришади;
3. Таълим олувчиларнинг фикр-ғоялари (магнитофонга, видеотасмага, рангли қоғозларга ёки доскага) тўпланади;
4. Фикр-ғоялар маълум белгилар бўйича гуруҳланади;
5. Юқорида қўйилган саволга аниқ ва тўғри жавоб танлаб олинади.

“Ақлий хужум” методининг афзалликлари:

- натижалар баҳоланмаслиги таълим олувчиларда турли фикр-ғояларнинг шаклланишига олиб келади;
- таълим олувчиларнинг барчаси иштирок этади;
- фикр-ғоялар визуаллаштирилиб борилади;
- таълим олувчиларнинг бошланғич билимларини текшириб кўриш имконияти мавжуд;
- таълим олувчиларда мавзуга қизиқиш уйғотади.

“Ақлий хужум” методининг камчиликлари:

- таълим берувчи томонидан саволни тўғри қўя олмаслик;
- таълим берувчидан юқори даражада эшитиш қобилиятининг талаб этилиши.

“Кичик гуруҳларда ишлаш” методи - таълим олувчиларни фаоллаштириш мақсадида уларни кичик гуруҳларга ажратган ҳолда ўқув материални ўрганиш ёки берилган топшириқни бажаришга қаратилган дарсдаги ижодий иш.

Ушбу метод қўлланилганда таълим олувчи кичик гуруҳларда ишлаб, дарсда фаол иштирок этиш ҳуқуқига, бошловчи ролида бўлишга, бир-

биридан ўрганишга ва турли нуқтаи назарларни қадрлаш имконига эга бўлади.

“Кичик гуруҳларда ишлаш” методи қўлланилганда таълим берувчи бошқа интерфаол методларга караганда вақтни тежаш имкониятига эга бўлади. Чунки таълим берувчи бир вақтнинг ўзида барча таълим олувчиларни мавзуга жалб эта олади ва баҳолай олади.

“Кичик гуруҳларда ишлаш” методининг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Фаолият йўналиши аниқланади. Мавзу бўйича бир-бирига боғлиқ бўлган масалалар белгиланади.
2. Кичик гуруҳлар белгиланади. Таълим олувчилар гуруҳларга 3-6 кишидан бўлинишлари мумкин.
3. Кичик гуруҳлар топшириқни бажаришга киришадилар.
4. Таълим берувчи томонидан аниқ кўрсатмалар берилади ва йўналтириб турилади.
5. Кичик гуруҳлар тақдимот қиладилар.
6. Бажарилган топшириқлар муҳокама ва таҳлил қилинади.
7. Кичик гуруҳлар баҳоланади.

“Кичик гуруҳларда ишлаш” методининг афзаллиги:

- ўқитиш мазмунини яхши ўзлаштиришга олиб келади;
- мулоқотга киришиш кўникмасининг такомиллашишига олиб келади;
- вақтни тежаш имконияти мавжуд;
- барча таълим олувчилар жалб этилади;
- ўз-ўзини ва гуруҳлараро баҳолаш имконияти мавжуд бўлади.

“Кичик гуруҳларда ишлаш” методининг камчиликлари:

- баъзи кичик гуруҳларда кучсиз таълим олувчилар бўлганлиги сабабли кучли таълим олувчиларнинг ҳам паст баҳо олиш эҳтимоли бор;
- барча таълим олувчиларни назорат қилиш имконияти паст бўлади;

- гуруҳлараро ўзаро салбий рақобатлар пайдо бўлиб қолиши мумкин;
- гуруҳ ичида ўзаро низо пайдо бўлиши мумкин.

“**Case-study**” - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «study» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетиде амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибида қўлланилган. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: *Ким (Who)*, *Қачон (When)*, *Қаерда (Where)*, *Нима учун (Why)*, *Қандай/ Қанақа (How)*, *Нима-натижаси (What)*.

“Case-study” методини амалга ошириш босқичлари:

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	☐ яқка тартибдаги аудио-визуал иш; ☐ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ☐ ахборотни умумлаштириш; ☐ ахборот таҳлили; ☐ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	☐ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ☐ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ☐ асосий муаммоли вазиятни белгилаш

<p>3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўллари ишлаб чиқиш</p>	<ul style="list-style-type: none"> ☐ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ☐ муқобил ечим йўллари ишлаб чиқиш; ☐ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ☐ муқобил ечимларни танлаш
<p>4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ☐ яқка ва гуруҳда ишлаш; ☐ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ☐ ижодий-лойиха тақдимотини тайёрлаш; ☐ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

“Хулосалаш” методи – мазкур метод мураккаб, кўптармоқли ва муаммоли характердаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг хусусияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ҳамда уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Дейлик, муаммонинг ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Айни интерфаол метод танқидий, аналитик ва аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда ўқувчиларнинг мустақил фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда системали баён этиш, ҳимоя қилиш имкониятларини яратади. “Хулосалаш” методидан маърузаларда индивидуал ҳамда жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

III. МАЪРУЗА МАТНЛАРИ

1-мавзу. Зиддият ва дунёни англаш. Тилда зиддиятнинг ифодаланиши

Режа:

1. Зиддият категориясининг моҳияти.
2. Зиддият категориясининг тил бирликлари орқали намоён бўлиши.
3. Энантиосемия ва лисоний асимметрия.
4. Энантиосемиянинг лексик сатҳдаги ўрни.

Таянч иборалар: *зиддият, лисоний зиддият, лексикология, семасиология, маъно (семема), антонимия, антисемия, энантиосемия, лисоний асимметрия.*

Зиддият категориясининг моҳияти. Фанда тушунчалар зиддияти масаласининг ўрганилиши инсоният тарихининг қадим даврларидан бошланади. Зиддият билишнинг муҳим воситаси сифатида дастлаб антик давр мутафаккирларининг эътиборини тортган. Улар қарама-қаршилиқ тушунчасини фалсафа, кейинроқ мантиқ фани доирасида ўргана бошлаганлар. Хусусан, Сукротнинг фикрича, зиддиятга сабаб бўлувчи, уни ифодаловчи тушунчалар бири иккинчисидан келиб чиққан ёки бирининг борлиги учун бошқаси мавжуд. Масалан, *катта* тушунчаси *кичик* тушунчасидан ёки аксинча, *кичик* тушунчаси *катта* тушунчасидан келиб чиққан, яъни *катта* бўлмаганда *кичик* ҳам бўлмасди. Оламдаги барча нарсалар ўз зидига эга бўлиб, зиддият аъзолари киши онгида бир жуфт ҳолида туради, бир тушунчанинг фақат битта зиди бўлади¹, яъни *яхшининг ёмондан, баланднинг пастдан* бошқа зиди йўқ.

Шарқда эса зиддият масаласи Форобий, Берунийнинг фалсафий қарашларида, хитой мутафаккирларининг мантиққа оид асарларида учрайди. Шунингдек, у билишнинг умумий қонуниятини акс эттириб, моҳиятан ягона бутунликнинг инкор этувчи қисмларидир. Ушбу қонун тил системасида фаол амал қилади.

Лисоний қарама-қаршилиқ масаласи кишилиқ тарихининг бир мунча кейинги даврларида ўрганила бошланган. Шундай ишларнинг бирида тилда зиддиятнинг ёки зид маъноли сўзларнинг юзага келиши инсон билимларининг қиёси натижаси дейилади. Оламнинг кун ва тундан, ёруғлик ва қоронғуликдан иборат экани ҳамда *қунни тун* билан, *ёруғликни қоронғилиқ* билан қиёсланиши ўзаро зид тушунчаларни фарқланишига олиб келган². Бошқа қарашга кўра, зиддиятнинг мавжудлиги инсон ақлининг унга бўлган табиий мойиллигидир³.

¹ Бу ҳақда қаранг: Платон. Сочинения в трех томах. М.: Мысль, 1968. т. 1. – С. 217.

² Бу ҳақда қаранг: Гансеев Б.Т. Первоначальная энантиосемия и диффузность языка // Вестник ОГУ, 2003. № 4. – С. 9.

³ Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961. – С. 139.

Метафора асосида муайян сўзда янги бир маъно юзага келар экан, бу сўзнинг семантик структурасида дастлаб маълум даражада зиддият, қарама-қаршилик, яъни тил эгасининг онгида аввалдан муқимлашган бирламчи маъно билан метафора натижаси ўлароқ воқеланган «янги» маъно ўртасида муайян номувофиклик сезилади. Зиддият, қарама-қаршилик феномени тўғрисида фалсафа ва мантиқ илмида жуда кўп ёзилган, бу тушунчанинг ҳар қандай ривожланишдаги фавқулодда ўрни эътироф этилган. Бу ҳақда гап кетганда кўпинча Ф.Гегелнинг «...Зиддият эса ҳар қандай ҳаракат ва ҳаётийликнинг манбаидир; нимадир фақат ўз ичида зиддият бўлганлиги учунгина ҳаракатланади, нимагадир ундайди, фаол бўлади» деган фикрлари ҳавола қилинади, зиддият диалектикада ривожланишнинг асосий манбаи эканлиги ҳақидаги ҳақиқат таъкидланади.⁴

Шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, айрим тадқиқотчилар тилни «ўз-ўзидан ташкилланадиган», «ўз-ўзидан ривожланадиган» системалар (синергетикадаги асос тушунчалар) қаторига киритадилар ва шу асосда тилдаги қарама-қаршилик, зиддият ҳодисасига синергетик нуқтаи назардан ҳам ёндашмоқчи бўладилар, тартиб ва хаос ўртасидаги зиддият барқарорликнинг асосини ташкил қилади деб ҳисоблайдилар.⁵ Аслида, бундай фикр мантиқан тўғри эмас, чунки тил инсондан тамоман ташқарида бўлган, мутлақ «муस्ताқил» ҳодиса бўлолмайди (таассуфки, тилшуносликдаги систем-структур парадигмада бунинг акси эътироф этилган), шундай экан, унинг «ўз-ўзидан ташкилланиши», «ўз-ўзидан ривожланиши» асло мумкин эмас. Аммо умумий тилшуносликнинг назарий муаммолари ёритилган асарларнинг аксариятида «тил тараққиётининг ички ва ташқи қонуниятлари» (омиллари, сабаблари) мавжудлиги ҳақида батафсил маълумот берилади.⁶ «Тил тараққиётининг ички қонуниятлари» дейилар экан, мантиқан «тил ўз-ўзидан ривожланиши мумкин» деган ҳукм англашилиши табиийки, бундай тушуниш «тил инсон ва жамиятга боғлиқ бўлмаган ҳолда тараққий эта олади» деган янглиш хулосага олиб келади. Тилнинг «ўз-ўзидан» ривожини ҳақидаги гипотезани танқидий таҳлил қилар экан, Ю.В.Фоменко «Ҳозирги тилшуносликдаги уйдирмалар» китобида тил тараққиётининг ички қонуниятлари (омиллари, сабаблари, стимуллари) ҳақида турли тадқиқотчилар томонидан билдирилган фикрларни мантиқ тарозисига қўяди ва шундай хулоса қилади: «Барча айтилганлардан шу нарса келиб чиқадики, тил «ўз-ўзидан», яъни спонтан, беихтиёр, ўзича, инсон ва жамият ихтиёридан ташқари ривожлана олмайди. Тилнинг ҳар қандай ўзга-

⁴ Ополев П.В. Противоречие в диалектике и синергетике // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2010. №1 (5). – С.110.12

⁵ Қаранг: Ополев П.В. Кўрсатилган мақола.

⁶ Қаранг: Кодухов В.И. Введение в языковедение. – М.: Просвещение, 1979. – С.82 – 84.13

риши (ҳар қандай сатҳда, шу жумладан, фонетик сатҳда ҳам) унинг қўлланиши, муттасил хотирада тикланиши билан боғлиқ ва бу ўзгариш турли экстралингвистик сабаблар (иктисодий, илмий-техник, сиёсий, маданий, биологик, физиологик, психологик ва бошқа) билан изоҳланади. Агар тиллар «ўз-ўзидан ривожланганда эди, эгалари – одамларга боғлиқ бўлмаганда эди, ҳеч қачон ўлмасди. Ўлик тилларнинг мавжудлиги тилларнинг «ўз-ўзидан» ривожлана олмаслиги, тил тараққиётининг ички сабаблари йўқ эканлигининг равшан далиллари дир... Тилдаги ҳар қандай ўзгаришнинг асосида инсон онгида кечадиган жараёнлар ётади... Демак, тилдаги ҳар қандай ўзгаришнинг бирламчи сабаби ҳамisha тилдан ташқарида бўлиб, у экстралингвистик табиатга моликдир».⁷ Ҳамонки тил тараққиётининг ички қонуниятлари мавжуд эмас, у «ўз-ўзидан ривожлана» олмас экан, унга «ўз-ўзидан ривожланадиган система» тушунчасини татбиқ этиб бўлмайди, демак, тил ва нутқдаги зиддият, қарама-қаршилик ҳодисасига синергетик ёндашув ҳам унчалик мақсадга мувофиқмас.

Таъкидлаш жоизки, тил умумий ривожининг, хусусан, маъно тараққиётининг ҳаракатлантирувчи кучларидан энг қудратлиси диалектик зиддият, қарама-қаршилик бўлиб, у тил сатҳларининг барчасида турли даражада кузатилади. Шунини айтиш керакки, зиддият, қарама-қаршилик билан бир қаторда тил ва нутқ бирликларида хилма-хиллик, мураккаблик, кўпталқинлилик каби маъновий силжишлар, меъёрдан чекинишлар, анормал жараёнлар ҳам ўрни билан воқеланадики, улар ҳам тил тараққиёти учун хизмат қилади. Бошқирд тилшуноси Б.Т.Ганеев уларнинг барчасини лисоний аномалиялар, алогик ҳолатлар тарзида умумлаштиради ва зиддиятлар сифатида талқин қилади, бунда олим турли оилаларга мансуб 20 дан ортиқ тил материалига суянган ҳолда иш кўради. Тадқиқотчи, одатда, мантикий термин сифатида қараладиган «зиддият» терминига лингвистик коррелят ўлароқ «аллофрония» (юнонча «бошқача» + «ўйламоқ, сезмоқ») терминини киритади, бу терминнинг зиди ўлароқ зиддиятсиз, тўғридан-тўғри ифодаланиш мазмунида «ортофрония» (юнонча «тўғри» + «ўйламоқ, сезмоқ») терминини таклиф этади. Аллофрония ва ортофрония, у ҳақли равишда таъкидлаганидек, тилнинг икки ажралмас аспектини ташкил этади.² «Аллофрония» термини зиддият, қарама-қаршилик билан бир қаторда лисоний бирликлардаги ҳар қандай семантик силжишларни, лисоний бирлик ва унинг маъноси ўртасидаги ўзгаришларни, тўғрироғи, ўзгачаликларни, яъни «бошқача ўйлаш» маҳсули бўлган ҳодисаларни ҳам ифодалашни, умумлаштира олганлиги учун бу терминни маъқуллаш мумкин.

1.2. Зиддият категориясининг тил бирликлари орқали намоён бўлиши.

Зиддият тилнинг барча сатҳлари ва бирликларига алоқадор, яъни

⁷ Фоменко Ю.В. Кўрсатилган асар. – С.53.

тилнинг ҳар бир сатҳида ўзига хос қарама-қаршилик муносабати мавжуд. Бу борада амалга оширилган ишларнинг аксарияти лексик сатҳ бирликлари билан намоён бўладиган зидликка бағишланган ва лисоний зиддиятнинг марказий масаласи сифатида, асосан, антонимия назарда тутилган. Ўзбек тилшунослигида ҳам яқин вақтга қадар лексик бирликлардаги зиддият сифатида, асосан, антонимия тушунилан ҳамда мазкур ҳодиса юзасидан бир қатор тадқиқотлар амалга оширилган.⁸ Фақат кейинги йилларда лисоний зиддият масаласи кенг планда, антисемия мақоми остида тадқиқ қилинди⁹.

Кўринадики, ўзбек тилшунослигида лисоний зиддият масаласи антонимик ва антисемик бирликлар доирасида ўрганилган. Бироқ тилда, жумладан, унинг лексик сатҳида яна бир зиддият тури мавжудки, бунда қарама-қарши муносабат, антонимик ва антисемик бирликлардан фарқли тарзда, бир тил бирлиги доирасида юзага чиқади. Мазкур зиддият тури тилда жуда қадимий бўлиб, таъбир жоиз бўлса, уни антонимик бирликлардаги зиддиятдан ҳам аввалроқ сўзда мавжуд бўлган дейиш мумкин. Негаки мазкур тип қарама-қаршиликнинг юзага келиши архаик тафаккур даври билан белгиланади. Тадқиқотларда таъкидланишича, архаик тафаккур даврида кўплаб сўзлар семантикасига синкретиклик (қоришиқлик) хос бўлган. Шу боис ўзаро зид тушунчалар бир сўз билан ҳам ифодаланаверган¹⁰.

Тилшунос олимлар сўзнинг мазкур хусусияти ҳақида гапирганда, Цицероннинг Рим императори Октавиан тўғрисида айтган қуйидаги жумласини эсга оладилар: “*tollendum esse Octavium*”. Бу жумла *tollendum* сўзидаги қарама-қарши маънолар ҳисобига “Октавианни янада (мартабага) кўтариш керак” тарзида ҳам, “Октавианни мартабасидан тушириш керак” мазмунида ҳам қўлланади¹¹. Юнон алломаси Цицерон ва унинг замондошлари, баъзи нотиклар сўзнинг бундай имкониятидан ўша давр сиёсий доираларига муносабат билдиришда кенг фойдаланганлар. Ҳозирги кунда ҳам Ғарб матбуотида у ёки бу шахс фаолиятига сўзнинг ироник маъносидан фойдаланган ҳолда муносабат билдириш кенг тарқалган ва бу борада алоҳида тадқиқот ишлари ҳам юзага келган¹².

Сўз семантик структурасига хос бу жиҳат – қоришиқ зид маънолилик кўплаб тиллар қатори туркий тилларга ҳам хос. Туркий тилнинг қадим даврларида кўплаб сўзлар семантик структурасида нафақат турли хил, балки зид маънолар ҳам бўлган. Масалан, “Қадимги

⁸ Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимлар. Филол.фан.номз. ...дисс.– Т., 1973; Исабеков М. Ҳозирги ўзбек тилида лексик антонимлар. Филол.фан.номз. ...дисс. – Т., 1973.

⁹ Абдуллаева Д. Ўзбек тилида антисемия. Филол.фан.номз...дисс.– Т., 2010.

¹⁰ Новиков Л.А. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке (Семантический анализ противоположности в лексике). – М.: Изд-во Моск-го ун-та, 1973. – С.184.

¹¹ Новиков Л.А. Кўрсатилган асар, 1973. – Б. 182.

¹² Костина К.В. Аксиологический аспект языковой репрезентации образа России в современном немецком медиадискурсе. Автореф.дисс. ...канд.филол.наук. – Иркутск, 2011.

туркий луғат”да *чиқ*- сўзига изоҳ берилар экан, унинг “фойда, наф, манфаат” ва “чиқим, харажат” маъноларини ҳам англитиши кўрсатилади¹³. Ҳозирги ўзбек тилида бу зид тушунчалар алоҳида бирликлар – *кирим* ва *чиқим* сўзлари билан ифодаланadi.

Маълумки, тилни инсондан, инсонни эса тилдан ажратилган ҳолда тасаввур қилиб ҳам, ўрганиб ҳам бўлмайди. Шу боис мухтарам Президентимиз И.А.Каримов “...ўзликни англаш, миллий онг ва тафаккурнинг ифодаси, авлодлар ўртасидаги рухий-маънавий боғлиқлик тил орқали намоён бўлади. Жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетакрор жозибаси билан сингади. Она тили – бу миллатнинг руҳидир” деб таъкидлайди¹⁴. Дарҳақиқат, ўзида миллат руҳини, унинг ўтмиши, бугуни ва эртасини акс эттирган она тилимиз ифода имкониятининг намунаси ҳисобланadиган бундай тил бирликлари (семантикасида ўзаро зид маънолар мавжуд сўз ва иборалар)ни тадқиқ этиш маъновий зидликнинг махсус тури, унинг лисоний механизми, намоён бўлиш манбалари ва қонуниятларини аниқлаш, умуман, маъно тараққиёти ҳақида янги хулосалар чиқариш имконини беради.

Сўзнинг қарама-қарши маъноларга эга бўлиши ҳодисаси – энантиосемия кўпдан бери тилшуносларнинг эътиборини тортиб келаётган масалалардан бири. Унинг тадқиқи борасида қатор ишлар мавжуд ва уларда мазкур ҳодиса турли аспектларда ўрганилган. Масалан, айрим ишларда энантиосемиянинг грамматик томонларига эътибор қаратилган бўлса¹⁵, айрим тадқиқотлар парадигматик ва синтагматик аспектларда олиб борилган¹⁶.

Бизнингча, мазкур ҳодисани юқоридаги жиҳатлар билан бирга, ХХ асрнинг сўнгги чорагидан бошлаб тилшуносликнинг янги йўналиши сифатида баҳоланаётган антропоцентрик назария ва унинг текшириш усулларида фойдаланган ҳолда ҳам ўрганиш лозим. Шунинг учун ҳам тилшунос Н.Маҳмудов лисоний зиддият масаласини таҳлил қилар экан, тилдаги маъно тараққиётининг, умуман, тил ривожининг ҳаракатлантирувчи кучини аллофронияда кўради ҳамда унинг турли кўринишларини, хусусан, моҳияти бевосита маъновий зиддият, мазмуний қарама-қаршиликдан иборат бўлган, ана шундай мураккаб мазмун билан юкунган энантиосемик бирликлар ва бу бирликларнинг юзага келиши ҳамда тил ва нутқдаги ўрни масаласини тил назариясидаги алоҳида қимматга молик муаммо эканини, уни семантик ва антропололингвистик нуқтаи назардан тадқиқ қилиш алоҳида

¹³ Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – С. 151. Кейинги ўринларда саҳифа ичида ҚТЛ тарзида берилади.

¹⁴ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – Б. 83.

¹⁵ Бессонова Л.Е. Глагольная префиксальная энантиосемия в русском языке. Дисс. ...канд.филол.наук. – Днепропетровск, 1983.

¹⁶ Кравцова В.Ю. Энантиосемия лексических и фразеологических единиц. Дисс. ...канд.филол.наук. – Ростов-на-Дону, 2006.

долзарблик касб этишини таъкидлайди¹⁷.

Дарҳақиқат, энантиосемияни айни ракурсда тадқиқ этиш орқали унинг лингвокогнитив, лингвокультуролик, этнолингвистик, социоллингвистик каби омиллар билан боғлиқ жиҳатлари аён бўлади. Зотан, “лисоний бирликнинг моҳияти баҳоланар экан, бу бирлик мансуб бўлган тил эгасининг этномаданий ва ижтимоий хусусиятларини назардан соқит қилмаслик зарур. Ҳатто тарихнинг турфа найранглари, сўзни буқаламунга айлантирган зуғумлари, мафкуравий исканжалар ҳам эътибордан четда қолмаслиги мақсадга мувофиқ. Масалан, бу ўринда яқин тарихимизда *миллатчи* сўзи тамоман зид маънони ташишга мажбурланганини эсга олиш kifоя. Атоқли адабиётшунос Н.Каримов бу ҳақда шундай ёзади: “...Шу нарсани алоҳида қайд этиш лозимки, ўтган асрнинг 20 – 30-йилларида матбуот тилида ҳам, шу даврда қамокқа олинган маҳбусларнинг кўрсатмаларида ҳам “миллатчилик” сўзи бутунлай ўзга маънода қўлланилган. “Миллатчилик” сўзи Қодирий ва унинг маслакдошлари учун “миллатпарварлик” маъносини англатган. Мустамлака кишанлари остида яшаган халқ манфаати йўлида курашган кишилар ўзларини “миллатчи”, яъни “миллатпарвар” деб аташган. Аммо совет давлатининг мафкурачилари бу сўзга салбий маъно бериб, уни рус тилида акс этган маънода қўлланилган “националист” сўзига мувофиқлаштиришган. Шунинг учун ҳам фидойи адиблар ўзларини “миллатчи” деб атаганларида миллат манфаати йўлида курашган кишилар эканликларини айтмоқчи бўлишган”. Албатта, юртимизнинг мустақиллиги бундай ноҳақликларга тамоман барҳам берди”¹⁸.

Энантиосемиянинг юзага келиши маълум бир ҳудудда яшовчи кишиларнинг лингвомаданияти билан ҳам боғлиқ. Бунда муайян тил бирлиги бирор ҳудуд кишиларининг асрлар давомида шаклланган этик-эстетик қарашлари, урф-одатлари натижасида, бир сўз билан айтганда, шу одамлардаги оламнинг лисоний манзараси билан боғлиқ ҳолда, адабий тилдагидан фарқли бўлган маънони ифодалайдиган бўлиб қолади. Масалан, *одамови* сўзининг адабий тилдаги “одамлардан ўзини тортадиган”, “ҳеч кимга кўшилмайдиган, эл-халққа аралашмайдиган” маъносини англатиши ўзбек тилида сўзловчиларнинг барчаси учун маълум факт. Бироқ бу сўзнинг муайян бир ҳудудда, адабий тилдагидан фарқли равишда, “одамшаванда, ҳамиша эл-юрт билан бирга”, “одамгарчиликни билладиган” деган тушунчани ифода этиши ўша жой аҳолисининг лингвомаданияти билан ҳам изоҳланади, яъни шу ҳудудда яшовчи тил эгаларининг лисоний тафаккур тарзи *одамови* сўзини “одамохун, одамшаванда” тарзида идрок этишга хосланган. Мазкур жиҳатлар энантиосемия ҳодисасининг лингвокультуролик хусусиятларга ҳам эга эканлигини кўрсатади.

¹⁷ Маҳмудов Н. Зиддият ва маъно тараққиёти // Ўзбек тили ва адабиёти, 2014. № 3. – Б. 24.

¹⁸ Маҳмудов Н. Зиддият ва лисоний бирликда маъно тараққиёти // Маҳмудов Н., Одилов Ё. Сўз маъно тараққиётида зиддият. Ўзбек тили энантиосемик сўзларининг изоҳли луғати. Т.: Академнашр, 2014. – Б. 7.

Энантисемиянинг этнолингвистик хусусиятларидан бири шуки, жамиятдаги муайян расм-русум ва одатни ифодаловчи сўз турли жойларда қарама-қарши маъноларни англатади. Масалан, *оқ киймоқ* ибораси баъзи жойларда “аъзага кирмоқ” маъносини, баъзи жойларда эса “аъзадан чиқмоқ” маъносини ифодалаш учун қўлланилади. Тил бирлигидаги айни жиҳат муайян нарса, белги ва ҳаракат-ҳолат ҳақидаги тушунчаларнинг маълум даражада миллий-этник хусусиятлар билан боғлиқ ҳолда ҳам яратилишини ва яшашини кўрсатади.

Сўзнинг ўзаро зид маънолар касб этиши нутқ эгаси – сўзловчи шахси билан ҳам жипс боғлиқ. Мазкур боғлиқлик, яъни мувофиқ нутқий вазиятда сўзнинг қарама-қарши маъноларни намоён этиши айнан нутқ эгасининг коммуникатив-ситуатив мақсади билан юзага чиқади. Шу коммуникатив-ситуатив мақсад туфайли сўзнинг одатдаги маъноси қарама-қарши томонга ўзгаради, ана шу мақсад контекстнинг мазмуний қурилишини ҳам белгилайди. Сўзловчининг коммуникатив-ситуатив мақсади, табиийки, шахснинг муайян вақтдаги психик ҳолати билан ҳам боғлиқ. Энантисемияга айни хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда ёндашиш унинг юзага келишида психоллингвистик ёки психопрагматик омилларнинг тутган ўрнини аниқлашга ёрдам беради.

Энантисемия масаласининг ҳозирга қадар ўзбек тилшунослигида ўрганилмаганлиги турли соҳа луғатларида ҳам ўз аксини топган. Мавжуд филологик луғатларда у ёки бу лексик бирлик маъносининг изоҳида унга хос бўлган *кўчма*, *жарг.* (жаргон сўз), *камс.* (камситишни ифодаловчи сўз, ибора), *кест.* (кесатик, киноя ифодалайдиган сўз, ибора), *салб.* (салбий маънони ифодаловчи сўз, ибора) каби белгилар илова қилингани ҳолда энантисемик бирликлар изоҳида *қарама-қарши маъноли* деган белги қўйилмайди. Ёки энантисемик сўз маъноларидан бири луғатга кирмаган бўлиши ҳам мумкин. Бу каби масалаларнинг ҳал қилиниши маълум маънода соҳа луғатларининг мукамаллигини таъминлайди.

Демак, “сўз шакли ва унинг маъноси ўртасидаги синоатларни, сўз маъносининг ўзгариши ва тараққиёти билан алоқадор муаммоларни тадқиқ этиш дунё тилшунослигининг ибтидосида ҳам, шиддат билан ривожланаётган бугунида ҳам бирон лаҳза бўлсин тадқиқотчилар назаридан четда қолган эмас”¹⁹. Шундай экан, лисоний ходисаларни фаннинг кейинги ютуқларига таянган ҳолда тадқиқ этиш билан унинг тўлиқ ва тугал тавсифи борасидаги ишлар такомиллашиб боради. Шу боис тилга антропоцентрик ёндашув ҳозирги тилшуносликдаги мукамал тадқиқ усули сифатида тан олинмоқда. Ушбу тадқиқот ана шу томонлари билан ҳам муҳим.

¹⁹ Маҳмудов Н., Одилов Ё. Кўрсатилган асар, 2014. – Б. 4.

1.3. Энантисемия ва лисоний асимметрия

Тил системасининг турли сатҳларида бўлгани сингари унинг лексик сатҳида ҳам шакл ва маъно ўртасидаги номувофиклик, яъни лисоний белги асимметрияси кузатилади. “Шакл ва мазмуннинг ўзаро муносабати масаласи, шубҳасиз, ҳар қандай фаннинг энг муҳим масаласи”²⁰дир. Женева лингвистик мактабининг асосчиларидан бири С.О.Карцевский лисоний асимметрия моҳиятини шундай тушунтиради: “Белги ва маъно ҳар доим ҳам бир-бирига тўлиқ мос бўлмайди. Шунингдек, уларнинг чегаралари барча нуқталарда ҳам мувофик келвермайди: муайян бир белги бир неча вазифага эга, муайян бир маъно бир неча белги билан ифодаланади. Ҳар қандай белги бир пайтнинг ўзида потенциал “омоним” ва “синоним”дир, яъни у фикрий ҳодисалар мазкур икки қаторининг чатишуви натижасида юзага келган”²¹. Кўринадики, лисоний асимметрия моҳияти муайян тил бирлигининг шаклий ва мазмуний номувофиклигидан иборат. Лисоний белги асимметрияси нафақат лексик, шунингдек, синтактик ва бошқа сатҳ бирликлари учун ҳам хос бўлиб, ҳодисанинг мазкур томони етарлича тадқиқ этилган²².

Туркологияда, шу жумладан, ўзбек тилшунослигида илк бор лисоний асимметрия масаласини тил системасининг юқори сатҳи бўлган синтаксис ва унинг бирликлари мисолида монографик планда тадқиқ этган Н.Маҳмудовнинг эътироф этишича, шакл ва мазмуннинг ўзаро муносабати жуда мураккаб, кўп ҳолларда зиддиятли, у тил системасининг ҳар бир сатҳида ўзига хос тарзда намоён бўлади²³. Демак, лисоний белги асимметриясини тилнинг маълум бир сатҳигагина тегишли ҳодиса сифатида эмас, балки тил универсалияси сифатида тушуниш ва ўрганиш лозим. Д.Айтбаев асимметрия масаласининг ўзбек тилшунослигидаги тадқиқи борасида фикр юритиб, ўзбек тилшунослари Н.Маҳмудов ва М.Миртожиевларнинг бу борадаги қарашлари бир хил эмаслигини, бу ҳозиргача синтактик бирликларнинг семантик тузилиши тушунчасининг ноаниқлиги, мазкур муаммо бўйича турли йўналишларнинг майдонга келгани билан боғлиқлигини таъкидлайди²⁴.

Бунга шуни қўшимча қилиш мумкинки, Н.Маҳмудов асимметрияни белги ва маъно ўртасидаги соф номувофиклик фонида тадқиқ этган бўлса, М.Миртожиев тил

²⁰ Маҳмудов Н.М. Семантико-синтактическая асимметрия в простом предложении узбекского языка: Дисс. ... д-ра филол. наук. – Ташкент, 1984. – С. 4.

²¹ Карцевский С.О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака // История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1965. Ч. 2. – С. 85-90.

²² Скаличка В. Асимметричный дуализм языковых единиц // Пражский лингвистических кружок. Сб. статей. М.: Прогресс, 1967. – С. 119-127; Колосова Т.А. Русское сложное предложение асимметричной структуры. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1980; Маҳмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – Тошкент, 1984; Миртожиев М. Ўзбек тилидаги гап бўлақларида семантик-синтактик номуносаблик. – Тошкент: Университет, 2008. – 200 б.

²³ Маҳмудов Н.М. Кўрсатилган диссертация. – Б. 4.

²⁴ Айтбаев Д. Шакл ва мазмун асимметрияси тадқиқи доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2011. – № 6. – Б. 40.

бирликларининг одатдаги синтактик вазифасига номутаносиб тарзда бошқа вазифада ҳам келиши масаласига, яъни предикат, одатда, гап кесими билан ифодаланиши лозим бўлгани ҳолда бошқа бўлақлар билан ифодаланиши каби томонларига диққат қаратган²⁵.

Муайян лексик сатҳ бирликларида кўпмаънолилик хусусиятининг мавжудлиги уларнинг шакл ва маъно томонидан асимметриясига сабаб бўлади²⁶. Бу бирликларнинг шакл ва маъно муносабати ўртасидаги номувофиқлик полисемияда ифодаловчининг битта, ифодаланувчининг бир неча бўлганида, синонимияда эса ифодаланувчининг битта, ифодаловчининг бирдан ортиқ эканлигида намоён бўлади. Эътибор қилинса, полисемиядаги шакл-маъно муносабати билан синонимиядаги шакл-маъно муносабати ўртасида ўзига хос қарама-қарши хусусият кўзга ташланади. Бу полисемияда ифодаловчининг бир шаклга эгаллиги, ифодаланувчининг эса бирдан ортиқ эканлиги, синонимияда ифодаловчининг бирдан ортиқ, ифодаланувчининг эса битта эканлигидан иборат. Айни ҳолат лисоний асимметрия лексик сатҳ бирликларининг ҳар бирида ўзига хос тарзда намоён бўлади, деган фикрни яна бир бор тасдиқлайди.

Тилшунослар томонидан омонимияда асимметриянинг мавжудлиги кўп бор таъкидланади²⁷, бунда омонимик бирликларнинг битта шаклий ифода билан бир неча маъно англатиши назарда тутилади. Бизнингча, бу бироз мунозарали. Омонимик бирликларнинг лисоний асимметрияга муносабати ўзига хос бўлиб, уни икки хил йўсинда талқин этиш мумкин. Омонимик бирликлардаги маъноларни бир шаклий ифода билан ифодаланади, деб билиш мазкур бирликларда асимметриянинг мавжудлигини кўрсатса, омонимик бирликларни фақатгина шакли бир хил бўлган ёки турли сабабларга кўра шаклан тенг келиб қолган алоҳида-алоҳида бирлик сифатида баҳолаш бу бирликларда асимметрик муносабат эмас, симметрик муносабат мавжудлигини кўрсатади. Негаки бир хил шаклий ифода деб қаралаётган тил бирликлари фақат шаклан бир хилликка эга бўлган алоҳида-алоҳида сўзлар сифатида талқин этилади. Шундан келиб чиқиб, омонимик бирликлардаги ҳар бир маъно фақат шаклан бир хил бошқа-бошқа сўзлар орқали ифодаланган дейиш мумкин.

Лексик сатҳнинг синонимик, омонимик тил бирликларидаги симметриясизлик полисемиянинг махсус тури бўлган энантиосемияда ҳам яққол кўринади ва у лисоний асимметриянинг типик кўриниши бўла олади. Масалан, “чиройли” маъносининг *гўзал*, *сулув*, *барно* каби бир неча шакллар билан ифодаланиши синонимиядаги асимметрияни намоён этса, “муайян амал-ҳаракат эвазига бериладиган мукофот (диний тушунча)” ва “муайян амал-ҳаракат эвазига бериладиган жазо (диний тушунча)” маъноларининг *ажр* сўзи билан воқеланиши

²⁵ Махмудов Н. Кўрсатилган диссертация. Миртожиев М. Кўрсатилган асар, 2008. – 200 б.

²⁶ Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса. – М.: Высшая школа, 1981. – С. 13.

²⁷ Карцевский С.О. Кўрсатилган мақола. – Б. 85-90.

энантиосемиядаги асимметрияни кўрсатади. Масалан, қиёсланг: *Қорачадан келган бу йигитчанинг юзларида Омонуллони ажаблантирган бир нур зоҳир эди. “Ажаблантирган” дейилишининг боиси — бу нур “иймон нури” дейиларки, бу марҳаматга, бу ажрга қандай амаллар эвазига етишмоқ мумкинлигини Омонулло ҳали билмас эди (Тоҳир Малик. Мурдалар гапирмайдилар”); Нодон банда билмайдик, бу одамнинг рўпара бўлгани – гуноҳларига яраша ваъда қилинган ажрларнинг давомидир. “Гуноҳим нима эди?” деб янада баттар йиғлатадиган дақиқаларнинг дебочасидир (Тоҳир Малик. Мурдалар гапирмайдилар”).*

Энантиосемияда лисоний белги асимметриясининг намоён бўлиши масаласига дастлаб Л.Е.Бессонова, кейинроқ Ю.В.Кравцова эътибор қаратган эди. Улар тил бирликларининг шакл ва маъносидаги ўхшашлик ҳамда фарқлилик лингвистик тадқиқотлар учун муҳимлигини эътироф этиб, айни жиҳатлар ифодаловчи ва ифодаланувчи ўртасида лисоний белги асимметриясининг юзага келишига сабаб бўлишини таъкидлайди: “Лисоний белгининг шакл ва маъно томони ўртасидаги бундай муносабат орқали омонимия, полисемия ва энантиосемияда бир ифодаловчи билан бир неча ифодаланувчи, синонимияда эса бир неча ифодаловчи билан битта ифодаланувчи англашилади”²⁸. Демак, энантиосемик бирликдаги асимметрия бир шаклга икки қарама-қарши маънонинг тўғри келишидан иборат.

Шу ўринда табиий бир савол туғилади: Асимметрия полисемия ёки энантиосемия натижасими ёхуд полисемия ёки энантиосемиянинг юзага келишига асимметрия асос бўлганми? Мавжуд лингвистик адабиётлардан маълумки, сўздан аввал тил хотирасида у ёки бу нарса тўғрисидаги тушунча пайдо бўлади. Инсон ана шу нарса-ҳодиса, белги ёки ҳаракат-ҳолатни билиб бориши натижасида айни нарса-ҳодиса, белги ёки ҳаракат-ҳолат ҳақида киши тил хотирасида муайян тушунча ва абстракт рамзлар шаклланади²⁹. Тафаккурдаги мавжуд мавҳум тушунча сўз билан номланади. Бу ном – сўз тушунчага аниқ шакл беради, секин-аста унинг семантик сифими ҳам ривожланиб, ортиб боради, аммо сўзнинг шакли ўзгармай қолаверади. Сўз семантик структурасининг кенгайиши билан айни бир шакл, сўзга бирдан ортик маъно тўғри келадиган бўлиб қолади. Масалан, маълум вақтда *ширин* сўзи бир маъноли бўлган ва аёнки, бу сўзга асимметрия эмас, шакл-маъно симметрияси хос бўлган. Кейинчалик *ширин* сўзи *ширин* сўз, *ширин* қулги, *тили ширин* бирикмаларидаги каби ҳосила маъноларга эга бўлгач, шакл ва маъно ўртасидаги симметрия бузилган.

Шу маънода ўр сўзининг семантик тараққиёти билан боғлиқ бўлган энантиосемия ҳам диққатга сазовор. Мазкур сўзнинг дастлабки

²⁸ Бессонова Л.Е. Кўрсатилган мақола, 1982. – Б. 29.

²⁹ Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Тошкент: Университет, 2006. – Б. 4; Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. – Б. 29.

маъноси “кўтарилмоқ”дир: *bulit öriip kök örtüldi* – булут кўтарилиб, осмонни қоплади (ҚТЛ. – Б. 388). Кейинчалик мазкур сўзнинг семантик структураси кенгайган ва юқоридаги маънодан келиб чиқадиган “тепалик, баландлик”, “юқори, уст” маъносига эга бўлган: *Қамуз эрдами бўлса ерда ўру, Будунқа берур бўлса эдгу тўру* (Юсуф Хос Ҳожиб, “Қутадғу билиг”)³⁰. Ёки: *Йўли ўр, юқоридур тоши малсо, Қуйироқдур киши бир гомин олсо* (Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин). Сўзнинг кейинги маъно тараққиёти натижасида эса “жарлик, чуқурлик”, “ўра” маънолари юзага келган: *Фронт орқасида ўр қазиб турганда, Мулла Обиддан ўттиз метрча нарига бир катта тўп ўқи тушиб, қаттиқ товуш чиқариб ёрилади* (Абдулла Қодирий, “Обид кетмон”).

Ҳозирги ўзбек тилида ўр сўзининг қадимги туркий тилдаги “кўтарилмоқ” маъноси ўрламоқ сўзи орқали ифодаланади. ЎТИЛда ҳам ўр сўзининг семантик тараққиёт маҳсули бўлган “тепалик, баландлик” ва “жарлик, чуқурлик”, “ўра” маънолари бир сўзнинг маънолари тарзида берилган (5-жилд. 159-бет). Кўринадики, икки зид маъно бир шакл билан юзага чиқади. Демак, бу энантиосемик сўзда шакл-маъно асимметрияси бор. Яна бир тип энантиосемик бирликлар борки, улардаги номутаносиблик сўз семантикасида аввалдан мавжуд бўлмай, маълум маънода, ижтимоий муносабатлар натижасида вужудга келади, бу бир тилдан бошқа тилга сўз ўзлаштириш натижасида рўй беради. Масалан, ўзбек тилига форс-тожик тилидан ўзлашган *дилгир* сўзи манба тилда полисемантик сўзлиги, унда “хафа бўлган, ранжиган, дили сиёҳ”, “руҳи тушган, ғамгин, қайғули”, “ачинарли”, “баджаҳл, жаҳли тез, сержаҳл” каби маънолар бўлганлиги сабабли унга шакл-маъно асимметрияси хос. Бу сўз ўзбек тилига ўзлашгандан сўнг манба тилдаги шакл-маъно асимметриясининг табиати ўзгарган, яъни номувофиқ муносабат турли маънолар ўртасида эмас, балки қарама-қарши маънолар ўртасидаги номувофиқ муносабатга алмашган. Негаки бу сўз ўзбек тилида манба тилдаги “хафа бўлган”, “руҳи тушган” маъноси билан бирга унга зид бўлган “хурсанд қилувчи, дилни олувчи” маъносини ҳам касб этган. Қиёсланг: *Зулфи печу тобига бориб келур шайдо кўнгул, Бовужуди тийралик, кўргилки кўп дилгир эмас* (Алишер Навоий. Фаройиб ус-сиғар”); *Мен унинг овозини эшитдим, аммо сўзларини илғай олмадим. Назаримда, хона кенгайиб, улкан ялангликка айланиб қолгандай, анчадан буён дилгир кўнглим бехосдан ёришиб кетгандай бўлди* (Зулфия Қуролбой қизи, “Машаққатлар гирдобини”).

Дилгир сўзига мавҳум от ясовчи **-лик** қўшимчасини қўшиш билан ясалган *дилгирлик* сўзи семантик структурасида ҳам энантиосемия шаклланган. ЎТИЛда бу сўзнинг “кўнгли ғашлик”, “ғамгинлик” маъносини англатиши қайд этилган. Масалан: *Алавия опа жуда ҳушёр аёл эди. Тоға-жиан ўртасида аллақандай дилгирлик борлигини билиб*

³⁰ Юсуф Б. Мумтоз адабий асарлар луғати. – Тошкент, 2010. – Б. 495.

бахшилар томонга кетди (Саид Аҳмад. Жимжитлик). Бироқ бадий асарларни кузатишдан маълум бўлдики, мазкур сўз “хушкайфиятлилик”, “хушвақтлик” маъносида ҳам қўлланади. – *Томоша қилинг, ёмғирнинг ёғишида кўнгилга ёқадиган бир дилгирлик бўлади, – деди у* (Ш. Холмирзаев, “Нотаниш одам”). Ёки: *Табиат оламнинг яшараётганидан, йил яхши келишидан белги бермоқда эди. Табиатдаги ана шундай жараён кишиларнинг қалбига илиқлик олиб кириб, уларга ширин кайфият, орзуларга тўла дилгирлик онларини бахш этмоқда эди* (И. Зойир, “Қисмат ўчи”). Кўринадики, маъно таракқиёти натижасида бу сўзда ҳам шакл-маъно асимметрияси юзага келган.

Шунингдек, сўз ўзлаштирилиши натижасида манба тилда шакл-маъно мувофиқлигига эга бўлган муайян сўз бошқа тилга ўзлашгандан сўнг полисемантик хусусият касб этиши натижасида айни мувофиқлик бузилиб, асимметрик табиатли бўлиб қолади. Масалан, араб тилидан ўзлашаётган пайтда моносемантик бўлган *асир* сўзи (тадқиқотчи Т.Раҳмоновнинг фикрича, бу сўз араб тилида “асирга тушган банди” маъносини англатган³¹) ўзбек тилига ўзлашгандан сўнг араб тилидаги маъноси билан бирга “тутқун, банди ҳолатида яшовчи шахс” (*Тўрт девор асири бўлиб ўтирган аёллар бундай пайтларда каттакон боғда қафасдан чиққан қуш сингари яйрар* (Х.Ахророва, “Орифнинг давлати”), “бирор кимса ёки нарсага ўзини бутунлай топширган, унинг “қули” ҳолатидаги шахс” (*Мана шу кундан бошлаб Йўлчи шу қизнинг асири, мафтунли бўлди* (Ойбек, “Қутлуғ қон”) маънолари ҳисобига полисемантиклик касб этган. Шунинг учун бу сўзга ҳам шакл-маъно асимметрияси хос бўлиб қолган.

Симметриядан асимметрияга томон бундай силжиш сўзнинг энантиосемик хусусиятга эга бўлиши натижасида ҳам юз беради. Масалан, араб тилидан ўзлашган *бидъат* сўзи ўзбек тилига ўзлашгандан кейин манба тилдаги “янгилик, янгилик киритиш” маъноси билан бирга унга зид “эскидан қолган урф-одат, расм-русм” (ЎТИЛ) маъносига ҳам эга бўлган: *Мушори илайҳ Муҳаммад Алихон Хўқанд ила Бухоро ўртасида Лаизгар ном қалъа хусусида Бухоро амири Насруллоҳ баҳодир ила ўрталарида бурудат тушуб, амир бунга бир гўшмол бермак бўлуб, Муҳаммад Алихон атосини(нг) манкуҳасини олди, балки ҳаромни ҳалол деди, кофир бўлди, неча-неча бидъатларни жорий қилди деб, таъдиб қилмоқга Хўқандга келмоқда эди* (Ибрат, “Тарихи Фарғона”); *Қизил империя даврида Шарқдан чиққан шоҳларни “нодон”, “жоҳил”, “қонхўр”, авлиё-алломаларни эса “фирибгар”, “ёлгончи”, Шарқ обидаларини “эскилик қолдиги”, “дину бидъат ўчоғи” деб талқин қилиш расм эди* (Садриддин Салим Бухорий, “Буюк Хоразмийлар”).

³¹ Раҳмонов Т. Ҳозирги ўзбек тилидаги арабча ўзлашма сўзлар семантик тузилишидаги ўзгаришлар: Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 1994. – Б. 25.

Юқоридаги мисоллардан кўринадикки, *асир* сўзидаги асимметрия маъновий ҳар хиллик асосида, *дилгир*, *дилгирлик*, *бидъат* сўзларидаги асимметрия маъновий зидлик асосида юзага келган.

Энантioseмия нутқий бўлиши ҳам мумкин. Масалан, энантioseмия сўзловчининг коммуникатив-ситуатив мақсади билан сўзни окказионал зид маънода қўллаш орқали ҳам юзага келади. Бунда окказионал маъно айни сўзнинг узуал маъносига нисбатан қарама-қарши бўлиб воқеланади ҳамда сўзловчининг субъектив муносабатини ифода этади: *Шунақа-ку, чинакам бадий асарни яратини учун “арзимаган” нарса – Худо берган талант керак* (Ў.Ҳошимов, “Дафтар хошиясидаги битиклар”). Кўринадикки, *арзимаган* сўзининг “арзийдиган” маъносида намоён бўлиши натижасида бир лисоний белгига икки маъно (узуал ва окказионал) тўғри келиб қолган ва белги қонунининг бузилишига сабаб бўлган. Ёки *Улфатлар орасида исми айтилмай, хотин олиб, хотин қўявергани учун “Боз” лақаби билан шарафланган Обид гапни кўпайтирмай, шифохона томон шошилди* (Тоҳир Малик. *Хазонрезги*) мисолидаги *шарафланмоқ* сўзининг “ҳурмат билан тилга олинмоқ” маъносида эмас, балки “ҳурматсизлик, мазах билан тилга олинмоқ” маъносида воқеланганда ҳам юқоридаги сингари асимметрик муносабат бор. Бу каби энантioseмик маънолар нутқий бўлгани учун мазкур сўздаги асимметрия ҳам айни контекстлар учун хос.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, лисоний белгидаги асимметрия масаласини назардан қочирган кўпгина тилшунослар энантioseмияни нормал ахборот алмашинувини мураккаблаштирувчи ҳодиса, деб тушунадилар³². Аммо бизнингча, бу ҳодиса ахборот алмашинувига таъсир этмайди. Негаки ҳар қандай тингловчи ёки китобхон юқоридаги “арзимаган нарса” деб баҳоланаётган “Худо берган истеъдод”ни “арзимас нарса” тарзида қабул қилмайди, балки “росмана арзийдиган нарса” сифатида идрок этади. Бу каби маънони идрок этишда ҳам тингловчида ҳеч қандай мураккаблик ёки ақлий зўриқиш сезилмайди. Аксинча, бундан сўзловчи ҳам, тингловчи ҳам эстетик завқ олади. Лисоний белги асимметриясининг яна бир муҳим жиҳати шуки, у киши тил фаолиятини бир қадар енгиллаштиришга хизмат қилади ва бу бир полисемантик сўз орқали бирдан ортиқ маънонинг идрок қилинишида кўрилади. Энантioseмик сўзлар ҳам мазкур жиҳати билан тилни “лингвистик дўзах” (О.Есперсен) бўлиб қолишдан асрашда муҳим аҳамият касб этади.

Хулоса қилиб айтганда, сўзнинг шакл-маъно муносабатидаги мутаносиблик моносемантик сўзларга хос бўлса, мазкур муносабатнинг номутаносиблиги полисемантик бирликлар сингари энантioseмик бирликларга ҳам хосдир. Шу маънода энантioseмия шакл-маъно асимметриясининг типик кўринишидир.

³² Горелов И.Н. Кўрсатилган мақола. – Б. 86-96.

1.4. Энантисемиянинг лексик сатҳдаги ўрни.

Мавжуд лингвистик тадқиқотларда лексик сатҳнинг омонимия, антонимия, полисемия сингари ҳодисалари ва уларнинг лисоний табиати, ўзаро муносабати етарлича тадқиқ қилинган³³. Энантисемия полисемиянинг махсус кўриниши сифатида мазкур сатҳнинг айна ҳодисалари билан баъзи ўхшаш жиҳатларга эга бўлса ҳам, улардан кескин фарқланади. Шу боис улар билан энантисемия ўртасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларни аниқлаб олиш энантисемиянинг лисоний мақоми ва моҳиятини белгилашда муҳим. Одатда, лексик ҳодисаларнинг моҳиятини очишда уларнинг икки жиҳати назарда тутилади, яъни шакл ва маъно муносабатидан келиб чиқиб баҳо берилади, шу асосда омоним, антоним, синоним ва полисемантик birlikларга ажратилади.

Энантисемика birlikнинг синонимик ва омонимик birlikларга бўлган муносабати шу birlikларнинг бир-бири билан бўлган муносабатидан тамомила фарқ қилади, яъни энантисемиянинг моҳиятини белгилашда унинг шаклига эмас, балки маъносига диққат қилинади³⁴. Маълумки, тадқиқотларда энантисемияга турлича ракурстан туриб ёндашилади. Бунга кўра энантисемия полисемия, омонимия ва антонимия каби ҳодисаларнинг алоҳида, ўзига хос бир кўриниши, омонимия ва антонимия, полисемия ва антонимия ҳамда полисемия ва омонимиянинг ўртасидаги ҳодиса ёки омонимия, антонимия, полисемия ва синонимиянинг ўртасидаги ҳодисадир³⁵. Баъзи ишларда эса энантисемия алоҳида ҳодиса деб талқин қилинади³⁶. Кўринадики, унинг лисоний мақоми борасидаги қарашлар турли хил. Энантисемиянинг лисоний мақоми тўғри белгилаб олиш мазкур ҳодиса борасидаги мунозарали фикрлар (Ҳозирги кунга қадар энантисемиянинг лисоний мақоми ва моҳияти ҳамда тилнинг қайси даври (қадимги ёки ҳозирги) учун хос эканлиги ҳақида тилшунослар бир фикрга кела олганлари йўқ)ни ҳал этишга ёрдам беради.

Аввало, энантисемиянинг омонимия билан бўлган муносабатига аниқлик киритиш лозим. Тилшуносликда энантисемиянинг омонимияга алоқадор ҳодиса ёки омонимиянинг бир тури деб талқин қилиниши ҳақида юқорида қисман айтиб ўтилди. Уни рус, немис тилшуносликларида омонимиянинг бир тури деб баҳоланиши, аслида,

³³ Миртожиев М. Ўзбек тилида лексик омонимларнинг вужудга келиши. Филол. фан ном. ... дисс: – Тошкент, ЎзР ФА ТАИ, 1963. – 174 б; Новиков Л.А. Кўрсатилган асар, 2001; Шукуров Р. Кўрсатилган диссертация; Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: Фан, 1975. – 140 б.

³⁴ Соколов О.М. Энантисемия в кругу смежных явлений // Филологические науки, 1980 (а). – № 6. – С. 36.

³⁵ Балкански Т. Кўрсатилган диссертация.

³⁶ Жаркова Е.Х. Энантисемия лексико-грамматического и словообразовательного типа в кругу смежных явлений: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва: Ун-т дружба народов имени Патриса Лумумбы, 1988; Махмутова Л.Р. Кўрсатилган автореферат.

энантиосемиянинг моҳиятини хато тушунишдан ҳамда ходисанинг ҳар бир тилда ўзига хос тарзда намоён бўлишидан келиб чиқади. Унинг омонимияга алоқадорлиги масаласи, асосан, бу тилларда сўзга олд кўшимчалар кўшилиши натижасида бир қатор қарама-қарши маъноли сўзларнинг юзага келишини назарда тутиб айтилади. Ясовчи олд кўшимчаларнинг кўшилиши билан алоҳида мустақил сўзлар ҳосил бўлиши эса фанда эътироф этилган. Масалан, рус тилида *за-* ясовчиси ёрдамида қарама-қарши маъноли сўзлар ясалиши мумкин: *запеть* – “айтавериб сийқасини чиқармоқ” ва “куйлай бошламоқ”³⁷.

Немис тилида ҳам *ab-* олд кўшимчаси ёрдамида ясалган бир қатор қарама-қарши маъноли сўзлар бор. Масалан: *abfedern* I – “таъминламоқ ёки бермоқ” ва *abfedern* II – “юлиб олмоқ ёки олиб кўймоқ”³⁸. Ушбу ясовчи кўшимчанинг кўшилиши билан ҳосил бўлган энантиосемик сўзлар шу тилларнинг луғатларида ҳам омоним сўзлар сифатида қайд этилган³⁹.

Шунингдек, сўзда конверсия натижасида қарама-қарши маъноларнинг юзага келиш ҳолатлари ҳам энантиосемияни омонимияга дахлдор деб баҳоланишига сабаб бўлган⁴⁰. Масалан, Л.Е.Бессонова *верно* сўзидаги “аниқ”, “тўғри, рост, чин” (сифат) ва “бўлса керак”, “эҳтимол, шекилли” (модал сўз), *наверно* сўзидаги “шубҳасиз, албатта” (равиш) ва “балки, эҳтимол, афтидан, чоғи” (модал сўз) маъноларидаги зидликка асосланиб, энантиосемия омонимия доирасида ўрганилиши лозим дейди⁴¹. Ҳозирги ўзбек тилидаги *кўр* сўзининг “кўрмоқ” (феъл) ва “сўқир” (сифат) маъноларида ҳам маъновий зидлик мавжуд. Аммо улар икки хил сўз туркумига мансуб. Энантиосемия моҳият-эътибори билан бир сўздаги маъновий қарама-қаршилиқ бўлгандан кейин унинг табиатини бир сўз доирасида ўрганиш жоиз.

Украин олимаси кўрсатиб ўтган фактлар антисемия атрофида ўрганиладиган зиддиятдир. Қолаверса, бир-икки сўз табиатидан келиб чиқиб, муайян ҳодисага баҳо бериб бўлмайди. Ана шу ва юқоридаги ҳолатлар энантиосемияни омонимиянинг бир тури деб баҳоланишига олиб келган. Бизнингча, энантиосемиянинг лисоний мақомини тайин этишда унинг битта сўз эканлиги асосий мезон бўлиши лозим.

Ўз навбатида, аффиксация орқали зид маъноли сўзнинг юзага келиши бир нарсага аниқлик киритишни тақозо этади, яъни қарама-қарши маънони юзага келтириш олд кўшимчанинг табиатига хосми ёки асос сўзга? Агар муайян ясовчи кўшимчада қарама-қарши маъно намоён этиш хусусияти мавжуд бўлса, нега шу кўшимча кўшилган бошқа сўзларда ҳам энантиосемиклик юзага келмайди? Ёки ясовчи

³⁷ Словарь русского языка. – Ташкент, 1981. – С. 518.

³⁸ Горелов И.Н. Кўрсатилган мақола. – Б. 87-88.

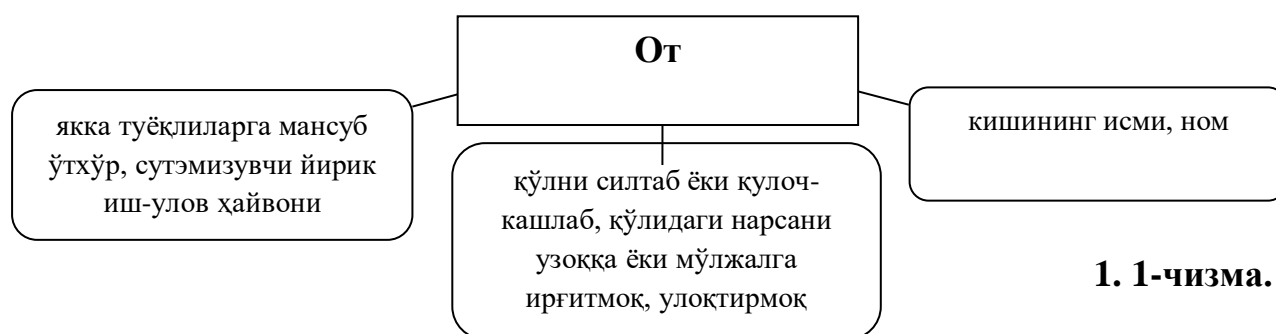
³⁹ Большой немецко-русский словарь. – М., 1969. – С. 40.

⁴⁰ Шанский Н.М. Кўрсатилган асар, 1972. – Б. 64.

⁴¹ Бессонова Л.Е. Энантиосемия как особый тип в системе лексических противопоставлений // Проблемы лексической и категориальной семантики. Вып. 2. – Симферополь, Изд-во СГУ, 1982. – С. 27-31.

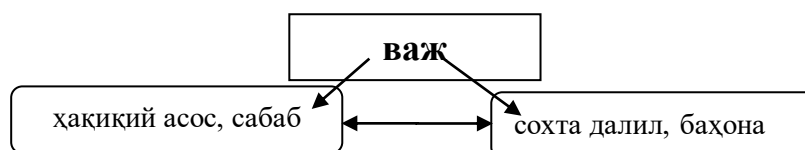
кўшимча бирикаётган асосга боғлиқ бўлса, нега бошқа ясовчиларнинг кўшилиши билан қарама-қарши маъно намоён бўлавермайди? Бу мунозарали масала мазкур омил асосида энантиосемик сўз ясалишини унумли деб айтган тадқиқотчиларнинг ишларида ҳам соҳанинг ҳал қилиниши керак бўлган масалаларидан бири эканлиги айтилган. Ҳозирча бу масалага, ўзбек тили нуқтаи назаридан, аффиксация натижасида энантиосемия ҳосил бўлмайди, балки ясовчи кўшимча билан ҳосил бўлган ясалмада маъно тараққиёти рўй беради ҳамда дастлабки маъно билан маъно тараққиёти маҳсули бўлган маъно зид бўлиб қолади, деб жавоб бериш мумкин.

Энантиосемияни омонимияга мансуб деб билишнинг яна бир номувофиқлиги шундаки, омонимия камида икки тил бирлиги ўртасида юзага келади, улар ифодалаган маънолар ўртасида эса маъновий боғлиқлик мавжуд бўлмайди. Қуйида баъзи омоним ва энантиосемик сўзларни қиёслаш орқали уларнинг фарқли жиҳатларини кўрсатиб ўтамыз. Масалан, шаклдош *от* сўзларининг маънолари ўртасида семантик умумийлик йўқ, улар бир шаклдаги алоҳида сўзларнинг муайян омиллар сабаб мос келиб қолишидир.

1. 1-чизма.

Важ сўзи энантиосемик сўз бўлиб, у “бирор нарса, ҳодиса ва ш.к.ни келтириб чиқарувчи ҳақиқий асос, сабаб” (Ҳумоюннинг қўшини бир неча кун ичида икки баробар камайиб кетганини шоҳ Ҳусайн аргун билар, шу ваздан ҳам ошкора таҳдид қилмоқда эди (П.Қодиров. Авлодлар довони) ва “бирор нарса, ҳодиса ва ш.к.нинг келиб чиқишини асослаш учун келтирилган сохта далил, баҳона” (Дангасанинг важи кўп, оҳангсизнинг – авжи (Мақол) маъноларини англатади. Мазкур маънолар қарама-қарши муносабатни билдирса ҳам, улар бир умумий мавзу – маъновий муносабат остида бирлашади. Бу жиҳат энантиосемик маъноларнинг ўзаро боғлиқ эканлигини кўрсатади. Мазкур зидликни қуйидаги чизмада ҳам кўриш мумкин:

1.2-чизма.

Хуллас, энантиосемия ўзбек тилида омонимияга алоқадор эмас. Унинг омонимиядан фарқи қуйидагиларда кўринади: энантиосемия моҳиятан бир сўзда, омонимия эса сўзларда юзага келади;

энантиосемик бирлик табиатини аниқлашда, асосан, сўзнинг семантик жиҳати ҳисобга олинса, омоним сўзларни белгилашда асосан шаклий ва семантик жиҳатлар назарда тутилади; энантиосемик бирлик маънолари ўртасида умумий семантик муносабат мавжуд, омоним сўзларда эса бундай муносабат йўқ; энантиосемик сўз маънолари фақат бир туркумда, омонимлар эса бир сўз туркумида ҳам, турли сўз туркумида бўлади. Шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, сўнги йилларда тилшуносликда синтактик омонимияга ҳам эътибор қаратилмоқда⁴².

Маъновий муносабатига кўра энантиосемия ва антонимияда ўзаро ўхшашлик бор. Бу антонимия ва энантиосемиянинг омонимия ва синонимиядан фарқли тарзда маънолар зидланишига асосланишида, қолаверса, шакл-маъно муносабатидан келиб чиқиб эмас, маънолар нуқтаи назаридан ўрганилишида ҳам кўринади. Шу ва бошқа жиҳатлар энантиосемияни антонимиянинг бир тури ёки кўриниши сифатида бир ёқлама талқин қилинишига олиб келди. Масалан, С.Усмонов “антонимлар бир сўз орқали ифодаланадими, кўп сўз орқали ифодаланадими – бундан қатъи назар – барибир антонимлар деб қаралиши керак”, – дейди⁴³. Бошқа қарашга асосан, антонимларни фақат ҳар хил ўзакли сўзлар деб тушуниш нарса-ҳодисанинг ҳақиқий моҳиятини акс эттирмайди, антонимия бир сўз доирасида ҳам бўлиши мумкин⁴⁴. Бизнингча, ҳар икки қарашда ҳам антонимия ва энантиосемия қориштирилган.

Л.Е.Бессонова энантиосемияни антонимияга тенглаштирган тилшуносларнинг қарашларига танқидий муносабат билдирар экан, сўзнинг у ёки бу энантиосемик маънода қўлланганини контекстсиз билиб бўлмаслигини, антонимик маъно эса алоҳида сўзларда бўлгани боис контекстсиз англашилишини айтади ва энантиосемияни “яширин қутбланиш натижаси” деб таъкидлайди⁴⁵. Биз ҳам олиманинг фикрига қўшилган ҳолда бу ҳодисаларни антонимлар атамаси остида бирлаштириш тўғри эмаслигини куйидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларда кўрсатишга ҳаракат қиламиз:

1. Энантиосемия ҳам, антонимия ҳам маънолар қаршиланишига асосланади, аммо энантиосемия сўз (фразеологик бирлик)да, антонимия сўз (фразеологизм)ларда воқеланади. Антонимиядан англашиладиган зидликни контекст воқелантирмайди, аммо энантиосемик маънолардан қайси бири намоён бўлаётганини контекст кўрсатади.

2. Энантиосемия ҳам, антонимия ҳам (омонимиядан фарқли ҳолда) бир нарса-ҳодиса, белги ёки ҳаракат-ҳолатнинг икки зид томонини

⁴² Лутфуллаева Д., Сайидрахимова Н. Ўзбек тили синтактик омонимларининг шаклланиши хуусида // TDPU илмий ахборотлари, 2015. № 1. – Б. 39-42.

⁴³ Усмонов С. Кўрсатилган мақола. – Б. 35.

⁴⁴ Шмелев Д.Н. Кўрсатилган асар. – Б. 203.

⁴⁵ Бессонова Л.Е. Кўрсатилган автореферат. – Б. 7.

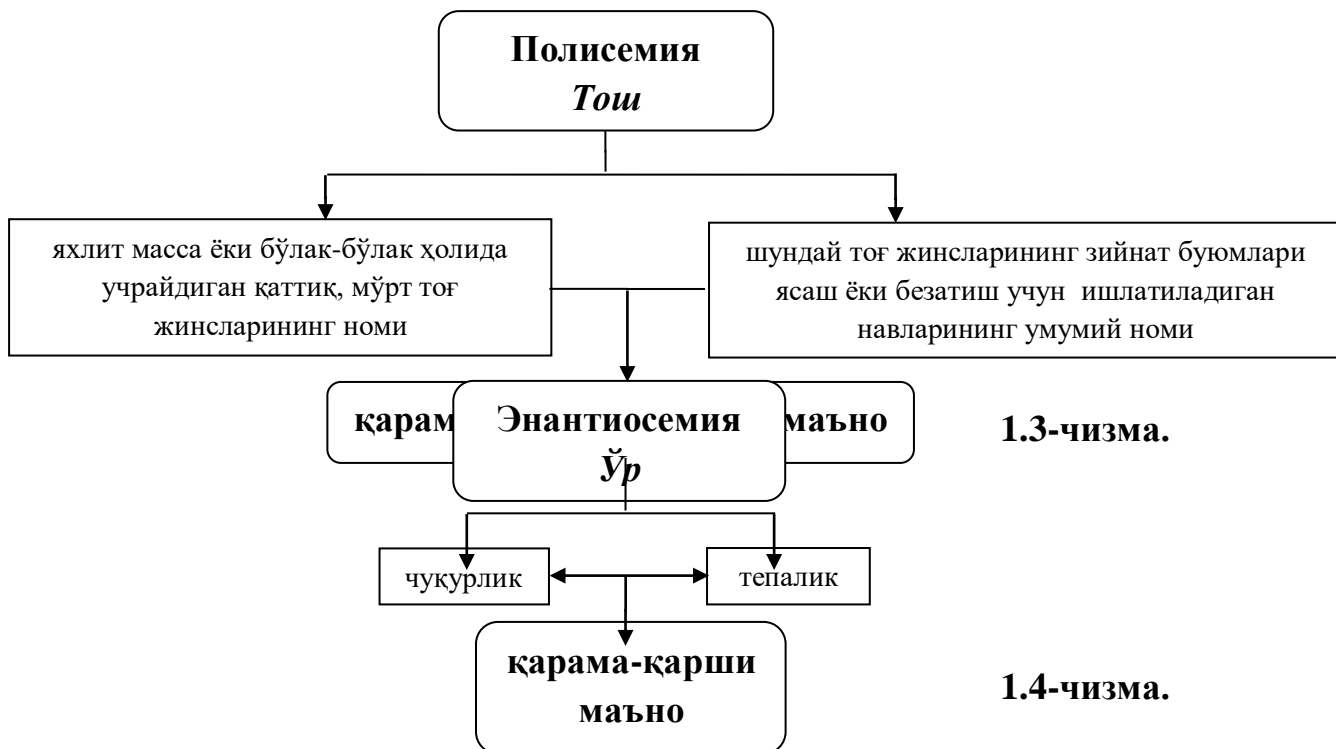
кўрсатади, аммо бу зидлик антонимияда қарама-қарши маъноларнинг ҳар доим ўзаро тенг ва узуал бўлиши билан, энантиосемияда ўзаро зид маъноларнинг ҳар доим ҳам тенг ва узуал бўлавермаслиги билан фарқ қилади.

3. Антонимик маънолардан бири ассоциатив тарзда иккинчисига ишора қилади, яъни *яхши* дейилиши билан онгимизда *ёмон* акс этади, энантиосемияда эса ундай эмас. Энантиосемик бирликлар тил хотирасида тайёр ҳолда мавжуд, лекин маъноларнинг контекст билан боғлиқлиги туфайли бир маъно ассоциатив тарзда иккинчисини ёдга туширмайди.

4. Антонимия ва энантиосемиядаги зидлик сўзнинг бош маънолари ўртасида ҳам, ҳосила маънолари ўртасида ҳам юзага чиқади. Аммо антонимлик *совуқ–илиқ*, *илиқ–муздай* маъноли сўзлар ўртасидаги муносабат эмас, балки *совуқ–иссиқ* маъноли сўзлардаги муносабатдир. Бироқ муайян белги кўламининг нотенглигига асосланадиган *совуқ–илиқ*, *илиқ–муздай* типли маънолар зидлиги ҳам энантиосемик муносабат бўлиши мумкин.

Энантиосемия билан полисемиянинг ўзаро муносабати ҳам ўзига хос, семасиологиянинг муҳим назарий масалаларидан бири. Чунки у полисемия замирида юзага келади ва муайян маънолар ўртасидаги муносабатга асосланади. Энантиосемия ҳам полисемия, фақат бу полисемантиклик зид маъно тараққиётининг натижаси, полисемия эса зид бўлмаган маъно тараққиёти маҳсули ҳамдир. Масалан, *тош* сўзи “яхлит масса ёки бўлак-бўлак ҳолда учрайдиган, сув кор қилмайдиган, қаттиқ, мўрт тоғ жинсларининг умумий номи”, “шундай тоғ жинсларининг зийнат буюмлари яшаш ёки уларни безатиш учун ишлатиладиган навларининг умумий номи” маъноларини англатади (ЎТИЛ). Айни маънолар алоҳида нарсаларни билдирса ҳам, тошга хос “қаттиқлик” семаси уларни бирлаштириб туради.

Энантиосемик сўз маънолари ҳам полисемантик сўз маънолари сингари ўзаро боғлиқ, аммо бу маънолар муайян нарса-ҳодиса, белги ва ҳаракат-ҳолатни қарама-қарши томондан атайди. Масалан, *ўр* сўзидаги “тепалик” ва “чуқурлик” (ЎТИЛ) зид маънолари сўзнинг маъно тараққиёти натижасида юзага келган. Қиёсланг: *Ўзига қолса, шаҳар деб, қир ошиб, ўр ошиб ўтирмасди-ю* (Н.Норқобилов, “Бекатдаги оқ уйча”); *–Булар қароргоҳни ҳалқадай ўраб, кўринган қорани, қилт этган нарсани кўпотарларидан ўққа тутиб, қисиб боришяпти. Ўр ҳам, жар ҳам қолмаяпти* (Мурод Мансур. Жудолик диёри”). Мазкур сўздаги маъновий умумийлик муайян ўрин-жойнинг ер сатҳига бўлган у ёки бу ҳолатини англатишида кўринади, бироқ айни ҳолатларнинг қарама-қарши эканлигини ифодалаши билан фарқланади. Полисемия ва энантиосемиянинг фарқини чизмаларда ҳам кўрсатиш мумкин:

1.3-чизма.

1.4-чизма.

Кўпинча, сўзда кўпмаънолик юзага келар экан, бир маъно бошқа бир маънони сиқиб чиқармайди ёки ҳосила маъно асос маънонинг истъмождан чиқиши эвазига вужудга келмайди, балки сўз семантик структурасини бойитиб, унинг тенг ҳуқуқли аъзолари сифатида яшайди. Масалан, *она* сўзининг “бир ота-онадан туғилган фарзандлар ичида ўзидан кичикларга нисбатан катта қиз” маъносидаги “катта”, “қиз” семалари асосида “бир ота-онадан туғилмаган, ҳар қандай катта ёшдаги аёлларга нисбатан ишлатиладиган мурожаат шакли” маъноси вужудга келган. Энантисемиклик ҳам шундай лисоний жараён маҳсули сифатида, баъзан эса бир маънонинг иккинчи бир маънони сиқиб чиқариши ҳисобига ҳам юзага келади. Масалан, ҳозирги ўзбек тилидаги *кўтарафуруш* сўзидаги “кўтарасига сотувчи” ва “кўтарасига сотиб олувчи” (ЎТИЛ) маънолари бирининг иккинчисини сиқиб чиқариши эвазига вужудга келмаган. *Сергакла(н)моқ* (сэргәклә(н)мак) сўзида эса ундай бўлмаган, чунки мазкур сўз аввал “мастликдан эгилмоқ, қийшаймоқ” маъносини англаган: *Асрўк сэргәкләди* – маст гандираклади, солланди (Маҳмуд Кошғарий, “Девону луғотит турк”). Кейинчалик айни маънонинг ўрнига “хушёр тортмоқ” маъноси вужудга келган: *Муҳаммаджон эшик огаси бунда қандайдир маъно борлигини сезиб, сергакланди* (П.Қодиров, “Юлдузли тунлар”).

Демак, энантисемия полисемия сингари маъно тараққиёти маҳсули бўлса ҳам, ҳар қандай полисемия энантисемияни юзага келтирмайди. Энантисемия полисемиянинг махсус кўринишидир. Унинг полисемия билан муносабатини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

1.5-чизма.

Демак, энантиосемиа ўзбек тилида полисемиянинг махсус кўринишидир, чунки у лисоний бирликнинг зид маъно тараққиёти натижасида юзага келади, бир лисоний бирликнинг маънолари сифатида унинг семантик структурасидан жой олади. Шу сабабли унинг лисоний мақоми ҳам бир тил бирлиги доирасида белгиланади. Семасиологиянинг бу ўзига хос ҳодисасини тадқиқ этиш билан тилшуносликдаги муҳим назарий масалалар: шакл ва мазмуннинг ўзаро муносабати, зиддият категорияси яна бир типининг лисоний табиати, намоён бўлиш йўллари каби масалаларга аниқлик киритилади.

Назорат саволлари:

1. Зиддият деганда нимани тушунасиз?
2. Оламдаги воқеа-ҳодисаларни зидлаб англаш мумкинми?
3. Зиддият категорияси ҳақида қандай қарашлар бор?
4. Қарама-қаршилик тил бирликларида қандай намоён бўлади?
5. Антонимия ҳодисаси ҳақида фикрингиз?
6. Антисемиа ҳақида фикрингиз?
7. Энантиосемиа ҳақида фикрингиз?
8. Лисоний асимметрия деганда нимани тушунасиз?
9. Тил бирликларининг шакли ва маъноси (мазмуни) ўртасида номувофиқликнинг мавжудлиги лисоний фаолият учун қанчалар зарур?
10. Кўп маъноли сўзларнинг асимметрик табиати ҳақида тушунтиринг.

2-мавзу. Ўзбек тилида лексик энантиосемиа

Режа:

1. Лисоний ва нутқий энантиосемиа.
2. Номловчи ва баҳоловчи энантиосемиа.
3. Тўлиқ ва қисман энантиосемиа.
4. Синхроник ва диахроник энантиосемиа.

Таянч иборалар: лексик энантиосемия, лисоний ва нутқий энантиосемия, номловчи ва баҳоловчи энантиосемия, тўлиқ ва қисман энантиосемия, синхроник ва диахроник энантиосемия, лингвистик ва паралингвистик энантиосемия, луғавий ва грамматик энантиосемия.

2.1. Лисоний ва нутқий энантиосемия

Энантиосемик бирлик семантик структурасидаги маъноларнинг лисоний ва оппозитив табиати, мақоми, синхрония ва диахронияга муносабати, барқарорлиги каби қатор хусусиятлари ўзига хос тарзда намоён бўлади. Бу хусусиятларнинг воқеланиши лексик бирликларда ва уларга караганда мураккаброқ бўлган фразеологик бирликларда фарқ қилади, шунинг учун уларни алоҳида-алоҳида ўрганиш мақсадга мувофиқ. Фикримизча, ўзбек тилида лексик энантиосемияни қуйидаги турларга ажратиш тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ: 1) лисоний ва нутқий; 2) номинатив ва субъектив-баҳоловчи; 3) симметрик ва асимметрик; 4) луғавий ва грамматик; 5) синхроник ва диахроник. Мазкур хусусиятларнинг намоён бўлишига кўра лексик энантиосемиянинг бир қатор турлари фарқланади

Лисоний энантиосемия. Лисоний энантиосемия ўз моҳиятига кўра муайян тилда сўзлашувчиларнинг лисоний хотирасида тайёр ҳолда мавжуд бўлган, фақат узул маънолар асосида юзага келадиган маъновий зидланишдир. Ҳозирги ўзбек тилида лисоний энантиосемия шахс, нарса, белги, пайт, ўрин, миқдор, ҳаракат тушунчаси билан боғлиқ зидланишларда кузатилади.

I. Шахс тушунчали лисоний энантиосемияда узул маънолар “аждод – авлод”, “дўст – душман”, “ака – ука”, “опа – сингил”, “сотувчи – харидор”, “кредитор – дебитор” тарзида қаршиланади.

1.1. “Аждод – авлод” тарзидаги зидланиш зот, зурриёт, авлод, аждод, насл каби бир неча энантиосемик сўз маънолари билан намоён бўлади. Қиёсланг: **Зот.** 1. Аждод, насл-насаб: *Айтиб берар унинг отини, Айтиб берар асли, зотини* (Ҳамид Олимжон, “Зайнаб ва Омон”). 2. Авлод, кейинги насл: *Сендай қонхўр золимдан Қолмасин деб бирор зот, Бош кўтардик, зулмдан Бўлмоқчи эдик озод* (Ҳамид Олимжон, “Ойгул билан Бахтиёр”). **Зурриёт.** 1. Аждод, насл-насаб: *Нима ейди дилбар отинг, Баён айла зурриётинг* (“Муродхон” достони). 2. Авлод, кейинги насл: *Бу – яшамоқ қонуни, зурриёт қолдиришига бўлган табиий ва тугма эҳтиёж қонунидир* (Ш.Холмирозаев, “Чўлоқ турна”).

1.2. “Дўст – душман” тарзидаги зидланиш тарафкаш сўзининг “тарафини олувчи, тарафдор” ва “қарши чиқувчи, рақиб” узуал маънолари ўртасида мавжуд. Қиёсланг: *Қолган иккитаси буларни ҳимоя қилиб турди ва тарафкашлар пайдо бўлганда, атиги бир мушт билан уриб йиқитишди* (Нусрат Раҳмат, “Жадид”); *Бургутнинг йигитлари ҳали курашда елкаси ер кўрмаган полвонлар. Ҳозир бу полвонларга Фарғона томонда тарафкаш йўқ, – деди йигит* (Саид Аҳмад. Чўл бургути”).

Ҳариф сўзи семантик структурасида ҳам айна маъновий муносабатдаги энантиосемик маънолар бор. Қиёсланг: 1. Рақиб: *Маҳмадана хижолат бўлди. Чоршанбиевга ўқрайиб қаради, лекин қаттиқ гапиролмади, қолаверса, устози туфайли улуг давраларнинг ҳам ҳадисини кўрган, унча-мунча ҳарифларга жавоб айтишига қурби етарди* (Мурод Муҳаммад Дўст, “Лолазор”); 2. Дўст, улфат: *Ташбеҳлар ноўрин, деб ўйлади Яхшибоев, қиёслганда бунинг рақиблари тугул, оғиз-бурун ўтишган ҳарифлари ҳам фариштага айланиб қолади* (Мурод Муҳаммад Дўст, “Лолазор”).

Ҳариф сўзи эски ўзбек тили даврида ҳам энантиосемик маъноларга эга бўлган. Ш.Раҳматуллаев бу сўзнинг араб тилидан ўзлашгани ва манба тилда “жўра”, “ўйинда шерик” ва “қарши тараф кишиси” (ЎТЭЛ) маъноларини англлатганини қайд қилади. Эски ўзбек тилида ҳам “дўст, улфат” маъносини билдирган: *Деди: “К-ей борчангиз кўнглумга мунис, Кеча-кундуз ҳарифу ёри мажлис”* (Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин”). XVIII – XIX аср эски ўзбек тилида, хусусан, Турди Фароғий асарида (*Ҳукм жори, сўз қабули, бир дури дар гўш (қулоқда) эдим, Аҳли давлатлар билан ёру ҳариф, ҳамдўш эдим* (Турди Фароғий, “Муҳаммас”), Гулҳанийнинг “Зарбулмасал” асарида ҳам “дўст, улфат” маъносида қўлланган: *Ҳоло, бу тургонларинг навола дўстлари, пиёла ҳарифлари, таом емакка ҳозир, маслаҳатга ақли қосир.*

1.3. “Ака – ука” тарзидаги зидланиш амаки, тоға сўзлари семемаларидаги “ака” ва “ука” семалари орқали намоён бўлади. Масалан: амаки. 1. Отанинг акаси: *Отам кенжалиги туфайли отасидан қолган уйда турар, амакиларим эса шу уйнинг икки қанотидан ўзларига ҳовли-жой қилиб олишган эди* (Ў.Умарбеков, “Қайтар дунё”). 2. Отанинг укаси: *Акбар охирги марта шу мақбара олдида кўзи кўр амакиси Комрон мирзо билан қандай учрашганини ўғилларига айтиб берди* (П.Қодиров. Авлодлар довони). Тоға. 1. Онанинг акаси: *У ойимнинг тугишган акаси, раҳматли Ғани тоғамнинг қизи эди* (Ў.Умарбеков, “Менинг ўғилбола жияним”). 2. Онанинг укаси: *Айниқса, онасининг сеvimли укаси бўлмиш кичик тоғасини кўп кўргиси келарди* (Тоҳир Малик. Фалак”).

1.4. “Опа – сингил” тарзидаги зидланиш амма, хола сўзлари семемаларидаги “опа” ва “сингил” семалари ўртасида кузатилади. Масалан: амма. 1. Отанинг опаси: *Бола аммасини биринчи марта кўраётган бўлса ҳам, бу истараси иссиқ аёлни кўндан бери биладигандек бегонасирамас эди. Хонзода бегим боланинг лўпти юзига юзини қўйиб эркалатганда Хумоюн буни ёқтириб кулимсиради* (П.Қодиров, “Юлдузли тунлар”). 2. Отанинг синглиси: *Акбар аммасини [Гулбаданбегимни] шундай китоб ёзгани учун астойдил бир қувонтиргиси келиб, Каширмига атайлаб олиб келган эди* (П.Қодиров. Авлодлар довои). Хола. 1. Онанинг опаси: *Ўзим, – деди полвон оғир хўрсиниб, – тинчлик, хола. Келганимдан мақсад, бир гумон гапни аниқламоқчиман. Онаминг, сизнинг опангизнинг ҳаётида бирор ифлос сир борми?* (А.Айизов, “Полвон йиғлаган тун”). 2. Онанинг синглиси: *– Ахир мен онагинангни синглисиман. Холагинам ўликми, тирикми деб бирор марта хабар олмайсан!* (Саид Аҳмад. Қишдан қолган қарғалар”). Мазкур семемалардаги “ака” – “ука”, “опа” – “сингил” семалари катталиқ-кичиклик тушунчаси асосида зидланади.

1.5. “Сотувчи – харидор” тарзидаги зидланиш бозорчи сўзининг “бозорда савдо-сотик билан шуғулланувчи” (*Бироқ ўша шаҳардан бир бозорчи Турдиқул яшайдиган шаҳарнинг бозорига бориб қолиб, бунинг эртак эмас, айнан ҳақиқат эканлигини жиддий тарзда туриб айтди* (Ш.Бўтаев, “Ҳайкал”) ва “савдо-сотик эҳтиёжи билан бозорга келган киши”, яъни “харидор” *Авалги бахмал байроқларни қишлоқдан келган бозорчиларга сотишар эди* (Саид Аҳмад. Умрим баёни”), *мижоз сўзининг “сотувчига нисбатан доимий харидор”* (*– Айтинг унингизга, кафесини ҳам, мижозларини ҳам пишириб есин!* (Тоҳир Малик. Самум”) ва “харидорга нисбатан доимий сотувчи” (*– Яна кимга қизиқиб қопти? – Анув эски мижозиз бўларди-ку, Илҳом сутчи. Ўшанга* (Мурод Мансур. Жудолик диёри”) маънолари ўртасида юзага чиқади.

1.5. “Кредитор – дебитор” тарзидаги зидланиш бўнакчи сўзидаги “бўнак (қарз) бериб одам ишлатувчи шахс” ва “бўнак олган шахс, қарздор” (ЎТИЛ) маънолари ўртасида намоён бўлади. Қиёсланг: *Мендан бўлак бўнакчининг қўлига тушганингизда, бирини икки қилиб оларди* (Н.Сафаров, “Султон бўзчининг неваралари”); *Битта менмас, бечора-бекас Бўнакчилар бойдан норози* (Муҳаммад Али, “Боқий дунё”).

II. Нарса тушунчали лисоний энантиосемияда маънолар “даво воситаси – оғу”, “катталиқ – кичиклик”, “ифлослик – тозалиқ” тарзида қаршиланади.

Нутқий энантиосемия ноузуал энантиосемия бўлиб, узуал ва окказионал маънолар ўртасида юзага келади. Нутқий энантиосемия сўзнинг контекстадаги бошқа сўзлар билан бўлган лексик-синтактик алоқаси, сўзловчининг коммуникатив-ситуатив мақсади, субъектив муносабати натижасида вужудга келади ва айни жиҳати билан лисоний энантиосемияга қаршиланади ҳамда субъектив-баҳоловчи энантиосемияни ҳам, грамматик энантиосемияни ҳам қамраб олади. Тадқиқотларда белги билдирувчи сўзларнинг нутқий энантиосемиклик касб этиши унумли ҳодиса, дейилади⁴⁶. Аммо ўзбек тили материаллари тилимиздаги бошқа туркум сўзларининг, хусусан, от туркумига мансуб сўзларнинг ҳам энантиосемик воқеланиш имкониятлари белги билдирувчи сўзларнинг айни имкониятидан кам эмаслигини кўрсатди. Масалан, “Ўзбек тили энантиосемик сўзларининг изоҳли луғати”⁴⁷даги нутқий энантиосемик сўзларнинг 46 таси от, 40 таси сифат, 11 таси феъл, 4 таси равиш, 1 таси олмош сўз туркумига оид бирликлардир. Шунинг учун энантиосемиянинг воқеланиш имкониятини туркумлик белгисига асосан эмас, балки уларнинг маъновий муносабатларига кўра таснифлаш жоиз.

Нутқий энантиосемия турли мазмуний муносабатдаги маънолар ўртасида воқеланади, чунки мувофиқ нутқий вазият тақозоси ва сўзловчининг коммуникатив-ситуатив мақсади асосида исталган сўз қарама-қарши маънода намоён бўлиши мумкин. Ҳозирги ўзбек тилида нутқий энантиосемия шахс, нарса, белги, пайт, ўрин, миқдор, ҳаракат тушунчаси билан боғлиқ зидланишларда кузатилади. Нутқий энантиосемияни ирония ҳаракатлантириб туради.

I. Шахс тушунчали нутқий энантиосемияда узуал ва окказионал маънолар “дўст – душман”, “йигит – чол” тарзида қаршиланади.

1.1. “Дўст – душман” тарзидаги зидланишда маънолар “дўстлик” ва “душманлик” белгиларига кўра қаршиланади. Масалан, *дўст* сўзининг узуал “ҳар жиҳатдан яқин киши, чин ўртоқ” ва окказионал “душман, рақиб” маънолари ўртасида шундай қаршиланиш юзага келади. Қиёсланг: *Биз дўстлар билан ... гурунглашиб ўтирганимизда ўтиб қолардингиз* (О.Ёқубов, “Матлуба”); *Ўша пайтда бирон жўяли гап тополмаган баъзи “дўстларимиз” “Гирдоб”ни ўзи ёзмаган деганга ўхшаиш бемаъни гапларни ҳам тарқатдилар* (Н.Фозилов, “Боқий умр”).

⁴⁶ Смоленская С.С., Давыдов М.В. Интонация как показатель энантиосемии слов и словосочетаний // Вестник Московского университета. Филологические науки, 1972. – № 3. – С. 65-71.

⁴⁷ Маҳмудов Н., Одилов Ё. Кўрсатилган асар.

Ўз навбатида, мувофиқ нутқий вазиятда *душман* сўзининг узул “ғаним, рақиб” ва окказионал “ҳар жиҳатдан яқин киши, чин ўртоқ” маънолари (*Масъул ходим ҳам масъул идорасида масъулиятли қозғозларни титкилаб ўтиравериб зериккан экан, бу хонимга элакишиб, роса бити тўкилди. Аллақачонлар хокитуроб бўлиб кетган “душман” шоирнинг нима қизиги бор унга, билқиллаган жияни турганда!* (Эркин Аъзам. Шоирнинг тўйи”) ўртасида ҳам шундай энантиосемия намоён бўлади. Умуман, “дўст – душман”, “йигит – чол” тарзидаги зидланиш “душман – дўст”, “чол – йигит” тарзида акс қаршиланишни юзага келтириши мумкин. Акс қаршиланиш нутқий энантиосемиянинг бошқа маъновий муносабат асосидаги кўринишларига ҳам хосдир.

1.2. “Йигит – чол” тарзидаги зидланишда сўзнинг узул ва окказионал маънолари шахснинг “ёшлик” ва “қарилик белгиси асосида қаршиланади. Буни *йигит* сўзининг узул “балоғатга етган, ёши улуғ бўлмаган эркак” ва окказионал “ёши улуғ эркак, чол” (*Кутилмаганда чол русиялик ёқимтой қизнинг яноқларидан ушлаб ўзига қаратди-да, пешонасидан чўли этиб ўпиб олди. Ушбу манзарани кузатиб турган Анварнинг кенг пешонаси тиришиб, шўх “йигит”га хўмрайиб қаради* (А.Абдуллаев, “Дард”) маънолари ўртасидаги муносабатда кўриш мумкин.

2.2. Номловчи ва баҳоловчи энантиосемия

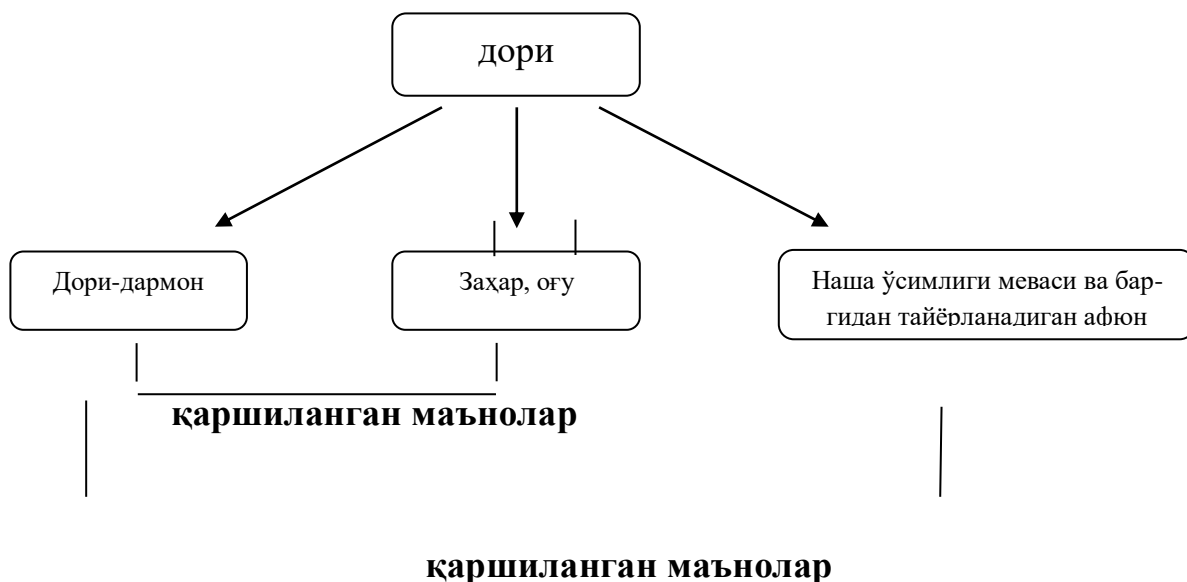
Маълумки, сўз семантик структурасидаги маънолар борлиқдаги бирор нарса-ҳодиса, белги ва ҳаракат-ҳолатни номлаш ёки уларга муносабат билдириш, баҳолаш вазифасини бажаради⁴⁸. Энантиосемия айти жиҳатларнинг қай бири асосида юзага келишига кўра ҳам турларга ажратилади. Биз қаршиланган маъноларнинг борлиқдаги нарса-ҳодиса, белги ва ҳаракат-ҳолатни номлаб ёки баҳолаб келишига таяниб, *номинатив* ва *субъектив-баҳоловчи энантиосемияни* фарқладик.

Номинатив энантиосемия. Қарама-қарши маъноларга эга бўлган сўз муайян нарса-ҳодиса ҳақидаги тушунчани номлаб, атаб келганда, номинатив энантиосемия юзага келади ва соф семантик аҳамият касб этади. Дастлаб шахс, нарса ёки муайян жараён, белги ҳамда ҳаракат ҳақидаги тушунчаларни қарама-қарши тарзда атайдиган, номлайдиган энантиосемик сўзларни кўриб ўтамиз. Масалан, ҳозирги ўзбек тилидаги *тўйчи* сўзи “меҳмон” ва “мезбон” тушунчасининг номи сифатида ўзида номинатив энантиосемияга хос барча жиҳатларни намоён этади, яъни мазкур сўз “тўйга келган меҳмон” ва “тўй

⁴⁸ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Кўрсатилган манба. – Б. 517.

қилаётган киши” (ЎТИЛ), яъни “меzbон” маънолари асосида қаршиланган муносабатни юзага келтиради. Қиёсланг: *Тўй тарқади, қизни никоҳ қилди. Авазхон йигитлари билан тўйчилар ҳам қайтди* (“Бўтакўз”); *Агар ҳозирлик кўрмай шаҳарни кутсак, шаҳардан ёрдам чиқа бермаса, худди тўёнага ишониб, қўй олмаган тўйчи каби тўй қозонини тўнкаришига мажбур бўламиз* (Абдулла Қодирий, “Обид кетмон”). Мазкур маънолар номинатив бўлгани учун ҳам нутққа қадар сўзнинг семантикасида мавжуд. Бу ҳар икки маънонинг бир услубда эканлиги билан янада мустаҳкам асосга эга бўлади.

Шунингдек, ҳам “дори-дармон”, ҳам “заҳар, оғу” (ЎТИЛ) тушунчасининг номи бўлиб келадиган *дори* сўзи маънолари ўртасида ҳам номинатив энантиосемия юзага келган. Қиёсланг: *Дўхтир дори берган. Худо хоҳласа, яхши бўлиб кетадилар* (Тоҳир Малик. Шайтанат); *Бой атайин дори бериб қўйган эмиш деб эшитдик* (С.Зуннунова, “Олов”). Бу сўзнинг “дори-дармон”, яъни “шифо воситаси” сифатидаги маъносига унинг яна бир маъноси – “наша ўсимлигининг барги ва гулидан тайёрлаб истеъмол қилинадиган нарса – афюн” ҳам зиддир. Масалан: *Доридан карахт бўлган, шармандали воқеадан чайқалган ақли ўйламоқдан, мулоҳаза юритмоқдан оғиз эди* (Тоҳир Малик. Шайтанат). Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, *дори* сўзининг “наша ўсимлигининг барги ва гулидан тайёрлаб истеъмол қилинадиган нарса – афюн” маъноси арго характерида. Айни маъноларнинг келиб чиқиши ва улардаги зидлик қуйидаги чизмада яққол кўринади:

3.1-чизма.

Ҳозирги ўзбек тилидаги *ижара* сўзининг “бирор нарсани фойда, ҳақ эвазига бериш” ва “бирор нарсани фойда, ҳақ эвазига олиш” (ЎТИЛ) маънолари жараён ҳақидаги тушунчани қарама-қарши томондан атагани учун ҳам унда номинатив энантиосемия бор. Қиёсланг: *Улар то эркаклар пул топиб келгунларича ижарадан даромад қилардилар* (Саид Аҳмад. Жимжитлик); *Улар қуп-қуруқ келишган. Ҳали ижара пулини ҳам беришмовди* (Тоҳир Малик. Шайтанат). Кўринадики, *ижара* сўзидаги энантиосемиклик ҳам *дори* сўзи каби номинатив маънолар асосида юзага келган.

Ҳозирги ўзбек тилида борликдаги у ёки бу белгини қарама-қарши томондан аташ – номлаш вазифасини бажарадиган энантиосемик сўзлар ҳам мавжуд. Масалан, *баҳосиз* сўзининг “баҳоси, қадр-қиммати йўқ”, “ҳеч нарсага арзимайдиган” ва “баҳоси, қадр-қиммати баланд”, “баҳосини ҳеч бир ўлчаб бўлмайдиган” маънолари муайян белгининг қарама-қарши томонларини кўрсатади. Шунинг учун мазкур маънолар ўртасидаги зидлик номинатив энантиосемикликдир. Қиёсланг: *Ажаб дунё экан, бу ишқ дунёси, аё дўстлар, Бу дунё деб у дунёни баҳосиз пулга сотдим-ку* (Чўлпон. Яна олдим созимни); *Озгаки халқ ижодиётининг ёзма адабиётга таъсири, айниқса, катта ва баҳосиздир* (ЎТИЛ).

Ҳозирги ўзбек тилидаги *бедил* сўзи ҳам икки зид белгини атайди, яъни мазкур сўз семантик структурасида ҳам “кўнгли совиган”, “кўнгилсиз бўлган”, “ишқсиз”, ҳам “ўта даражада севиб қолган”, “ошиқ” (ЎТИЛ) маънолари мавжуд. Айни маънолардаги зидлик номинатив энантиосемиядир. Қиёсланг: *Дардсиз, бедил била ҳаргиз мусоҳиб бўлмагил, Ҳар нафасда бинг чаманда дил қушин парвоз топ* (Ҳамза. Ҳамроз топ); *Чароғпоядаги шам бедиллар юрагидек титраб, меҳмонхонани аранг ёритар, шамнинг титроғи билан кўзини бир нуқтага тиккан Анварнинг ҳозирги хаёлчан юзи ҳам қалтирагандек кўринар эди* (Абдулла Қодирий. Меҳробдан чаён).

Юқорида айтилганидек, энантиосемик сўз муайян ҳаракат-ҳолатни ҳам аташи, номлаб келиши мумкин. Масалан, ҳозирги ўзбек тилидаги *алдамоқ* сўзи “яхши гап, ваъда ва шу қабилар билан йўлга солмоқ” ва “йўлдан урмоқ”, “йўлдан оздирмоқ” маъноларини англатади ҳамда шу лисоний бирликнинг номинатив маънолари ҳисобланади. Қиёсланг: *Куёвнинг қаерда эканини ҳеч ким билмайди. Келин ўз уйига қамалиб олган – на ёлворганга кўнади, на алдаганга* (Абдулла Қаҳҳор. Тўй); – *Нимасини айтасан. Гапларига қараганда, булар фақат алдаш билан кун ўтказишаркан* (Ў.Умарбеков. Ойнинг олтин ўроғи).

Маълумки, тадқиқотларда лексик антонимиянинг комплементар, контрар, йўналган ёки йўналмаган, конверсив каби бир қатор турлари фарқланади⁴⁹. Номинатив энантиосемия ҳам лисоний бирлик маънолари орқали намоён бўлаётган зидликнинг табиатига кўра комплементар, контрар ҳамда конверсив муносабатли бўлади.

Номинатив энантиосемиядаги комплементар қарама-қаршилик “Х” ва “У” тарзида намоён бўлади⁵⁰ ва бир маънонинг инкори иккинчисининг тасдиқлайди. Бу тип қаршиланиш бирор ҳаракатнинг бошланиши ва якунланиши, бирор нарсанинг мавжуд бўлиши ва мавжуд бўлмаслиги каби маъновий муносабатлар ўртасида ҳам бўлади. Масалан, *қолмоқ* сўзининг ЎТИЛда келтирилган “бор, мавжуд ҳолатда бўлмоқ” ва “барҳам топмоқ, йўқ бўлмоқ” маънолари ўзаро зид ҳамда уларнинг орасида оралик тушунча йўқ. Масалан, “бор, мавжуд бўлмоқ”нинг инкори “барҳам топмоқ, йўқ бўлмоқ”, “йўқ бўлмоқ”нинг инкори эса “бор бўлмоқ”дир; уларнинг орасида “бор ҳам бўлмаган, йўқ ҳам бўлмаган” деган оралик тушунча йўқ.

Контрар қарама-қаршиликка асосланган номинатив энантиосемиклик “Х” ва “У” тарзида намоён бўлади, аммо комплементар қаршиланишдан фарқли равишда, мазкур зид муносабатларнинг ўртасида оралик тушунча бўлади. Бунда энантиосемик маънолардан бирининг инкори иккинчисини тўлиқ тасдиқламайди. Бунга мисол қилиб, *фотиҳа* сўзининг “қиз билан йигитнинг унаштирилганлиги муносабати билан ўтказиладиган маросим”, яъни “тўй” ва “марҳумнинг хотираси учун ўтказиладиган маросим, таъзия” (ЎТИЛ) маънолари ўртасидаги зидликни кўрсатиш мумкин. Қиёсланг: – *Фотиҳа тўйида қўй, зигир мой, гуруч, майиз... бўлди* (Тоғай Мурод, “Ойдинда юрган одамлар”); *Акбар оталигининг Аградаги уйига фотиҳага борганда ичкари ҳовлига кириб, Салима бегимдан кўнгил сўради* (П.Қодиров. Авлодлар довони). Моҳиятан, “тўй” тушунчаси “аза” тушунчасининг инкоридир, яъни “аза эмас” маъносини билдиради, бироқ “аза эмас” дейилганда ҳар доим “тўй” тушунилмайди. Негаки “тўй ҳам бўлмаган, аза ҳам бўлмаган пайт” деган оралик тушунча ҳам мавжуд.

⁴⁹ Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. 1. Лексическая семантика (синонимические средства языка). 2-издание, исправленное и дополненное. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1995. – С. 256-315; Лайонз Дж. Лингвистическая семантика. Введение. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – С. 141-144.

⁵⁰ Кўплаб лингвистик адабиётларда, хусусан, Л.А.Новиковнинг “Рус тилида антонимия” асарида қарама-қарши тушунчалар шартли равишда Х ва У ҳарфлари билан белгиланади. Биз ҳам ишимизда икки зид тушунчаларни шундай шартли белги билан белгилашни лозим топдик.

Мазкур сўздаги зид маъно тараққиёти ҳам метафора асосида кечган, яъни тўй ва таъзиядаги тушунчалар ўхшашлиги (тўй ҳам, таъзия ҳам “одамлар тўпланиб ўтказадиган маросим” экани) асос бўлган.

Контрар қарама-қаршилик *маърака* сўзининг “мотам маросимларининг йиғиндиси ва уларнинг ҳар бири” ва “тўй, томоша ва шу кабилар муносабати билан бўладиган йиғин, маросим” (ЎТИЛ) маъноларида ҳам бор. Қиёсланг: – *Узоқ йили онасининг маъракасини ўтказгани келганида Суръатнинг ўзи айтиб берган* (Эркин Аъзам. Шовқин); *Бир шанбада барчани бешиктўйга чорлади... маърака кеч соат ўнга яқин тарқади* (А.Дилмурод. Кунсулув).

Кузатишлар шуни кўрсатдики, лисоний бирликнинг зид маънолар касб этиши маълум маънода унинг маъновий муносабати, янада аниқроғи, маълум бир маъновий муносабатдаги бирликларнинг энантиосемик маънода воқеланиш имконияти билан ҳам боғлиқ экан. Буни олдинги бўлимда таҳлил қилинган *дори*, *ғиёҳ* сўзларининг “дори воситаси – оғу” ёки юқорида кўриб ўтилган *фотиҳа*, *маърака* сўзларининг “тўй – аза” маъновий муносабатлари асосида зидланишида кўриш мумкин. Мазкур жиҳат номинатив энантиосемиянинг қуйидаги кўринишида ҳам кузатилади.

Номинатив энантиосемия конверсив қарама-қаршиликка асосланган маънолар ўртасида ҳам юзага келади. Энантиосемик сўз маънолари конверсив қаршиланишни намоён этганда, муайян ҳаракат-ҳолат бир пайтда икки киши томонидан бажарилади, бир ҳаракатнинг амалга ошиши иккинчи ҳаракатни тақозо қилади ва субъект-объектли муносабатда бўлади: бир ҳолатда ҳаракат бажарувчиси бўлган шахс иккинчи ҳолатда унинг объекти мақомида бўлади. Масалан, *ижара* сўзидан ясалган *ижарачи* сўзининг “уй-жойини, ерини ёки нарсаларини (фойда эвазига) ижарага берувчи” ва “уй-жой, ер ёки нарсаларни вақтинча ижарага олувчи” номинатив зид маънолари ўртасида конверсив муносабатли энантиосемия мавжуд. Мазкур маъноларнинг юзага келишида асос сўз (*ижара*)нинг ҳар икки маъноси – “бирор нарсани фойда, ҳақ эвазига бериш” ва “бирор нарсани фойда, ҳақ эвазига олиш” ҳам иштирок этган, ҳатто асос сўздаги конверсив қарама-қаршилик ҳам сақланган. Бунда *ижара* сўзи семемаларидаги “бериш” ва “олиш”, *ижарачи* сўзи семемаларидаги “берувчи” ва “олувчи” семалари зидлигини юзага келтирган. *Ижара*, *ижарачи* сўзларидаги бу жиҳат ўзига хос “семантик аксланиш”⁵¹дир. Қиёсланг: *Бу ерга келиб, бир нўғой кампирнинг уйига жойлашдим. Нўғой кампирникида мендан бошқа*

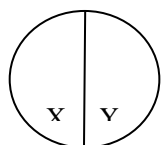
⁵¹ Семантик аксланиш ходисаси ҳақида батафсил қаранг: Тихонов А.Н., Пардаев А.С. Роль гнезд однокоренных слов в системной организации русской лексики. Отраженная синонимия. Отраженная омонимия. Отраженная антонимия. – Ташкент, 1989.

Хайриддин деган бир йигит ҳам бор эди. Ижарачи нўғой кампир бизларни назорат қиларди (Ш.Исмат. Тазарру); – *Аслида, хужра уники, мен эсам бир ижарачи эдим, – деди* (Мирзакалон Исмоилий. Фарғона тонг отгунча).

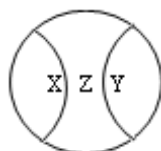
Ўзаро олди-берди муносабатини кўрсатувчи бу каби қарама-қарши маъноли сўзлар фақат ўзбек тилида эмас, бошқа тилларда ҳам мавжуд. Масалан, *louer* сўзи француз тилида “ижарага олмоқ” ва “ижарага бермоқ” маъносини англатади⁵². Демак, “олди-сотди” муносабати номинатив энантиосемия бу типининг юзага келиши учун муҳим манба ва бунда сотувчи ва сотиб олувчи ўртасидаги конверсив муносабат маъновий қарама-қаршилиққа сабаб бўлади. Аслида, бу ҳолат алоҳида-алоҳида тушунчалар бўлган “сотувчи” ва “харидор”ни нутқда бир сўз билан ифодалаш – тилдаги тежамкорлик тамойили ва албатта, сўзнинг маъно тараққиёти билан боғлиқ.

Таъкидлаш жоизки, турли лингвомаданиятларда тушунчаларнинг энантиосемик тарзда қаршиланиши (ижарачи – *louer*) мазкур маъновий ўзгаришлар юзасидан ҳам лингвокультурологик тадқиқотлар олиб бориш зарурлигини кўрсатади. Бу семасиология соҳаси учун янги назарий хулосалар бериши мумкин.

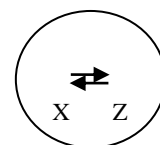
Комплементар, контрар ва конверсив энантиосемикликдаги қаршиланаётган маъноларнинг ўзаро муносабатини куйидаги чизмалар орқали ҳам кўрсатиш мумкин:

комплементар

контрар

конверсив

3.2-чизма.

Хуллас, зид маъноларнинг сўзнинг номинатив маънолари ўртасида бўлиши – бирор нарса-ҳодиса, белги ёки ҳаракат-ҳолатнинг қарама-қарши томондан аталиши номинатив энантиосемиянинг белгиловчи жиҳатидир.

Баҳоловчи энантиосемия. Сўз борлиқдаги нарса-ҳодиса, белги ёки ҳаракат-ҳолат тўғрисидаги муайян тушунчаларни аташ билан бирга, унга қўшимча равишда, ижобий ва салбий баҳоларни ҳам намоён этади. Негаки “баҳо онг инъикос фаолиятининг энг муҳим жиҳати бўлиб”⁵³, инсон когнитив

⁵² Трнка Б. Замечания об омонимии / Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967. – С. 274.

⁵³ Чернова М.А. Оценочный потенциал коллоквиальных прилагательных в современном английском языке // <http://www.jurnal.org/articles/2007/fill5.html>.

фаолиятининг асосини ташкил этади. Билишнинг ана шу қонуниятига ҳамоҳанг тарзда борлиқдаги ҳар қандай нарса-ҳодиса у ёки бу тарзда баҳоланади. Инсоннинг борлиқ ҳодисаларига бўлган бундай муносабати табиий равишда миллий тил призмасидан ўтганидан сўнггина лисоний бирликларда акс этади. Лисоний бирликнинг семантик структурасида маъно билан бирга субъектив баҳолар ҳам бўлади. Шунинг учун бўлса керак, кўплаб тилшунослар сўзнинг мазкур жиҳати ва имкониятига муносабат билдириб, у ёки бу субъектив баҳо сўз маъносининг алоҳида компонентидир, деб таъкидлайдилар: “Баҳо сўз лексик маъносининг шунчаки оттенкаси бўлмай, сўз семантик структурасининг потенциал бўлагидир”⁵⁴.

Субъектив баҳоларни сўзларнинг синонимик қаторида, айниқса, яққол кўриш мумкин. Масалан, *афт* ҳамда *чеҳра* сўзлари “одам бошининг олд қисми” маъносини англатиш билан бирга, салбий ва ижобий баҳоларни ҳам ифодалайди, яъни уларнинг ҳар бирига алоҳида баҳо хос ва бу хусусият ўзгармас: *афт* сўзи фақат салбий баҳо учун, *чеҳра* сўзи фақат ижобий баҳо учун қўлланади. Синонимик бирликлар ана шу жиҳати билан энантиосемик бирликлардан фарқланади. Бу бирликларнинг қандай баҳо ифодаси сифатида келганини ўша контекст доирасидагина аниқлаш мумкин.

Ҳозирги ўзбек тилида шундай сўзлар борки, улар мувофиқ нутқий вазиятларда ҳам ижобий, ҳам салбий баҳоларда намоён бўла олади. Бундай энантиосемия ижобий баҳоли сўзнинг салбий, салбий баҳоли сўзнинг ижобий баҳода, шунингдек, нейтрал баҳоли сўзнинг ижобий ёки салбий ифода билан воқеланишига ҳам асосланади. Мазкур баҳолар қаршиланиши ўзида энантиосемиянинг алоҳида бир кўринишини намоён этиб, тилшунослиқда *нутқий ёки эмоционал баҳоли энантиосемия* деб аталади⁵⁵. Аммо, бизнингча, уни *субъектив-баҳоловчи энантиосемия* деб номлаш маъқул. Негаки сўзловчи мулоқот жараёнида нафақат объектив борлиқдаги нарса-ҳодисаларни аташга, шу билан бирга, ўзининг мулоқот предметида бўлган субъектив баҳосини ҳам билдиришга интилади.

Нутқий энантиосемиянинг бир тури бўлган субъектив-баҳоловчи энантиосемиянинг пайдо бўлишида ирониянинг иштироки жуда муҳим. Масалан, ирония бир қатор ундов сўзлар семантикасидаги субъектив баҳони қарама-қарши томонга ўзгартириб юборади. Бундай ундовлар сирасига

⁵⁴ Виноградов В.В. Русский язык: грамматическое учение о слове. – М., 1972. – С. 203.

⁵⁵ Литвинова Л.Е. Эмоционально-оценочная энантиосемия // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – № 2 (13). – Тамбов: Грамота, 2012. – С. 88; Новиков Л.А. Кўрсатилган асар. – Б. 231-240.

балли, баракалла, тасанно, офарин, оббо кабиларни киритиш мумкин. Жумладан, “маъқуллаш, тасдиқлаш”, “таҳсин” (ЎТИЛ) маъносини билдирадиган *балли* сўзи мувофиқ контекстда “норозилик, кесатиқ” (ЎТИЛ) маъносини намоён этади. Қиёсланг: **Ижобий субъектив баҳо; таҳсин:** – *Демак, биз илгари ҳеч ким бормаган сайёрага кетяпмиз, шундайми? – Тўппатўғри, қизим. Ақлингга балли* (Ҳ.Шайхов. Биринчи синов). **Салбий субъектив баҳо; танбех:** *Гўшт кўтариб йўлакдан кирган Солиҳ маҳдумнинг кўзи Раънонинг шу ҳолига тушди: – Балли, Раъно, ана жиннилик! – деди маҳдум. – Атлас кўйлак сенга ҳайф!* (Абдулла Қодирий. Меҳробдан чаён).

Субъектив-баҳоловчи энантиосемияда сўзловчи ўзининг коммуникатив-ситуатив мақсадига кўра сўзни окказионал баҳода қўллайди, натижада айни баҳо шу сўзнинг узул баҳосига зид тарзда воқеланади. Ана шу баҳонинг ифода юки – таъсир кучи ҳам узул баҳонинг худди шу жиҳатидан ортиқ бўлади. Юқорида келтирилган *балли* сўзининг норози муносабат ифодалагандаги кўринишида ана шундай субъектив юк (ифода) мавжуд. Бу сўзнинг окказионал баҳо ифодалагандаги интонацияси ҳам узул баҳо интонациясидан фарқли.

Кузатишлар шуни кўрсатдики, субъектив-баҳоловчи энантиосемиянинг юзага келишида ижобий баҳонинг салбийлашуви кўп учрайди. Масалан, кўйидаги мисолларда ижобий баҳоли *баракалла* сўзи салбий баҳода, яъни “таҳсин”га зид “танбех” ифодаси сифатида намоён бўлган. Қиёсланг: **Баракалла. Ижобий субъектив баҳо:** *Гапираверинг, ўғлим, баракалла, – деди Оқсоқол шоир* (Эркин Аъзам. Шоирнинг тўйи); **Салбий субъектив баҳо:** *Сен ана шунақасан, дўстим!.. Одамнинг кўзи олдида пичоқ, ўтмас пичоқ ўйнатиб туришини яхши кўрасан, шундан завқ, лаззат оласан. Қиёфанг, асл моҳиятинг шу сенинг! Баракалла, сенга!* (Эркин Аъзам. Жавоб).

Шунингдек, *тасанно* сўзи баҳолари ўртасида ҳам юқоридаги сингари энантиосемия воқеланади. Қиёсланг: **Ижобий субъектив баҳо:** *Мен унинг шеърларини ўқидим, ўқидим-у аввалроқ ўқимаганимга бисёр афсус ҳам надоматлар чекдим ва айтдимки, тасанно, эй ўзбек қизи, тасанно, эй дилкаш ва дилбар қиз, назокатингга балли!* (Мурод Муҳаммад Дўст. Лолазор); **Салбий субъектив баҳо:** – *Институтни битирдингиз, биолог бўлдингиз, шу домлам менга сабоқ берган эди-ку, – деб бирон марта зиёрат қилмадингиз. Диссертация ёқладингиз, банкетингизга таклиф этмадингиз. Ҳа, энди домлангиз хаёлингиздан кўтарилганда-а! Тасанно!* (Ў.Ҳошимов. Домланинг айтганини қил...).

Ҳозирги ўзбек тилидаги *оббо* сўзи баҳолари ўртасида ҳам қаршиланиш мавжуд. Яна қиёсланг: – *Муни отгин-да, хўш, қандай қилиб, масалан, одам ўлдирганингни айтиб бер-чи. – Оббо, – деди Мансур чиндан-да гашиланиб. – Яна ўша гап!* (Ш.Холмирзаев. Озодлик); – *Тузуксан-ку, қизим? – деди фахр билан Юсуф ака. – Мен буни раисга айтаман. – Ҳозир керак эмас, – деди Самад. – Оббо қизим-ей, оббо қизим-ей, тузуксан-ку! Юсуф ака севинчини яширмай, алламаҳалгача ёшларнинг олдида ўтирди* (Ў.Умарбеков. Одам бўлиш қийин).

Шунингдек, *оҳ, эҳ, вой, дод* каби ҳис-ҳаяжон ундовлари ҳам қаршиланган баҳоларни намоён этади. Масалан, *оҳ* ундови ижобий субъектив баҳо билдирганда “қувонч”, “завқ-шавқ”нинг (*Оҳ, бу жодули кўзлар! Сузилиб, бемисл ҳузур сари чорлаётган бу кўзлар ҳар нечук бағрни ўртаб юбормоғи тайин эди* (Наби Жалолiddин. Умар Хайём), салбий субъектив баҳода қўлланганда эса “хафалик, ҳасрат”нинг (*– Пушти-паноҳимиздан айрилганимиз ростми? Оҳ, бевафо дунё!* (П.Қодиров. Юлдузли тунлар) ифодаси бўлиб келади.

Баҳолар қаршиланиши эҳ ундови орқали ҳам воқеланади. Қиёсланг: **Ижобий субъектив баҳо (завқ-шавқ, қувонч, шодлик):** *Ям-яшил ўтов ичра ясаб бир ҳужра, Қўйсанг агар патефон. Эҳ... роҳатижон* (Хайриддин Салоҳ); **Салбий субъектив баҳо (афсусланиш, ачиниш, ўкинч):** *Эҳ, тортган азобларини гапириб берсалар, юракларингиз эзилиб кетади.* (Ў.Умарбеков. Севгим, севгилим...).

Баъзан ижобий баҳонинг салбийлашуви билан ҳосил бўладиган энантиосемия билан номинатив энантиосемия кориштирилади. Масалан, ирония иштироки билан сўз қарама-қарши маънода намоён бўлганда, уни субъектив-баҳоловчи энантиосемия деб тушунилади⁵⁶. Бунда маънолар зидланиши билан баҳолар қаршиланиши фарқланмайди. Масалан, *тақдирламоқ* сўзининг “жазоламоқ” маъносида намоён бўлишини субъектив-баҳоловчи энантиосемия деб бўлмайди, чунки сўзнинг узуал маъноси ҳам, окказионал маъноси ҳам ҳаракатни номламоқда. Қиёсланг: *Энагаларнинг ҳар бири марварид шодалари, бош-оёқ саруполар билан тақдирланди* (П.Қодиров. Авлодлар довони); *Бу сафар Ботировнинг “жинояти” ўн бир йиллик қамоқ билан “тақдирланган”* (Тоҳир Малик. Шайтанат). Бу каби ҳолатларни субъектив-баҳоловчи энантиосемиядан фарқлаш керак. Энантиосемиянинг мазкур кўриниши юзага келиши учун зидлик, албатта, баҳолар ўртасида бўлиши шарт.

⁵⁶ Смоленская С.С., Давыдов М.В. Кўрсатилган мақола – Б. 65-71.

Нутқда салбий баҳога эга сўзнинг ижобий баҳо олиши ижобий баҳога эга сўзнинг салбий баҳо олишига қараганда кам учрайди. Қуйидаги контекстдаги “қуриб кеткур, кургур”, “лаънати, савил” (ЎТИЛ) маъноларини англатадиган *зангар* сўзи салбий эмоционал муносабат – “сўкиш”ни эмас, балки ижобий эмоционал муносабат – “эркалаш”ни ифодалаганда салбий баҳонинг ижобийлашуви рўй берган. Қиёсланг: – *Ўртага бир зум сукунат чўкди. – Тухмат қилма! Зангар!!! – Тухмат бўлса тош боссин* (Назар Эшонқул. Ажр); *Чойхоначи бошини қимирлатди. – Оббо зангар-ей! Эпчил экан-да?* (Ў.Умарбеков. Баҳор).

Ўзбек тилидаги кўплаб салбий баҳоли сўзларга модал оттенкали ундов шаклларнинг қўшилиши билан бу сўзлардаги салбий ёки вульгар ифода ўрнига ижобий ифода юзага келади. Масалан: *Шунақа дедими? Нега, деб сўрамадингизми сиз ҳам? Вой, шайтон-ей, вой, жиннивой-ей! Лекин ўзи яхши қиз, кўнгли очиқ* (Эркин Аъзам. Байрамдан бошқа кунлар).

Кўпгина какофемизмлар, хусусан, *баттол*, *хумпар* каби сўзлар ижобий муносабат ифодаси сифатида ҳам қўлланади. Масалан, “*Шодликдан Аёзоданинг нафаси бўғзига тиқилаёзди: – Оббо баттол-ей, охири уддалабди-да? Иш дегани мана мундоқ бўпти! Яшшавор, мушук! Ўн офарин, юз офарин, минг офарин!* (Анвар Обиджон. Кезаргон Бойчечак)” контекстида *баттол* сўзи орқали салбий муносабат – баҳо ифодаланмаган. Контекстдан англашилиб турганидек, сўзловчининг нутқ объектига бўлган муносабати ижобийдир. Аммо “*Қутидор ўз томонидан ҳам изоҳ бериб чиқди: – Мен билан Отабекни қаматиб дор остига юборгучи, ...Комилбекни ўлдиргучи, уйимиз орқасини тешиб, Кумуш қасдида бўлгучи — ҳаммаси ҳам шу баттол Ҳомид экан* (Абдулла Қодирий. Ўтган кунлар)” контекстидаги *баттол* сўзида эса салбий баҳо мавжуд.

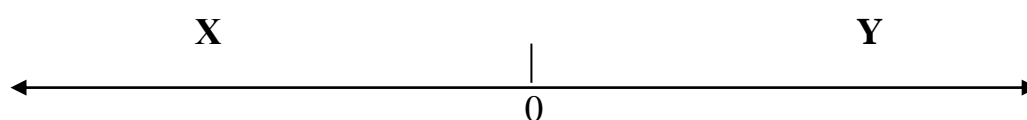
2.3. Тўлиқ ва қисман энантиосемия

Тадқиқотларда симметрик ва асимметрик энантиосемия фарқланади⁵⁷. Биз ҳам зидланаётган семемаларнинг интеграл ва дифференциал семаларда тўлиқ ёки қисман мувофиқлиги, бир ёки икки мавзуй муносабатга алоқадорлиги, бевосита ёки билвосита зидланиши, лексик қуршовининг бир ёки икки хиллигидан келиб чиқиб, тўлиқ ва қисман энантиосемияни фарқладик. Энантиосемияни мазкур мезонлар асосида тадқиқ қилишда маъновий қаршиланишнинг тўлиқ ёки қисман эканлигини кўрсатиш мақсадида уни тўлиқ ва қисман энантиосемия деб номлашни маъқул кўрдик.

⁵⁷ Острикова Г.Н. Кўрсатилган автореферат. – Б. 58.

Тўлиқ энантиосемия. Тўлиқ энантиосемия интеграл ва дифференциал семаларда тўлиқ мувофиқликни, бир мавзуй муносабат остида қаршиланишни, бевосита зидланиш ва лексик қуршовнинг бир хил бўлишини тақозо этади. Масалан, *ҳар замон* сўзининг маънолари ўртасида шундай энантиосемиклик мавжуд. Эски ўзбек тилида эса ҳозирги маъносига қарама-қарши бўлган “тез-тез, дам-бадам” маъносида қўлланган: *Кўзумдин ҳар замон юлтек фаровон Висолинг орзусиндин кўп оқар қон* (Хоразмий. Муҳаббатнома). Кейинчалик сўзнинг семантик структураси “ҳар доим, ҳамиша” маъноси билан кенгайган: *Юлдузлардан юлдуз бўлиб кўринса замин, Меҳр тилай ва осойиш тилай ҳар замон. Қайда адо бўлса менинг нотавон жисмим, Рухим айтар: ота юртим, сен бўлгин омон!* (Эркин Воҳидов. Умрим дарёси). ЎТИЛда ҳозир унинг “гоҳо-гоҳо, ахён-ахёнда” маъносини англатиши айтилган. *Ҳар замон* сўзининг маъно таракқиёти натижасида пайдо бўлган “гоҳо-гоҳо, ахён-ахёнда” ва “ҳар доим, ҳамиша” маънолари бир мавзуй муносабат, яъни пайтга хос икки зид маъноларни англатади. Мавзуй муносабатнинг бир хиллиги лексик қуршовнинг ҳам бир хил бўлишини таъминлайди ва зидликнинг яққол кўринишига олиб келади.

Ҳозирги ўзбек тилидаги *чилла* сўзи “энг совуқ қирқ кун” ва “энг иссиқ қирқ кун” семемаларига эга. Қиёсланг: *Чилла чиқишига оз қолган бўлса ҳам кутилмаган бу совуқ қалин қор олиб келди* (Ўлмас Умарбеков. Ҳотамтой); *Икки юздан ортиқ чўпон қишин-ёзин саратонни саратон демай, чиллани чилла демай, офтоб тизгида куйиб, чўл бўйлаб қўй ҳайдашади* (Саид Аҳмад. Азроил ўтган йўлларда”). Бу семемаларда интеграл семалар – *қирқ* ва *кун*, дифференциал семалар *совуқ* ва *иссиқ*дир. Интеграл семалар семемаларнинг ўзаро боғлиқлигини, дифференциал семалар қаршиланишни кўрсатади. *Чилла* сўзи семантик ўқининг бир кутбида “совуқ”, иккинчи кутбида “иссиқ” семасининг туриши зидланишнинг ўзаро тенглигини, сўзнинг маъновий марказига бир хил муносабатдалигини билдиради.

3.3-чизма.

Ушбу 3.3-чизмадаги тўғри чизик – сўзнинг семантик ўқи. X ва Y – сўзнинг зид маънолари. Ўзида тўлиқ энантиосемияни намоён этган ҳар

қандай бирлик маънолари ушбу чизмага тушади. Масалан, ҳозирги ўзбек тилидаги *ўр* лексемаси ҳам “ер юза қисмига нисбатан паст” ва “ер юза қисмига нисбатан баланд” (ЎТИЛ) семемалари билан ўзида тўлиқ қаршиланишни намоён этади. Мазкур бирликнинг умумий семаларига “ер”, “юза”, “қисм”, “нисбатан”, фарқли семаларига “паст” ва “баланд” киради ҳамда сўз семантик ўқининг бир томонида “чуқурлик” ва иккинчи бир қутбида эса “тепалик” семемаси жойлашади. Қиёсланг: *Фронт орқасида ўр қазиб турганда, Мулла Обиддан ўттиз метрча нарига бир катта тўп ўқи тушиб, қаттиқ товуш чиқариб ёрилади* (Абдулла Қодирий. Обид кетмон); *Ўзига қолса, шаҳар деб, қир ошиб, ўр ошиб ўтирмасди-ю...* (Н.Норқобилов. Бекатдаги оқ уйча). Бундай тил бирликларнинг маънолари ўртасидаги мувофиқ маъновий зидлик ҳар қандай контекстда ҳам сақланиб қолади.

Тўлиқ қаршиланишига асосланган энантиосемик бирликдаги маънолар зид бўлса ҳам, аммо умумий семалари сабаб улар ўртасида семантик боғлиқлик бўлади. Ана шу боғлиқлик икки қарама-қарши маънони ўз атрофида бирлаштиради. Айни пайтда, мазкур умумий муносабатдорлик қарама-қарши муносабатга киришаётган семемаларнинг бир-бирини инкор этишига ҳам тўсқинлик қилмайди. Масалан, юқорида кўрсатиб ўтилган *чилла*даги “совуқ” мантиқан “иссиқ эмас” деган инкорни, “иссиқ”, ўз навбатида, мантиқан “совуқ эмас” деган инкорни, *ўр* сўзидаги “паст” “баланд эмаслик”ни, ўз навбатида, “тепа” “паст эмаслик”нинг инкорини кўрсатади. Қолаверса, бу семалар семема ҳолида ҳам муайян фасл ёки ўрин-жойнинг икки хил белгисини, яъни “йилнинг бошқа даврига нисбатан совуқ” ва “йилнинг бошқа даврига нисбатан иссиқ” ёки “ер сатҳига нисбатан паст” ҳамда “ер сатҳига нисбатан баланд” маънолари яхлит бири иккинчисини инкор этади.

Шуни ҳам айтиш керакки, *чилла* сўзи маъноларида иссиқлик ва совуқлик белгисининг ёз ва қиш фаслининг бошқа кунларидаги ҳаво ҳарорати даражасига нисбатан меъёрдан ортиқ эканлиги кузатилса ҳам, мазкур белгининг ҳар икки маънода ҳам бир хиллиги сабаб симметрик муносабат бузилмаган. Агар белгининг меъёрдан ортиқ эканлиги зид аъзоларнинг бирида мавжуд бўлгани ҳолда иккинчисида мавжуд бўлмаса, маънолар кўламнинг ўзаро мувофиқлиги бузилади ҳамда симметрик энантиосемия ўрнига асимметрик энантиосемия юзага келади.

Чилла сўзидаги айни қарама-қарши маънолар, кўпинча, *қиш*, *ёз* сўзлари билан бирга қўлланиб юзага чиқади. Албатта, бу полисемияга хос жиҳат бўлиб (энантиосемия – полисемиянинг махсус кўриниши), полисемантик

сўзнинг қандай маънода воқеланишини нутқий вазият аниқлаштиради. Баъзан бундай калит сўзлар бўлмаганда контекстда “қиш” ёки “ёз” тушунчасига ишора қилувчи бирор сўз бўлади. Масалан: *Биринчи қор тушганида бинонинг пойдевори қўйилиб, девор ердан одам бўйи кўтарилган эди. Чилла кирди.* (Тоҳир Малик. Фалак); *Мен чилла дея аталмиш дўзахдан ана шу ажинларим остида жон ҳовучладим* (Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар). Биринчи контекстда *қор* сўзи ва иккинчи контекстда *дўзах* сўзи *чилла* сўзининг қайси маъноларда намоён бўлаётганига ишора қилиб туради. Мазкур маъновий зидлик бир умумий мавзу – пайтнинг қарама-қарши томонларини кўрсатади.

Қисман энантиосемия. Лексик бирликнинг қаршиланаётган маънолари баъзан бир-бирига мувофиқ келмаслиги ҳам мумкин. Бунда муайян тил бирлигида мавжуд бўлган қарама-қарши маънолар ўртасида номуносивлик, яъни асимметрия кузатилади. Тўлиқ энантиосемияда сўздаги интеграл ва дифференциал семалар қисман мувофиқ келади, турли мавзуй муносабатни билдириб, бевосита зидланмайди, лексик қуршови ҳам ҳар хил бўлади. Шунингдек, қаршиланаётган маъноларнинг қўлланилиш даражаси ҳам ҳар хил бўлади.

Тўлиқ энантиосемияда зид маънолар бир мавзуда бўлса, қисман энантиосемия қарама-қарши маънолар бир умумий мавзу остида бўлмаганда юзага келади. Масалан, *суртмоқ* феълнинг “бирор нарсани қўлга, юзга ёки маълум бир жойга суртмоқ” ва “артмоқ, артиб тозаламоқ” (ЎТИЛ) маънолари ана шундай энантиосемикликни кўрсатади: *Ёшлигимда қўп касал бўлганман... Ўшанда ичган, суртган дориларим эсимда қолган* (Мирзакалон Исмоилий. Фарғона тонг отгунча); *Гўрўгли қандай таом бўлмасин, еб бўлгандан кейин, агар сув ўрнига захар ичса ҳам, шу рўмол билан оғзини суртса, еган ичгани баданига мойдай эриб, сингиб кетар эди* (“Гулшанбоғ”). Биринчи контекстда дори воситасини қабул қилиш ҳақида сўз боради, иккинчи контекстда эса у ёки бу нарсани артиб ташлаш тўғрисида ҳикоя қилинади. Бу *суртмоқ* сўзи англатаётган маъновий зидликнинг бир мавзу остида эмаслигини кўрсатади.

Қисман энантиосемияда сўздаги интеграл ва дифференциал семалар қисман мувофиқ келади, турли мавзуй муносабатни билдириб, бевосита зидланмайди, лексик қуршови ҳам, қаршиланаётган маъноларнинг қўлланилиш даражаси ҳам ҳар хил бўлади. Масалан, *қолмоқ* сўзининг “бор бўлмоқ, мавжуд ҳолатда бўлмоқ” (*Ёнимда юз сўм пул қолди*) ҳамда “барҳам топмоқ, йўқолмоқ” (*Аввалги йўталишлари қолди*) (ЎТИЛ) маънолари ўртасида икки хил мавзудаги қарама-қарши муносабат бор. Бир қарашда

Бунда 0 белгиси – сўз семантик ўқининг маркази. “Кўра оладиган киши” маъноси сўз семантик марказидан узоқда – “Қуръонни қироат билан ўқийдиган киши” маъносининг орқасида қолган. Бу энантиосемикликнинг яққол кўринишига тўсқинлик қилган.

Буни компонент таҳлил асосида аниқлайдиган бўлсак, “киши” – умумий сема, “кўра оладиган” ва “кўра олмайдиган” фарқли семалардир. Бу ҳолат зид маъноларнинг мувофиқлигини, умумий ва фарқли семаларда мослигини кўрсатади. Айни пайтда, бир умумий мавзу остида муносабатни, яъни “кишининг кўриш қобилияти” мазмунини ифодаламоқда. “Қуръонни қироат билан ўқийдиган киши” маъноси контекстга кўра у ёки бу қутбдан жой олиши мумкин. Аммо “кўра оладиган киши” маъносининг “кўра олмайдиган киши” маъноси билан бевосита эмас, билвосита қаршиланиши энантиосемиянинг яққол кўринмаслигига, симметрик муносабатнинг бузилишига олиб келган. Шунингдек, “кўра олмайдиган киши” маъносининг ўз зидига нисбатан сўз семантик марказидан узоқда жойлашиши энантиосемиянинг асимметрик табиатли эканлиги яна бир бор исботлайди. Албатта, бу контекст ёрдамида аниқланади. Демак, симметрик энантиосемияга хос хусусиятлардан бирининг мавжуд эмаслиги ҳам мувофиқ маъновий зидликнинг юзага келишига йўл қўймайди.

Қисман энантиосемиянинг пайдо бўлишида лексик қуршовнинг ҳар хиллиги ҳам сабаб бўлади. Масалан, *урмоқ* сўзининг “бузмоқ” маъноси *қирғоқ*, *тўғон*, “қурмоқ” маъноси *девор* сўзи билан бириккандагина юзага чиқади. Қиёсланг: *Бу йилги сел бугун сойнинг у томонини олса, эртасига бу томонини уриб кетаверди* (Й.Шамшаров. Кўрк меъморлари); *Қуда, мана шу деворни поччангиз урган* (Абдулла Қаҳҳор. Аяжонларим). Кейинги маънонинг фақат *девор* сўзи билан бирикиб намоён бўлиши унинг “қурмоқ” маъносида воқеланиш имкониятининг чегараланганлигини кўрсатади.

Айтиш керакки, тил тарихий тараққиётининг аввалги бир босқичида симметрик энантиосемияни намоён этадиган *ҳордиқ* сўзида ҳам *урмоқ* сўзи сингари танлаб бирикиш хусусияти мавжуд бўлган бўлиши табиий. Ўз навбатида, вақт ўтиши билан *урмоқ* сўзининг семантик-синтактик бирикиш имконияти ҳам кенгайиши ва узуаллик касб этиши мумкин.

2.4. Синхроник ва диахроник энантиосемия

Ўзбек тилида ҳам синхрон ва диахрон энантиосемик бирликлар талайгина бўлиб, улар турли лисоний ва нолисоний омиллар таъсирида юзага келган. Дастлаб синхроник энантиосемияни кўриб ўтамиз.

Синхроник энантиосемия. Бундай энантиосемиянинг юзага келиши, аввало, сўзнинг маъно тараққиёти билан боғлиқ. Масалан, ҳозирги ўзбек тилидаги *бош* сўзи семантик структурасининг кенгайиши натижасида қарама-қарши маънолар ҳам пайдо бўлган. ЎТИЛда унинг йигирма маъноси берилиб, шу маъноларнинг ўн бешинчиси сифатида “чўзиқ, давомли, бўйли нарсалар, жой, майдонларнинг бошланиш жойи” ва “шу каби нарса ва жойларнинг охири, этаги” маънолари қайд этилган (II жилд. Б. 334). Дикқат қилинса, мазкур лисоний бирлик маъноларидаги “бошланиш жойи” ҳамда “охири, этаги” семалари энантиосемияни юзага келтиради. Қиёсланг: *У йўл бошидаёқ панд еганидан, муддаосига ета олмаганидан аламда* (Тоҳир Малик. Шайтанат); *Кўлимдан келса, сени бу йўлдан қайтарардим. Энди қайтариб бўлмайди. Йўл бошига бориб қопсан. Яна озроқ юрсанг, тубсиз жар ёқасидан чиқасан* (Саид Аҳмад. Жимжитлик).

Синхроник энантиосемия турли тилларда ўзига хос йўллар билан ҳосил бўлади. Масалан, рус, немис, инглиз ва бошқа тиллар учун сўз ясовчи олд кўшимчалар билан синхрон кутбланган маъноларнинг юзага келиши унумли ходиса, дейилади⁵⁹. Ўзбек тилида эса ундай эмас. Тилимизда синхроник энантиосемия сўзнинг маъно тараққиёти, сўзларнинг лексик-синтактик алоқаси ва синтактик қуршови, сўзловчининг коммуникатив-ситуатив мақсади ҳамда субъектив муносабати натижасида юзага келади.

Ҳозирги ўзбек тилидаги бир қатор сўзлар ижобий ва салбий баҳоларга эгаллиги билан ҳам синхроник энантиосемияни намоён этади. Масалан, *галати* сўзи ҳам ижобий, ҳам салбий баҳода воқеланиши мумкин. Қиёсланг: *Домла галати одам эди. Кўпчилик уни орқаворотдан “индамас домла” деб атарди. У яхшиликка ҳам, ёмонликка ҳам бирдек лоқайд эди* (Саид Аҳмад. Сароб); *Янги ҳовли Тиллаевга ёқди. Юкларни машинадан тушираётганда Қурбонбой бир гап айтиб қолди: – Сизга энди ит лозим, ўртоқ Тиллаев, ит уйнинг савлати бўлади. Албатта, ит боқинг. Ўзим галатисини топиб бераман* (Саид Аҳмад. Қоплон).

Синхроник энантиосемия тилнинг бир давридаги сўз қарама-қарши маъноларига асосланиши, ўз навбатида, бир масалага ойдинлик киритишни

⁵⁹ Горелов И.Н. Кўрсатилган мақола. – Б. 86-96.

тақозо этади. Маълумки, шева сўзлари ҳам адабий тил билан бир даврда амалда бўлади. Бу эса лексик бирлик маъносининг синхрон ёки диахронлигини ажратишда халал беради. Шундай экан, тилнинг бир даврида сўзнинг адабий тил ва шевада ўзаро қарама-қарши маъноларга эга бўлишини синхроник энантиосемия дейиш мумкинми? Бизнингча, энантиосемик сўзларнинг синхрон ва диахрон табиатини белгилашда фақат адабий тил меъёр қилиб олиниши керак. Чунки сўздаги баъзи эскирган маънолар тил тарихий ҳолатининг унсури сифатида айрим шеваларда сақланиб қолади. Энантиосемик сўзнинг шевадаги маъноси тилнинг тарихий ҳолатига хос маъно бўлиб ҳам чиқади. Масалан, А.Ишаев *олчоқ* сўзининг Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида адабий тилдаги маъносига зид тарзда (“чаққон, эпчил, удабурон”) ҳам қўлланишини айтиб ўтади⁶⁰. Шу боис бундай сўзлардаги зидликни синхроник энантиосемия деб бўлмайди.

Шунингдек, тил тарихий тараққиётининг муайян бир даврида қарама-қарши маънони англатган, яъни ўша давр учун синхроник бўлган баъзи энантиосемик сўзлар айна маънолари билан бирга истемолдан чиқиб кетиши ҳам мумкин. Жумладан, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғотит турк” асарида *ўт* сўзининг “даъво, дори” ва “заҳар, оғу” маънолари келтирилади: *от ичтим* – дори ичтим; *бэг аңар от бэрді* – бек заҳар берди (I жилд. Б.71). “Қутадғу билиг”да олинган қуйидаги парчада “дори воситаси” маъносида қўлланган: *bu sevdä kücänmiş bolur aj qadaş ot içgü meñäsin arıtyu adaş* – эй ўртоқ, бу даҳшат кундан-кун кучайиб бормоқда, у дори ичиб тозаланиши керак (ҚТЛ. – Б. 14). Айна маънода “Ҳибатул- ҳақойиқ” асари тилида ҳам учрайди: *Бахиллиқ ўталап ўнғанмас йиг ул, Беримдин бахил элги кед берклик ул* (Бахиллик дори билан даволаб бўлмас касалликдир. Бахилнинг қўли саховат, ҳадя учун ёпиқдир)⁶¹. Бу ўша даврга хос синхрон энантиосемиклик бўлгани ҳолда тилнинг ҳозирги даври учун диахроник энантиосемиядир. Шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, *ўт* сўзининг “заҳар, оғу” маъноси ҳозирги турк тилида мавжуд⁶². А.Нурмоновнинг “Ўзбек тилшунослиги тарихи” асарида ҳам *ўт* сўзи бир сўзнинг қарама-қарши маънолари сифатида тилимизнинг аввалги даврларидаёқ мавжуд бўлгани таъкидланади⁶³.

⁶⁰ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 71.

⁶¹ Адабиёт. Академик лицейларнинг биринчи босқич ўқувчилари учун мажмуа. – Тошкент: Чўлпон, 2010. – Б. 106.

⁶² Маҳмуд Н, Йаман Э. Туркча-ўзбекча, ўзбекча-туркча луғат. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993. – Б. 111.

⁶³ Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Камолат-қатортол, 2000. – Б. 40.

Демак, синхроник энантиосемия моҳият-эътибори билан тилнинг муайян бир даврида, янада аниқроғи, ҳозирги даврида сўз маъноларида ўртасида юзага келган қаршиланишдир. Шундай хусусиятга эга бўлган энантиосемиянинг бошқа турлари ҳам синхроник энантиосемия мақомидадир.

Диахроник энантиосемия. Диахроник энантиосемия масаласи энантиосемиянинг ўзига хос ўрганилиш томонидир. Бу борадаги ишларда сўз маъносига тилнинг икки даври нуқтаи назаридан ёндашилади. Энантиосемияни диахрон планда ўрганиш масаласида ҳам бир қатор тадқиқотлар қилинган. Айниқса, Р.А.Будагов, В.Ю.Кравцова, Е.В.Шелестюк кабиларнинг бу борадаги хизматларини алоҳида таъкидлаш лозим⁶⁴.

Диахроник энантиосемия тилнинг икки тараққиёт босқичида сўз маънолари ўртасида юзага келган зидланишдир. Бунда энантиосемик маънолардан бири, асосан, кейингиси тилда мавжуд бўлгани ҳолда дастлабки маъно турли нолисоний омиллар сабабли истеъмолдан чиқиб кетган, эскирган бўлади⁶⁵. Масалан, *жиловдор* сўзида шундай ҳолат рўй берган. Маълумки, бу сўз тил тарихининг аввалги давларида “жилов тутувчи хизматкор” (ЎТИЛ. Б. 87) маъносини англатган: *Дема, не эркин Навоийнинг жиловдор ўлмаги, Ваҳ, не эрким, ҳар неким ҳукм этса ул мирзо манга* (Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар). Айни маънода халқ дostonлари тилида ҳам учрайди: ... “*Ғам ема, умматим, – деди пайгамбар, – Остида дулдули, белда зулфиқор, Жиловида Бобо Қамбар жиловдор, Ғамингда отланди Шохимардон тирлар...*” (Алпомиш).

Бугунги кунда хизматкорликнинг бу кўриниши йўқолганлиги сабабли мазкур тушунча ҳозирги ўзбек тилида ҳам мавжуд эмас, яъни маъно историзмга айланган. Шунингдек, *жилов* сўзи семантикасининг ҳозирги ўзбек тилида учрайдиган *жиловини тортиб қўймоқ, жиловлаб олмоқ* каби бирикмалардаги маъно ўзгаришига юз тутиши эски ўзбек тилидаги маънонинг ўрнига “бошлиқ, раҳбар”, “идора этувчи” (ЎТИЛ) маъносининг шаклланишига олиб келган. Масалан: *У [Раҳим Толипович] ҳозир ҳам жиловдор. Қайси куни бир мажлисда маърузага чиқди* (ЎТИЛ).

Энантиосемиянинг диахрон томони сифатида сўзнинг нафақат тил тараққиётининг аввалги ва ҳозирги даври ўртасидаги зид маъноларини, шу билан бирга, аввалги икки даврида қарама-қарши маъноларни англаиб,

⁶⁴ Будагов Р.А. Кўрсатилган асар, 2003. – Б. 73-78; Шелестюк Е.В. Диахронический аспект энантиосемии. [http:// shelestiuk.narod.ru/Publications.htm](http://shelestiuk.narod.ru/Publications.htm).

⁶⁵ Яна қаранг: Прохорова В.Н. Кўрсатилган мақола, 1976. – Б. 157.

хозирда бундай белгисини йўқотган сўзларни ҳам тушуниш лозим. Шу маънода, қадимги туркий ва эски туркий тилидаги ёки эски туркий ва эски ўзбек тилидаги сўзнинг зид маъноларга эга бўлиши ҳам диахроник энантиосемиядир.

Энантиосемиянинг диахрон жиҳатига бағишланган ишларда унинг, асосан, икки хил тарзда юзага келиши таъкидланади: 1) аввалдан сўз семантик структурасида икки қарама-қарши маънонинг синкретик тарзда мавжуд бўлиши билан; 2) тилнинг тарихий тараққиёти давомида маънонинг қарама-қарши томонга ўзгариши билан⁶⁶.

Бизнингча, тил тараққиётининг аввалги бир даврида сўзнинг қарама-қарши маъноларга эга бўлишини соф, тўлиқ диахроник энантиосемия деб бўлмайди. Негаки диахрониядаги энантиосемиклик моҳият-эътибори билан сўздаги қарама-қарши маънонинг тилнинг икки даврида намоён бўлишини тақозо этади. Баъзан диахронияни тилнинг тарихий ҳолати деб тушуниш туфайли тилнинг бир давридаги зид маънолилик ҳам диахроник энантиосемия тарзида баҳоланади. Бу каби сўзлар сирасига эски ўзбек тилидаги *озарм* сўзини киритиш мумкин. Ушбу сўз эски ўзбек тили давридаёқ қарама-қарши “меҳр-муҳаббат” ва “ғазаб” (ЎКААҚЛ. Б. 249.) маъноларига эга бўлган. Қиёсланг: *Табибга ўз фанида ҳазоқат керак ва беморлар ҳолига шафқат ва марҳамат керак. Ва нафси тибга табъи мулойим ва ҳукамо қавлига пайрав ва мулозим. Сўзида рифқу дилжўйлук ва ўзида озарму хушхўйлук* (Алишер Навоий. Махбубул қулуб); *Алар хайлининг хони Тўқвоб ўлуб, Уруш вақти озармдин тоб ўлуб* (Алишер Навоий. Садди Искандарий).

Мазкур энантиосемик маънолар тилнинг бир даврида мавжуд бўлгани боис ушбу зидликни синхроник энантиосемияга яқин бир ҳолат дейиш мумкин. Негаки диахроник энантиосемия сифатида тилнинг икки тараққиёт даврида сўз маъноларида юзага келган зидлик тушунилса, тўғри бўлади.

Диахроник энантиосемия ўз ва ўзлашма қатлам сўзлари асосида юзага келади ҳамда ўз қатламдаги диахроник энантиосемия ва ўзлашма қатламдаги диахроник энантиосемия тарзида фарқланади.

1. Ўз қатламдаги диахроник энантиосемия. Бундай энантиосемик сўзлар сирасига *оғмоқ* (ағмоқ) сўзини киритиш мумкин. Ш.Раҳматуллаев бу сўзни омоним сўз сифатида қайд этиб, унинг “увиб тушмоқ” ва “юқорига

⁶⁶ Яна қаранг: Шелестюк Е.В. Кўрсатилган манба; Wheelwright P. The archetypal symbol. // Perspectives in literary symbolism. V. 1. The Pennsylvania State University Press. University Park; London, 1968.

кўтарилмоқ” маъноларини қайд этади⁶⁷. Аммо унинг этимологик луғатида *оғмоқ* сўзининг “увиб тушмоқ” маъноси берилгани ҳолда “юқорига кўтарилмоқ” маъноси берилмаган (ЎТЭЛ. I жилд. Б. 264). Ҳ.Дадабоев ҳам *ағмоқ* сўзини ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан омоним сўзлар сифатида тўғри талқин қилади: “кўтарилмоқ, баландламоқ” маъносини ифодалашда *ағ I* феълидан фойдаланилган: бурун ағды “бурун (юқори) кўтарилди” (Ш, 199)⁶⁸. Ёки: *bu aj toysa aʃnu edi az toyar küniñä beđijür joqaru adar* – ой янги чиққан пайтда жуда кичик (ингичка) бўлади, кунлар ўтиши билан катталашади ва юқорига кўтарилади. (ҚТЛ. Б.16). Ушбу сўзнинг омоними бўлмиш *ағ II* “ўзгармоқ, оқармоқ, рангсизланмоқ (юз ҳақида)” маъносини билдирган.

Шунингдек, “Қадимги туркий луғат”да *ағ* (*ағ*) омоними *āγ* шаклида ҳам берилган ва *āγ I* – “кўтарилмоқ” (*bulit äydi* – булут кўтарилди), *āγ II* – “ўзгармоқ (юздаги)”, “оқармоқ” (*aniñ jüzi äydi* – унинг юзи оқарди) маънолари қайд этилган (ҚТЛ. Б.17-18). “Туркий тилларнинг этимологик луғати”да ҳам айни сўзнинг “кўтарилмоқ” маъноси қайд этилган (Б. 68).

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида эса *ағиш* сўзининг “кўтарилиш” ва “оғиш” маъносини англатиши айтилади ҳамда бир сўз сифатида қайд этилади (I жилд. Б.93). Шунингдек, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида ҳам мазкур сўзнинг “юқорига кўтарилмоқ” маъносида қўлланганлигини кўриш мумкин: *Инигли ағар ул, ағигли инар, Яруғли тунар ул, юриғли тинар* (Тубан юксалар, юксак эса тушар, Ёруғ кун тунар ҳам юрувчи тинар)⁶⁹. “Қисаси Рабғузий”да ҳам айни маънода қўлланади. Масалан: *Расул алайҳиссалом айди: “Эй Жаброил, бу соат на футух келтурдунг?” Айди: “Кўклар қапуғи, ужмоҳлар қапуғи очилди. Хурлар юксакка оғиб, ниқоб юзлариндин кўтуруб, иликларинда нурдин табақлар олиб, санинг қутлуг жонингга наззора қилалинг теб турурлар”* (Рабғузий. Қисаси Рабғузий). Н.Муродов ҳам Мирза Маҳдихон Астрободийнинг “Санглоҳ” луғатида *ағмоқ* (оғмоқ) сўзининг “юқорига кўтарилмоқ” маъносини билдирганини қайд этади⁷⁰. Шунингдек, бу давр тилида *ағмоқ* сўзи асосида *ағим* сўзи ҳам ясалган ва “тепалик” маъносини англатган: *bir aғim jer*. (ҚТЛ. Б.18). Ҳозирги ўзбек тилида *оғмоқ* феъли кўп маъноли бўлиб, ЎТИЛда ўнта маъноси қайд этилган. Демак, мазкур сўзнинг эски туркий

⁶⁷ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг туркий қатлами. – Тошкент: Университет, 2001. – Б. 324.

⁶⁸ Дадабоев Ҳ. Девони луғотит туркдаги омонимлар хусусида / Ўзбек тилшунослиги масалалари. – № 2. – Қарши, 2012. – Б. 20.

⁶⁹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – Б. 36-37.

⁷⁰ Муродов Н. “Санглоҳ”даги баъзи феълларга доир / Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. – Тошкент, 2010. – Б. 72.

тилдаги “кўтарилмоқ” ва ҳозирги ўзбек тилидаги “пастга томон ҳаракатланмоқ, пастламоқ” маънолари ўртасидаги қаршиланиш диахроник энантиосемияни юзага келтирган.

Диахроник энантиосемия лисоний бирликнинг тил икки тараққиёт босқичидаги зид маънолари ўртасида ҳосил бўлар экан, энантиосемиянинг омонимияга муносабати масаласига алоҳида тўхталиш жоиз. Негаки лисоний бирлик маъноларида диахроник энантиосемия пайдо бўлганда, омонимик муносабат юзага келади, яъни зид маънолардан бири эскиради, шу сабабли энантиосемик маънолар ўртасидаги боғланиш узилади. Бу, ўз навбатида, уларнинг омоним сўзларга тегишли бўлиб қолишига олиб келади. Кўринадики, бундай омонимиклик сўз ўзлаштирилиши билан ҳосил бўладиган омонимикликдан фарқ қилади. Шундан келиб чиқиб, полисемантик сўзлар ўртасидаги маъновий боғлиқликнинг узилиши натижасидаги омонимиянинг икки хилини кўрсатиш мумкин: 1) турли хил, яъни қарама-қарши бўлмаган маънолар ўртасидаги боғлиқликнинг узилиши натижасида ҳосил бўлган омонимлар; 2) қарама-қарши маънолар ўртасидаги боғлиқликнинг узилиши натижасида ҳосил бўлган омонимлар. Биринчи тур омонимия *кун, дам, сузмоқ* сўзлари билан боғлиқ омонимия бўлиб, бу ҳодиса М.Миртожиев томонидан ўрганилган⁷¹. Иккинчи тур омонимияга эса юқоридаги *оғмоқ* сўзининг эски туркий ва ҳозирги ўзбек тилидаги маънолари ўртасидаги муносабатни мисол қилиб келтириш мумкин. Бунда одатий омонимия юзага келишидан фарқли тарзда оралик (биринчи ва учинчи маънолар орасидаги) маъно тушмаган, балки икки маънодан бири историзмга айланган. Кўринадики, ҳар икки тур омонимия, умуман, полисемия доирасида юзага келади, лекин бир хил эмас.

Солмоқ сўзида ҳам диахрон энантиосемикликни кўриш мумкин. Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида “бирор нарса бирор нарса ичига қўймоқ” маъносини англатади. Ш.Раҳматуллаев “Ўзбек тилининг туркий қатлами” асарида мазкур сўз тилнинг қадимги даврида айни маъноси билан бирга “чиқармоқ” маъносини ҳам билдирганлигини қайд этади⁷². Бироқ шу муаллифнинг этимологик луғатида мазкур сўзнинг қадимги туркий тилда “бирор нарса бирор нарса ичига қўймоқ” маъносини билдириб, *сал-* тарзида талаффуз қилингани айтилгани ҳолда (ЎТЭЛ. I жилд. Б. 294.) сўзнинг “чиқармоқ” маъноси негадир луғатга киритилмаган.

⁷¹ Бу ҳақда қаранг: Миртожиев М. Кўрсатилган асар, 1975.

⁷² Раҳматуллаев Ш. Кўрсатилган асар, 2001. – Б. 324.

Шуни ҳам айтиш керакки, Ш.Раҳматуллаев *солмоқ* ва *оғмоқ* сўзларини омоним сўз сифатида тўғри талқин этади. Негаки мазкур сўзларнинг аввалги маъноси билан ҳозирги маъноси ўртасида боғланиш узилган. Зид маънолардан бири ҳозирги ўзбек тилигача етиб келмаган. Аммо *солмоқ* ва *оғмоқ* сўзлари семантик структурасига айна тадқиқот нуқтаи назаридан ёндашилса, улар омоним сўз эмас, балки диахрон энантиосемик сўздир.

Ўз қатламга мансуб яна бир энантиосемик сўз сифатида *эсонлашмоқ* (*esänläš(moq)*)ни кўрсатиш мумкин. “Қадимги туркий луғат”да унинг *esänlä-фeълидан* ясалгани ва “хайрлашмоқ” маъносини англатиши айтилади ҳамда куйидаги байт келтирилади: *Kimüñ qırqda kečsä tiriglik jili / ešänläšti eṛkä jigitlik tili* (Кимники ёши қирқдан ошса, у билан ёшлик хайрлашади) (Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг). Ёки: *Sözin kešti qopti adaqin öri / ešänläšti atlandi kełdi beṛü* (У суҳбатни тўхтатди, ўрнидан турди, хайрлашди ва бошқа томон кетди) (Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг). ЎТИЛда мазкур сўзнинг “ҳол-аҳвол сўрашмоқ”; “саломлашмоқ” маъносини англатиши қайд этилган ва куйидаги мисол илова қилинган: *Мен билан ийманиброқ, бош қимирлатиб эсонлашиб қўя қолди* (Ғайратий. Узокдаги ёр).

Ҳозирги ўзбек тилида “заҳар” ёки “зарарли ичимлик” маъносида қўлланиладиган *сурма* сўзи (*Тўғри, “фалончи ҳофиз фалончи ашулачининг чойига сурма қўшиб ичирибди”, деган гапларни кўп эшитган* (Тоҳир Малик. Шайтанат) туркий тилларнинг қадим даврига оид бўлган “Ўғузнома”да “шароб, вино”, умуман, “ичимлик” маъносида келган: *Ўшул ўзул анасининг кўгузундун сўнг агузни ичип, мундун артиқроқ ичмади, йиг эт, сурма тилади* (Ўшал ўғил онасининг кўкрагидан оғиз сутини эмиб, бундан ортиқ (ҳеч ҳам эммади) ичмади; хом эт, шароб сўради).

Бундан кўринадики, “Ўғузнома” яратилган даврда ушбу сўзнинг “заҳар” ёки “зарарли ичимлик” маъноси бўлмаган ёки аралаш қўлланаверган. Агар сўз “шароб” маъносигагина эга бўлган бўлса, ундаги “заҳар”, “зарарли ичимлик” маънолари – сўз семантик тараққиётининг маҳсули. Сўзда мазкур маънонинг пайдо бўлиши “шароб” тушунчасида мавжуд бўлган “аччиқлик” белгиси ёки шароб ичган кишининг маълум даражада “ҳушидан бегона бўлиши” каби маъно қирралари билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Авага (авақа) сўзидаги диахроник энантиосемия ҳам ўзига хос. “Туркий тилларнинг этимологик луғати”⁷³да *авақа* шаклида берилган бу сўзнинг тўрт маъноси келтирилган: 1. Амаки. 2. Бобонинг акаси. 3. Бобо, чол. 4.

⁷³ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1974. – С. 64-65.

Кексаларга нисбатан мурожаат шакли. ЎТЭЛда эса *обога* шаклида ёзилиб, унинг қадимги туркий тилда “ота” маъносини англатган *аба* ва “ака” маъноли *ага* сўзларидаги *а* унлиларининг сингишиб, бир унлига айланишидан ҳосил бўлган сўз эканлиги ҳамда “амаки” маъносини англатиши айтилган: *Обрўли обогалари ҳам бирин-сирин мавқеларини йўқотдилар* (Ойбек). Алишер Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида ҳам мазкур сўзининг “отанинг оға-иниси” маъносини англатиши айтилган. *Абага* сўзи эса қадимги туркий тилда “отанинг акаси” маъносини англатгани, кейинчалик маънода кенгайиш юз бериб, “отанинг ака ва укаси ҳамда уларнинг ўғли” маъносини англата бошлагани таъкидланган (Б. 247). Агар сўзнинг юқорида зикр этилган маънолари умумлаштириладиган бўлса, улар “ёши улуғ эркак қариндош” маъноси остида бирлашади.

Авақа сўзи ЎТИЛда *авага* тарзида берилиб, унинг *обога* шаклига ҳам эгаллиги ҳамда “чевара”, “узоқ қариндош, чатишган қариндош” маънолари мавжудлиги қайд этилган (Б. 29, 75). Диққат қилинса, айна сўз тилнинг икки тараққиёт босқичида қарама-қарши маънолар касб этган: ёши улуғ эркак қариндош – чевара, яъни ёши улуғ бўлмаган қариндош. Қолаверса, ЎТИЛдаги маънолардан кўринадики, мазкур сўздаги жинс билан боғлиқ семалар ҳозирги ўзбек тилида анча хиралашган.

Олчоқ (алчақ) сўзи ҳам ўз қатламга оид диахрон энантиосемик сўздир. У эски туркий тилда ҳозирги маъносига тамоман зид “камтар”, “тавозели”, “юмшоқ табиатли, ювош” маъноларини англатган (ДЛТ. I жилд. Б.126; ҚТЛ. Б. 34). М.Кошғарий *алп* сўзини изоҳлар экан, *алчақ* сўзи қатнашган қуйидаги иллюстратив мисолни келтиради: *алп жағида, алчақ жағида* – ботир душман билан тўқнашганда, ювош тиришишда синалади (ДЛТ. I жилд. Б.77). “Қутадғу билиг”да ҳам шунга яқин маънода қўлланган: *Кичиги севуглуг, қариси амул, Ўзи тузун, алчақ, кўр, асги ўгуш* (Қарилиги савлат, гўзал ёшлиги, Ўзи аъло, афзал, талай, кўр нафъин) (Юсуф Хос Ҳожиб, “Қутадғу билиг”). Ҳозирги ўзбек тилида эса “ўтакетган разил, паст” маъносини билдиради: *Эртага катта амаллар шоҳсупасига кўтарилиши мумкин бўлган одамга (кимнинг зўри билан кўтарилар экан?) бу хилда безбетларча муомала қилишларидан бир газабланса, ўзининг бу олчоқлар олдида ночор ўтиришидан ўн газабланди* (Тоҳир Малик. Шайтанат).

Диахроник энантиосемия ўзлашма қатлам сўзларида ҳам кўп учрайди. Бу ўзбек тилига, асосан, араб ва форс-тожик тилларидан ўзлашган сўзларда кузатилади, чунки қадимдаёқ турли омиллар сабаб бу тиллардан ўзбек тилига

сўзлар ўзлашиши бошланган. Аввал арабча ўзлашмалардаги энантиосемикликни кўриб чиқамиз.

Ўзлашма сўзлардаги диахроник энантиосемия сўз ўзлашиб бўлганидан сўнг юзага келган. Масалан, ўзбек тилига араб тилидан ўзлашган *басир* ва ундан ясалган *басират* сўзидаги энантиосемия шундай пайдо бўлган. *Басир* сўзи араб тилидан эски ўзбек тилига “ўткир кўзли” ёки “кўра оладиган” маъносида ўзлашган: *Қилурни айла риоят, демакта асра адаб, Ки дўст феълингу қавлунггадур басиру самевъ* (Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя”). Шу билан бирга, эски ўзбек тилида янги маъно – “сўқир”ни ҳам касб этган: *Юсуф а.с.нинг ҳаёти хабарин ва саломатлигин Яъқуб а.с.га еткуруб, кўнглокни анинг юзига солди, ҳамул замон басир бўлгон кўзи бино бўлуб, шукрлар қилди* (Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо). Қолаверса, эски ўзбек тилида соф туркий кўр сўзи ҳам “сўқир” маъносини англантиш учун қўлланаверган: *Бошим чу гарду кўзум кўр сенсиз ўлмади бот, Қошингда бош кўтариб кўз очарга қўймас уёт* (Алишер Навоий. Наводир ун-нихоя). Ш.Раҳматуллаевнинг изоҳлашича, *басир* сўзининг “сўқир” маъноси аёллар нутқида учрайдиган *басир бўлгур* қарғиш сўзи маъносини тескари тушуниш, яъни *кўрадиган бўлгурни кўрмайдиган бўлгур* деб билишдан келиб чиққан (ЎТЭЛ. II жилд. Б.69). Аммо бу қараш у қадар ишонарли эмас. Кейинчалик *басир*нинг дастлабки маъноси қўлланишдан чиққан ва ҳозирги ўзбек тилига “сўқир” маъносида етиб келган: *Ахир шунчалик басир эмас-ку, йўл бўйида турган одамни кўрмайдиган* (М.Хайруллаев. Кўнгил). Ана шу ва эски ўзбек тилидаги асос маъно ўртасидаги зидлик диахроник энантиосемиядир.

Баъзи мутахассислар тилнинг табиий тараққиёт қонуни асосида юз берадиган бундай ўзгаришларни тўғри баҳоламайдилар. Хусусан, Султонмурод Олим *басир* сўзини “ўқувчи эски ўзбек тилидаги манбаларда учратса, “ўткир кўзли” деб, ҳозирги ўзбек тилидаги манбада ўқиса, “сўқир” деб қабул қилиши керак... Бу эса тил учун яхши ҳодиса эмас”⁷⁴, – дейди. Бизнингча, бундай эмас. Энантиосемик бирликнинг қарама-қарши маънолардан қай бирини англатаётгани контекстан кўриниб туради. Қолаверса, тилдаги бу жараённинг фақат ўзбек тили учун хос бўлмай, кўплаб тилларда мавжудлиги уни тилнинг табиий ривожланиш қонуни натижаси эканлигини, ҳар қандай энантиосемик сўз маъносининг контекстан англашилиб туриши эса тил учун зарарли эмаслигини кўрсатади. Негаки маъно тараққиёти айна пайтда тилнинг тараққиёти ҳамдир. Табиий, *басир* сўзининг бошқа тиллардаги маъно тараққиёти бир хил эмас. Масалан, бу сўз форс тилига ҳам ўзлашган бўлиб, ҳозир ҳам “ўткир кўзли” маъносини сақлаб

⁷⁴ Олим С. Кўрсатилган мақола. – Б. 22.

қолган. Шу билан бирга, сўз семантик структураси “ақлли”, “мулоҳазали”, “эҳтиёткор”, “сезгир”, “фаросатли” ва “олдиндан кўра оладиган” маънолари билан бойиган⁷⁵. Бироқ ўзбек тилига хос “сўқир” маъноси мавжуд эмас.

Араб тилидан ўзлашган *хасм* сўзи маънолари ўртасида ҳам диахроник энантиосемия мавжуд. Бу сўз эски ўзбек тилида “душман, рақиб” маъносини англаган (ЎКААҚЛ. Б.369): *Лутф қўлин ҳолинга ҳамдаст этай, Хасмни бир панжа била наст этай* (Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр). Шунингдек, эски ўзбек тилида мазкур маъно асосида *хасмкуш* (душманни ўлдирувчи) сўзи ҳосил қилинган (НАЛ. Б.323). Ҳозирги ўзбек тили нуктаи назаридан *хасм* сўзи омоним бўлиб, “рақиб, ғаним, душман” ва “кишининг турмуш ўртоғи” (бировнинг ихтиёридаги киши) маъноларига эга: *Мени кечирасиз, Сарвар ака. Нима бўлганда ҳам, мен бу кишининг хасмиман, уни ташлаб, сиз билан кетолмайман* (О.Ёқубов. Бир қошона сирлари). Аммо *хасм* омонимидаги “душман, ғаним, рақиб” ҳозирги ўзбек тилида қўлланмайди. Шу боис ЎТИЛда “ғаним” маъносининг фольклор асарларида учраши қайд этилган: *Оғир лашкар элга яқин келдим, Ўзима бир подшо хасм бўлдим?* (Юсуф ва Аҳмад) (IV жилд. Б.388). Мазкур маънолардан бири ҳозирги ўзбек тилига етиб келмаганлиги сабабли ҳам бу маъноларни ифодалаган сўзлар ЎТИЛда омонимлар деб қайд қилинган.

Тилнинг табиий тараққиёти натижасида маълум бир даврда ижобий ёки салбий баҳони билдирган сўз тилнинг бошқа бир даврида аксинча баҳони ифодалайди ҳамда диахроник энантиосемияни юзага келтиради. Масалан, эски ўзбек тилида ижобий баҳо ифодалаган *гараз*, *ғариб*, *миннат* каби сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тилида салбий баҳони англатадиган бўлиб қолган. Қиёсланг: *Султон Ҳусайн Мирзонинг замони ажиб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳирий шахри мамлу эди. Ҳар кишинингким, бир ишга машғуллуғи бор эди, ҳиммати ва гаразни ул эрдиким, ул ишни камолга тегургай* (Бобур. Бобурнома); *Шокаримов бирон кишининг шахсий гаразни қурбони бўлганми ё тасодиф билан ўлганми ёки бирон тўданинг гашига тегиб қўйганми?* (Тоҳир Малик. Шайтанат).

Яна қиёсланг: *Муовияи Басрийнинг ўғли Аёс Абу Дажлаким, фаросат ва фатонати бобида кўп ажиб ҳикоятлар ва ғариб ривоятлар нақл қилибдур* (Огаҳий. Зубдат ул-ҳикоёт) – қизик, ажиб, ажойиб; *Энди Азимжоннинг кайфиятидаги бояги тетиклик йўқолган, нариги соҳилдаги ёнғоқнинг оқим-силлиқ танаси ҳам, туюқ излари ҳам кўзига аллақандай ғариб кўринар эди* (Ў.Ҳошимов. Нимадир бўлди...).

⁷⁵ Персидско-русский словарь. – М., 1953. – С. 69.

Яна қиёсланг: *Шу боис ямутлар иттифоқ этиб дедилар: “Энди бизларнинг Русия била мулоқотимизнинг қилич била бўлғони яхшироқдур. Аёлу атфолларимиз талаф бўлгондин сўнг бир жонимиз учун Русиядин **миннат** кутармизму?!”* (Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий) – беғараз ёрдам; *Меҳр-мурувват кўз-кўз этилса, **миннат**га айланади. **Миннат**нинг эса тоши оғир, у гуноҳ, куфр ҳисобида* (Эркин Аъзам. Жаннат ўзи қайдадир) – қилинган яхшилиқни юзга солиш.

Демак, ўзбек тилида диахроник энантиосемия куйидаги омиллар асосида юзага келади: 1) тилнинг маълум бир давридаги сўз маъносининг тил тараққиётининг кейинги даврида аввалги маъносига нисбатан қарама-қарши томонга ўзгариши билан; 2) сўзнинг тил тараққиётининг аввалги даврида зид маъноларни англатиб, ҳозирда улардан бирининг мавжуд бўлгани ҳолда иккинчисининг мавжуд эмаслиги – историзмга айланиши, яъни истеъмолдан чиққан маъно билан ҳозирда мавжуд маъно ўртасидаги зид муносабат билан; 3) тилнинг маълум бир даврида ижобий ёки салбий баҳони англатган сўзнинг унинг бошқа бир даврида аксинча маъно англатиши билан.

Хуллас, муайян сўз тилнинг икки даврида зид маъноларга эга бўлар экан, кўпинча, зид маънолардан бирининг мавжуд эмаслиги сабабли айни маънолар ўртасидаги боғланиш узилади. Натижада зид маънолар алоҳида сўзларга тегишли бўлиб қолади. Шу боис улар омонимлар сифатида тушунилиши керак. Негаки диахроник энантиосемия деб қаралаётган маънолар ўртасида тилнинг ҳозирги даври нуқтаи назаридан ўзаро семантик умумийлик йўқолади. Албатта, энантиосемик бирлик маънолари ўртасидаги боғлиқликнинг узилиши натижасида юзага келган бу тип омонимия полисемия билан боғлиқ одатий омонимиядан фарқ қилади.

Назорат саволлари:

1. Лексик энантиосемиянинг қандай турлари бор?
2. *Нутқий энантиосемия* деганда нимани тушунаси?
3. Лисоний энантиосемиянинг ўзига хос жиҳатларини айтиб беринг?
4. Номловчи ва баҳоловчи энантиосемиянинг фарқли хусусиятларини изоҳланг?
5. Баҳолашнинг олами билишдаги аҳамиятини айтиб бера оласизми??
6. Тўлиқ ва қисман энантиосемияга таъриф беринг?
7. Тилнинг бир тараққиёт даврига хос маъновий зидлик қандай энантиосемияни юзага келтиради?
9. Тилнинг икки тараққиёт даврига хос маъновий зидлик қандай энантиосемияни юзага келтиради?

9. Номинатив маъно ва номловчи энантиосемия тушунчаларини изоҳланг.

10. Субъектив баҳо ва баҳоловчи энантиосемия тушунчаларини изоҳланг.

11. Сўздаги зид маъноларнинг узуал ва ноузуаллигига қандай энантиосемияни юзага келтиради?

12. Қариндошлик терминлари маъноларида зид семалар борми? Фикрингизни мисоллар асосида далилланг.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ УЧУН МАТЕРИАЛЛАРИ, ТОПШИРИҚЛАР ВА УЛАРНИ БАЖАРИШ БЎЙИЧА ТАВСИЯЛАР

1- мавзу: Ўзбек тилида фразеологик энантиосемия ва унинг турлари

РЕЖА:

1. Фразеологик энантиосемия ва уни таснифлаш мезонлари.
2. Фразеологик бирликда лисоний ва нутқий энантиосемия.
3. Фразеологик бирликда номловчи ва баҳоловчи энантиосемия.
4. Фразеологик бирликда тўлиқ ва қисман энантиосемия.
5. Фразеологик бирликда синхроник ва диахроник энантиосемия.

Таянч иборалар: *фразеологик бирлик, фразеологик энантиосемия, образлилик, субъектив баҳо, фразеологик энантиосемия турлари.*

1.1. Фразеологик энантиосемия ва уни таснифлаш мезонлари

Ўтган асрнинг сўнгги чорагидан бошлаб тилшуносликда янги йўналиш – тилни ўз эгаси билан биргаликда ўрганадиган антропоцентрик парадигма шаклланди. Н.Маҳмудов антропоцентрик парадигма ва шу парадигма доирасидаги таҳлилларнинг бевосита тилнинг моҳиятига даҳлдор эканлигини таъкидлар экан, унинг мақсаду моҳиятини қуйидагича тушунтиради: “Тилнинг ана шу объектив хусусиятига мувофиқ равишда антропоцентрик парадигмада инсон асосий ўринга чиқарилади, тил эса инсон шахсини таркиб топтирувчи бош унсур ҳисобланади”⁷⁶.

Маълумки, бу парадигма ўз ичига социолингвистика, этнолингвистика, психолингвистика, лингвокультурология, когнитив тилшунослик каби тил соҳаларини қамраб олади. Ўзбек тилшунослигида ҳам антропоцентрик йўналишдаги ишлар олиб борилмоқда. Бундай ишлар сирасида Д.Худайбергановнинг монографик тадқиқотини келтириш ўринли. Унда матн яратилишининг когнитив-семантик, лингвокультурологик ва психолингвистик омиллари ўзбек тили манбалари асосида тадқиқ этилган⁷⁷.

Тил ўз соҳиби билан биргаликда ўрганилар экан, унинг мақбул тавсифи ҳам ўзи мансуб миллат маданияти ва менталитети билан бирга олиб қаралгандагина берилади. Ана шу жиҳат, яъни тил ва миллий-маданий жипслик лингвокультурологик тадқиқотларнинг марказида туради⁷⁸.

⁷⁶ Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 5. – Б. 6.

⁷⁷ Худайберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2013. – 136 б.

⁷⁸ Тилшунослар лингвокультурологиянинг тилшуносликнинг алоҳида йўналиши сифатида шаклланишини машҳур рус тилшуноси В.Н.Телия номи билан боғлайдилар.

Албатта, тилдаги аксар бирликлар у ёки бу даражада миллий-маданий ўзига хосликларни намоён этади, аммо шундай тил бирликлари борки, улар миллий-маданий ўзига хосликларнинг бениҳоя бетакрор тимсолидир. Шу маънода фразеологизмлар миллат менталитети, маданияти, турмуш тарзи ҳамда узоқ йиллик кузатувларининг қабарик ифодасидир.

Лингвокультурология борасида тадқиқотлар олиб борган В.А.Маслованинг таъкидлашича, фразеологизмлар тўғридан-тўғри ёки ассоциатив тарзда у ёки бу халқнинг дунё, жамият ҳақидаги ахборотларини маданий-миллий призма орқали етказди, шу халқ дунёқарашининг характерли хусусиятларини кўрсатади, айти пайтда, унинг дунёқарашини ҳам белгилайди⁷⁹.

Ўзбек тили фразеологик тизими ҳам ўзбек халқининг тарихи, миллий-маданий хусусиятлари ва дунёқарашини кўсатувчи муҳим манбадир. Зотан, тилимиздаги *зуваласи пишиқ, зигир ёгдай кўнглига урмоқ, кавушини тўғрилаб қўймоқ, оғзига сўк солмоқ* каби фразеологизмларнинг яратилиши ҳам шу миллатнинг узоқ йиллик турмуш тажрибаси, оламни ўзига хос лисоний идрок этиш тарзининг маҳсулидир. Фразеологик бирликлар миллат менталитети ва даҳосининг кўзгуси экан, уларни ҳар томонлама ўрганиш, хусусан, унинг энантиосемик хусусиятларини лингвокультурологик, этнолингвистик, социоллингвистик жиҳатлари билан муштаракликда тадқиқ этиш ғоят муҳим.

Маълумки, фразеологизмлар кенг ва тор маънода тушунилади. Ўзбек тилшунослигида ҳам уларни тор маънода тушуниш мавжуд. В.В.Виноградов таснифи орқали кириб келган гуруҳлашга кўра фразеологизмлар фразеологик чатишма, фразеологик бирлашма, фразеологик қўшилмаларга ажратилади⁸⁰. Тилшунослар мазкур масала юзасидан ҳозирга қадар турли қарашларни илгари сурадилар. Шу боис А.Маматов ўзининг докторлик диссертациясида бу масалани узил-кесил ҳал қилиб, фразеологиянинг объектини кенг ёки тор маънода тушуниш нотўғри эканлигини, уни фақат битта маънода тушуниш, талқин қилиш кераклигини таъкидлайди ҳамда фразеологик бирлик деганда, тузилишига кўра сўз бирикмаси ёки гапга тенг келадиган, образли, умумлашган маъно англатадиган, лексик элементлари тўлиқ ёки қисман кўчма маънога эга бўлган, луғатларда қайд этилган ҳар қандай лексик-семантик бирликларни тушуниш лозимлигини қайд этади⁸¹. Биз ҳам А.Маматовнинг фикрига қўшилган ва тадқиқот предметидан келиб чиқиб,

⁷⁹ Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – С. 86.

⁸⁰ Бу ҳақда қаранг: Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографияси масалалари. – Тошкент: Мухаррир, 2013. – Б. 23-31.

⁸¹ Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Тошкент, ЎзР ФА ТАИ, 1991. – Б. 269.

матал ёки мақолларни истисно этган ҳолда фразеологик бирликларнинг энантиосемик табиатини очиб берамиз.

Шунингдек, фразеологик бирликларнинг семантик структураси масаласида ҳам турли хил қарашлар бор. Масалан, биринчи қарашга кўра, фразеологик бирликларнинг семантик структурасида сўз сингари соф номинатив маъно эмас, образли-номинатив маъно етакчилик қилади. Ҳар қандай фразеологизмнинг номинатив маъносидан тушунчани образли аташ бор⁸². Иккинчи қарашга асосан, фразеологизмларнинг семантик структураси ҳам номинатив маъно ва экспрессив баҳодан иборат. Номинатив маъноли фразеологизмлар нарса-ҳодиса, белги ва ҳаракат-ҳолатни фақат атайди, экспрессив баҳо функцияли фразеологизмлар эса ҳам атайди, ҳам субъектив баҳолайди⁸³. Лингвокультурологик йўналишдаги ишларда эса фразеологизмлар объектив борлиқни тасвирлаш, изоҳлаш мақсадида юзага келса ҳам, барибир, уларнинг семантик структурасида борлиқни баҳолаш, субъектив муносабат ифодалаш етакчи бўлиши ҳамда айни тил бирлиги мансуб миллатнинг миллий-маданий қадриятлари акс этиши айтилади⁸⁴.

Ўзбек тилшунослигидаги тадқиқотларда сўз учун аташ вазифаси етакчи вазифа бўлгани ҳолда улар орасида эмоционал баҳони ифодалаш вазифаси устун бўлган сўзлар ҳам кўплиги, фразеологизмлар орасида ҳам шундайлари мавжудлиги таъкидланади ва тилда соф номинатив вазифа бажарувчилари ҳам борлиги эътироф этилади⁸⁵. Чиндан ҳам, ўзбек тилидаги *ёдга солмоқ*, *ёдидан чиқмоқ*, *путур етмоқ*⁸⁶ каби фразеологизмлар номлаш вазифасинигина бажарган. Бироқ *тиhini ёрган*, *қўйинини пуч ёнгоқ билан тўлдирмоқ* (ЎТИФЛ. Б. 207, 209) каби фразеологизмлар муайян тушунчани номлаш билан бирга, унинг образли ифодасини, субъектив баҳосини ҳам кўрсатади.

Энантиосемик фразеологизмлар ичида ҳам сўз сингари соф номинатив маъно билдирадиган ёки бирор тушунчани образли атайдиган, субъектив баҳолайдиганлари мавжуд. Моҳиятан, сўз ёки фразеологизм маънолари

⁸² Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. – М.: Наука, 1975. – С. 22.

⁸³ Бу ҳақда *қаранг*: Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари. – Тошкент, 1996. – Б. 21.

⁸⁴ Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – С. 10; Маслова В.А. Культурно-национальная специфика русской фразеологии // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках. – М.: Языки славянской культуры, – 2004. – С.69.

⁸⁵ Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Тошкент, ЎзР ФА ТАИ, 1993. – Б. 18.

⁸⁶ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – Б. 86, 105, 208. Кейинги ўринларда саҳифа ичида ЎТИФЛ тарзида берилди.

орқали намоён бўладиган зидлик бир, кўп ҳолларда ўхшаш бўлса ҳам, фразеологизм семантикасининг ўзига хослиги сабабли баъзи фарқли жиҳатларга ҳам эга. Бу, албатта, кўплаб фразеологизмларда аташ ва баҳолашнинг қоришиқ, муштарак воқеланиши боис энантиосемиянинг фразеология доирасида кўшимча хусусиятлар касб этишини кўрсатади⁸⁷. Ўзбек тилшунослигида энантиосемия масаласи монографик тадқиқот объекти бўлмагани боис унинг фразеологизмлар билан намоён бўлиши ҳақида бирор фикр айтилмаган.

В.Телия энантиосемик фразеологизмлардаги миллий ўзига хослик, айниқса, эмотив табиатли полисемантик фразеологизмларда кенг планда кўринишини таъкидлар экан, рус тилидаги *стреляный воробей* фразеологизмидаги субъектив баҳолар қаршиланишини энантиосемия дейди⁸⁸. Ўзбек тилида ҳам шундай полисемантик фразеологизмлар мавжудки, уларнинг номинатив маъноларида зидлик бўлмагани ҳолда контекстуал ижобий ва салбий баҳоларда воқеланади. Масалан, *қаноти остига олмоқ* фразеологизми “ўз паноҳига, ҳимоясига ёки қарамоғига олмоқ” (*Етимларни қаноти остига олибди* (ЎТИЛ) ва “ёнига, атрофига тўпламоқ” (*Қодиров оғзи катта эркакларни қаноти остига олиш йўли билан ўз мавқеини кучайтиришига интилганини сезиб турарди* (ЎТИЛ) маъноларини англатади. Ҳар икки маъно учун “кимнидир ўз ҳимоясига олмоқ” тушунчаси умумий, бироқ ўзига хос миллий коннотация туфайли мазкур маънолар зид тарзда идрок этилади, яъни етимларни ўз ҳимоясига олишнинг ўзбек миллатига хос “бағрикенглик” сифатида талқин этилиши биринчи маънонинг ижобий, бир гуруҳ яқинларини атрофига тўплаш эса “махаллийчилик” деб тушунилишига, ўзбек тили соҳиблари томонидан салбий баҳолалишига олиб келган. Шу боис “кимнидир ўз ҳимоясига олмоқ” тушунчаси иккинчи жумлада ғаразли мақсад ифодаси сифатида воқеланган, салбий отенка олган. Натижада дастлабки ижобий отенкали ифода билан зидланган.

Тадқиқотларда фразеологик энантиосемияларнинг ҳам номинатив ва эмоционал баҳоли, симметрик ва симметрик бўлмаган, синхроник ва диахроник, бир услубли ва ҳар хил услубли, мустақил ва номуқтақил турлари, шунингдек, қайси сўз туркумига мансублиги ҳамда луғатларда қайд этилгани ва қайд этилмаганига кўра ҳам гуруҳланади⁸⁹. Бироқ энантиосемик

⁸⁷ Яна қаранг: Махмутова Л.Р. Кўрсатилган автореферат. – Б. 5.

⁸⁸ Телия В.Н. Функционально-параметрическое описание фразеологизмов в машинном фонде русского языка // Фразеология в Машинном фонде русского языка. – М., 1990. – С. 43.

⁸⁹ Вознесенская М.М. Энантиосемия в русской фразеологии // <http://newdialog.abbyu.com/digests/dialog2011/materials/pdf/66.pdf>. – С. 689; Острикова Г.Н. Кўрсатилган автореферат. – Б. 18-23.

фразеологизмларни услуби, қайси туркумга мансублиги ва луғатларда қайд этилиши ёки этилмаслигига кўра таснифлаш, алоҳида тур сифатида кўрсатиш лозим эмас. Негаки энантиосемия юзасидан олиб борилаётган тадқиқот моҳият-эътибори билан маънога тегишли. Биз инкор этаётган гуруҳлашлар маъновий зидлик табиатини кўрсатиб беришда асос бўлолмайди. Улар энантиосемиянинг номинатив ва эмоционал баҳоли, симметрик ва симметрик бўлмаган, синхроник ва диахроник каби турлари учун умумий жиҳат ҳисобланади.

Тадқиқотчиларнинг номинатив ва эмоционал баҳоли фразеологик энантиосемиянинг моҳияти, ўзаро фарқланиши ҳақидаги қарашларида ҳам мулоҳазаталаб ҳолатлар бор. Масалан, М.М.Вознесенскаянинг таъкидлашича, эмоционал-экспрессивлик – фразеологизмнинг доимий хусусияти. Одатда, сўзнинг узуал ва ироник маънолари ўртасидаги зидлик нутқий энантиосемия ҳисобланса, бу жиҳат фразеологик бирликда лисоний энантиосемия мақомидадир. Негаки сўз бирикмаси маъносини ироник тарзда тушуниш орқали фразеологизмнинг ички шакли, асословчи маъноси юзага келади. Шу боис бу ўринда сўз бирикмасининг тўғри ва фразеологик (кўчма) маъноларидаги энантиосемия ҳақида гапириш мумкинки, бу унинг лексик энантиосемиядан фарқидир⁹⁰. Биз эса айтиш фикрга қўшилмаймиз. Юқорида айтиб ўтилганидек, ҳар бир тилда соф номинатив функция бажарувчи фразеологизмлар, шу жумладан, энантиосемик фразеологизмлар бор. Қолаверса, М.М.Вознесенская айтганидек бўлса, эмоционал баҳоли энантиосемиянинг қайси белгиси билан номинатив энантиосемиядан фарқланиши борасида чегара йўқолади. Бизнингча, фразеологик энантиосемиянинг номинатив ва субъектив-баҳоловчига ажратилиши лексик энантиосемиянинг шу жиҳати билан ўхшаш.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, ўзбек тилида фразеологик энантиосемиянинг (лексик энантиосемия каби) 1) лисоний ва нутқий; 2) номинатив ва субъектив-баҳоловчи; 3) симметрик ва асимметрик; 4) луғавий ва грамматик; 5) лингвистик ва паралингвистик; 6) синхроник ва диахроник турларини фарқлаш лозим. Аммо баъзи энантиосемик фразеологизмларнинг семантик структурасида образлилик ва экспрессивликнинг етакчилик қилиши, қолаверса, кўчма маъноларга асосланиши фразеологик энантиосемияни лексик энантиосемиядан фарқлаб туради. Бу, ўз навбатида, мазкур бирликлар энантиосемик табиатини тавсиф этиш, муайян гуруҳларга ажратиш ҳамда улар ўртасидаги чегарани белгилаб олишда бир қатор мураккабликларни келтириб чиқаради. Шундай экан, ҳар бир тур

⁹⁰ Вознесенская М.М. Кўрсатилган мақола. – Б. 689-697.

энантиосемик фразеологизмга ўзи мансуб турга қўйиладиган талаблардан келиб чиқиб ёндашиш лозим бўлади. Масалан, образлилик фразеологик бирликнинг ажралмас қисми бўлганлиги сабабли у номинатив энантиосемия учун ҳам, субъектив-баҳоловчи энантиосемия учун ҳам умумий ҳисобланади.

Лексик энантиосемиянинг синхрон ва диахрон жиҳатлари бўлганидек, фразеологик энантиосемиянинг ҳам синхронлик ва диахронлик белгиси мавжуд. Мазкур ёндашув асосида энантиосемик фразеологизмларни ўрганишнинг мураккаблиги шундаки, вақт ўтиши билан фразеологик бирликда баъзи таркибий ўзгаришлар юзага келади. Масалан, *дуди чиқмоқ* (эски ўзбек тили) – *тутуни чиқмоқ* (ҳозирги ўзбек тили) каби. Шундай ҳолатда бу фразеологизмларни битта фразеологизм дебми ёки алоҳида-алоҳида фразеологизмлар сифатида қараш лозимми, деган масала кўндаланг бўлади. Аммо масалага диахрон жиҳатдан ёндашилгани, фразеологизмнинг яхлитлигича эмас, балки бир қисмининг алмашгани боис мазкур ишда бундай фразеологизмларга битта тил бирлиги сифатида қаралди.

Фразеологик энантиосемия ҳам диахрон нуқтаи назардан ўрганилганда, албатта, унинг омонимия билан бўлган муносабати масаласига диққат қаратиш зарур. Энантиосемик фразеологизмдаги қарама-қарши маъноларнинг тил икки тараққиёт даврига алоқадорлиги ва айни маънолардан бирининг қиёсланаётган тил босқичининг бирида мавжуд эмаслиги сабабли уларнинг ўртасида семантик боғланиш узилади ҳамда зид маънолар алоҳида-алоҳида фразеологизмларга тегишли бўлиб қолади.

1.2. Фразеологик бирликда лисоний ва нутқий энантиосемия

Маълумки, фразеологик бирликлар ҳам сўзлар сингари ё тилнинг узул катламига, ёки индивидуал нутққа тегишли бўлади. Шу боис уларни ҳам тил-нутқ кесимида тадқиққа тортиш, бу орқали уларга хос лисоний ва нутқий жиҳатларни аниқлаш лозим. Ана шу заруратга мувофиқ тарзда фразеологик энантиосемияни тил-нутқ кесимида таҳлил қилиш орқали муҳим натижаларга эришиш мумкин. Фразеологик энантиосемия фақат узул ёки узул ва окказионал маъноларнинг ўртасида юзага келишига кўра лисоний ва нутқий энантиосемияга ажралади.

Лисоний фразеологик энантиосемия. Нутққа қадар фразеологизм семантик структурасида мавжуд узул маънолар қаршиланиши лисоний фразеологик энантиосемиядир. Маъновий зидликнинг нутққа қадар мавжудлиги унинг узусида мавжудлигини кўрсатади. Ҳозирги ўзбек тилида лисоний фразеологик энантиосемия шахс, пайт, ҳаракат тушунчаси билан

боғлиқ зидланишларда кузатилади. Таъкидлаш жоизки, “фразеологизмларнинг асосий қисмини феъл фразеологизмлар ташкил қилгани” (ЎТИФЛ.Б. 11) боис ҳозирги ўзбек тилида ҳаракат тушунчали лисоний энантиосемиялар миқдор жиҳатидан кўп.

I. Шахс тушунчали лисоний фразеологик энантиосемияда узул маънолар “эр – хотин”, “аждод – авлод” тарзида қаршиланади:

1.1. “**Эр – хотин**” тарзидаги зидланиш кўз очиб кўрган фразеологизмининг “хотинга нисбатан биринчи эр” – “эрга нисбатан биринчи хотин” маънолари ўртасида намоён бўлади. Қиёсланг: *Ораларингиздан ола мушук ўтмаганмиди? – Ола мушук? У киши... болаларимнинг отаси... кўз очиб кўрганим* (Тоҳир Малик. Мурдалар гапирмайдилар); *Аздарилиб ётган симёгочлар, пачоқланган енгил машиналар оралаб югуриб бораётган Шавкат тинмай пичирларди: – Ботиржон, болам!.. Сурайё, жоним!.. Кўз очиб кўрганим!* (Ш.Бошбеков. Фалакнинг гардиши).

Шу ўринда жинсга кўра фарқланишнинг зиддият сифатида баҳоланиши мумкинми, йўқми, деган саволга тўхталиб ўтиш лозим. Антонимиянинг лисоний табиатини биринчилардан бўлиб тадқиқ этган С.Усмоновнинг фикрича, инсонга хос жинсий фарқланишга (масалан, эркак-аёл) антоним деб қараш лозим, чунки мазкур сўзлар англатадиган маънолар нафақат эркак-аёллик белгисига кўра, балки ижтимоий жиҳатларига асосан ҳам фарқланади. Аммо инсондан бошқа нарсаларга нисбатан қўлланадиган сўзлардаги жинсга кўра фарқланишни антоним деб бўлмайди⁹¹. Бизнингча ҳам, бир тил бирлигининг (шахс тушунчаси асосидаги) жинсга кўра фарқли маъноларини зид маънолар тарзида баҳолаш маъқул.

1.2. “**Аждод – авлод**” тарзидаги зидланиш *етти пушт* фразеологизмининг “кишининг ўзидан олдинги аждодлари” ва “кишининг ўзидан кейинги авлодлари” маънолари ўртасида мавжуд.

II. Пайт тушунчали лисоний фразеологик энантиосемияда узул маънолар “гоҳо-гоҳо – ҳар доим, ҳамиша” тарзида зидланади. Ҳозирги ўзбек тилидаги *у дунё-бу дунё* фразеологизмининг маънолари ўртасида пайтга хос қаршиланиш мавжуд бўлиб, у фразеологизмнинг “ҳар доим” ва “ҳеч қачон, асло” маънолари ўртасида юзага келади. Қиёсланг: *Довюраклиги ёқиб қолмаганда, бу улоқ жиннисига у дунё-бу дунё турмушга чиқмасдим* (Тоҳир Малик. Даврон); *И м о м. Сизга ҳам раҳмат, ука. Онаизорининг руҳини шод*

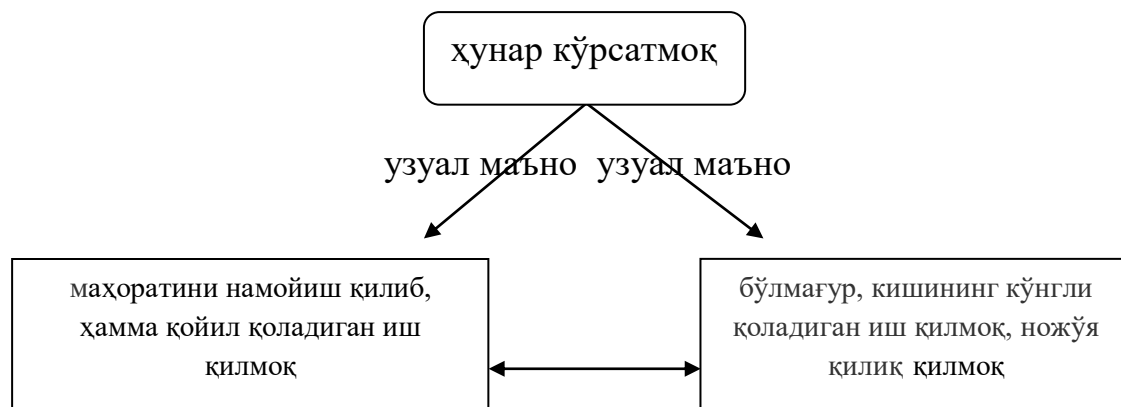
⁹¹ Бу ҳақда қаранг: Усмонов С. Кўрсатилган мақола. – Б. 33-40.

этган фарзанд, у дунё-бу дунё Оллоҳнинг иноятига сазовор бўлгусидир (О.Ёқубов. Бир кошона сирлари).

III. Ҳаракат тушунчали лисоний фразеологик энантиосемияда узуал маънолар 1) “ижобий иш қилмоқ – салбий иш қилмоқ”, 2) “мақталмоқ – ёмонланмоқ”, 3) “кутиб олмоқ – кузатиб қўймоқ”, 4) “ҳаракатни бошламоқ – ҳаракатни тўхтатмоқ”, 5) “ғазабланмоқ – кўркмоқ” тарзида қаршиланади.

1.1. “Ижобий иш қилмоқ – салбий иш қилмоқ” тарзидаги зидланиш ҳунар кўрсатмоқ, иш кўрсатмоқ, иш чиқармоқ фразеологизмларининг маънолари ўртасида кузатилади. Масалан, *ҳунар кўрсатмоқ* фразеологизмининг “маҳоратини намойиш қилиб, ҳамма қойил қоладиган иш қилмоқ” ва “бўлмағур, кишининг кўнгли қоладиган иш қилмоқ, ножўя қилиқ қилмоқ” маънолари айна маъновий муносабат асосида қаршиланади. Қиёсланг: – *Мантини тугиб бўлдингми? Ҳа, дуруст. Ҳунарингни бир кўрсатасан, Сангинова* (Саид Аҳмад. Ғилдирак); – *Кечанима ҳунар кўрсатдингиз? – деди чимирилиб. Энди оғиз очмоқчи эдим, жеркиб берди: – Ўн беш сутка ўтиришини хоҳламасангиз, манави жаримани тўлаб келинг* (Ў.Ҳошимов. Телпак). Айна пайтда мазкур қарама-қарши маънолар ўзбек тилида сўзлашувчиларнинг барчаси учун узуал характерли.

Бизнингча, мазкур зидлик ҳунар кўрсатмоқ фразеологизмида юз берган маъно тараққиётининг маҳсули бўлиб, дастлаб “маҳоратини намойиш қилиб, ҳамма қойил қоладиган иш қилмоқ” маъноси бўлган. Кейинчалик *ҳунар* сўзи семантикасининг ўзгариши (кишининг бирор нобоп қилмишини ҳам ифодалаши), киноя билан айтилиши натижасида *ҳунар кўрсатмоқ* фразеологизми “бўлмағур, кишининг кўнгли қоладиган иш қилмоқ, ножўя қилиқ қилмоқ” маъносини касб этган. *Ҳунар кўрсатмоқ* кейинги маънода кўлланганда контекстда салбий муносабатни конкретлаштирадиган, намоён этишга йўналтирадиган сўзлар бўлади. Масалан, юқоридаги жумлада кўлланган *чимирилиб, жеркиб берди* каби сўзлар салбий муносабатнинг семантик мустаҳкамловчисидир. Яна қиёсланг: *Лекин эндиги кўрғазмага томоша қилгани эмас, ҳунаримни кўрсатгани бораман* (Абдулла Қаҳҳор. Картина); *Ҳаммага маълумдир эчкининг феъли, Қозонга тушгунча тинч тура олмас. Доим эгри бўлгай танлаган йўли, Ҳунар кўрсатмаса, жим юра олмас* (А.Орипов. Эчки). Бу тип энантиосемиянинг ифодаланишини қуйидаги чизма янада аниқ кўрсатади:

4.1- чизма.

Ҳозирги ўзбек тилидаги *иш кўрсатмоқ* фразеологизмининг семантик структурасида ҳам *хунар кўрсатмоққа* яқин маънодаги энантиосемиклик мавжуд. Мазкур фразеологик бирликдаги “намунали, қойил қоладиган иш қилмоқ” ва “ёқимсиз (кўнгилсиз) иш қилмоқ”, “ножўя қилиқ қилмоқ” узуал маънолари ўртасидаги зидлик ҳам лисоний энантиосемиядир. Қиёсланг: *Дучор келганини кўкка отарман, иш кўрсатиб ёрим олиб кетарман* (Алпомиш); *Ҳали бу тарафларда ҳам иш кўрсатиб юрибман, дегин. Нима қиласан ўзингга душман орттириб* (Саид Аҳмад. Қирқ беш кун).

Шуни ҳам айтиш лозимки, зидлик нафақат “намунали иш қилмоқ – ножўя қилиқ қилмоқ” маънолари ўртасида, шу билан бирга, мазкур маънолардан англашиладиган ижобий ва салбий баҳолар ўртасида ҳам бор. Диққат қилинса, биринчи маънода ижобий, иккинчи маънода салбий баҳо мавжуд, бироқ у айна маънолардаги лисоний энантиосемикликка соя солмайди, балки янада аниқ кўрсатишга хизмат қилади. Яна қиёсланг: *Оқсоқол бирдан бўшашиди, аммо захрини охиригача сочмай қўймади: – Мана шундай сасиб ётавер! Йигит эмиш! Йигит дегани бирор иш кўрсатмаса, йигит эканми?!* (Эркин Аъзам. Жаннат ўзи қайдадир); *Агар бу ерда қолиб, – юзига тунд авзо бериб гапирди ота, – дангалчилигингга бориб яна бир иш кўрсатсанг, уларни баттар ўчаштириб (ўчакиштириб) қўйишинг мумкин* (Қамчибек Кенжа. Палахмон тошлари).

Шунингдек, *иш чиқармоқ* фразеологизмининг “кўзланган бирор (яхши) натижага эришмоқ” ҳамда “кутилмаганда номаъқул, ножўя иш қилиб қўймоқ” (ЎТИЛ) маънолари ўртасидаги зидланиш ҳам лисоний энантиосемияни юзага келтиради.

Фразеологизмларнинг энантиосемик жиҳати баъзан уларни омоним фразеологизмлар сифатида ажратилишига ҳам сабаб бўлади. Масалан, *хунар кўрсатмоқ* фразеологизми Ш.Раҳматуллаевнинг луғатида *хунар(и)ни кўрсатмоқ* I (ижобий баҳоли) ва *хунар кўрсатмоқ* II (салбий баҳоли) омоним

фразеологизмлар сифатида изоҳланади (ЎТФЛ). ЎТИЛда эса бу фразеологизм ва унинг синоними *иш кўрсатмоқ* ҳам полисемантик фразеологизм деб кўрсатилган. Бизнингча ҳам, улар икки қарама-қарши маънога эга бўлган битта энантиосемик фразеологизмдир.

1.2. “Мақталмоқ – ёмонланмоқ” тарзидаги зидланиш *огизга тушмоқ, тил(и)га тушмоқ* каби фразеологик бирликларнинг “маълум-машҳур бўлмоқ” ва “гап-сўз бўлмоқ” маънолари ўртасида намоён бўлади. Мазкур фразеологизмларнинг “кўпчилик орасида гап-сўз бўлмоқ” ва “маълум-машҳур бўлмоқ” маъноларига эгаллиги Ш.Раҳматуллаевнинг луғатида қайд этилган. Қиёсланг: *Бўладиган бўлса, очиқ-ойдин қилиш керак эди, эртага элнинг **огизга тушади**, унда нима деган одам бўламиз, халқ нима дейди?* (Саид Аҳмад. Лочин); *Шу давр ичида касалларни даволашдаги баъзи ишлари халқ **огизга тушиб**, шуҳрати ҳам ортган эди* (Н.Назаров. Замон) (ЎТИФЛ. Б.200, 229). Яна қиёсланг: *Кузга яқин туманда катта мажлис бўлгани, мажлисда Зухра ва унинг мактаби **огизга тушгани**, хунук-хунук гаплар айтилгани тўғрисида миш-миш тарқалди* (Абдулла Қаҳҳор. Нурли чўкқилар); *Шаҳримиз ўзининг улуғворлиги билан эмас, кўркам ва саришталлиги туфайли **огизга тушган*** (Анвар Обиджон. Олтин юракли автобола).

Ёки: *Кечаги қирғин-қиёматнинг хабари бир кечада одамларнинг **тилига тушибди**. Учраган одам: “Ҳа-а, ёмон бўпти-ю! Каттабоғлилар облочининг газабига учрабди-ю! Худонинг ўзи асрасин”, дермиш* (Мурод Мансур. Жудолик диёри); *Элигинчи йиллар қайтишида – Оташқалб оқланиб, номи **тилга туша** бошлаган чоғларда бир куни уни йўқлаб ёзувчилар идорасига келгани Оқсоқолнинг ёдида* (Эркин Аъзам. Шоирнинг тўйи).

1.3. “Кутиб олмоқ – кузатиб қўймоқ” тарзидаги зидланиш *хуш келибсиз, хуш кўрдик* бирликларининг узувал маънолари ўртасида юзага келади. Мазкур ибора маънолари ўртасидаги зиддият ҳам айни тил бирлиги семантик тараққиётининг ўзига хос натижаси бўлиб, зид маъно тараққиёти кўйидагича бўлган: дастлаб “яхши етиб келдингизми” маъносини англатган ва меҳмонни кутиб олиш пайтида ташриф буюрган киши (лар)га нисбатан қўлланган: *Кесакполвон билан сўрашиб ўтиргач, фотиҳа ўқиди. Сўнг ўрнидан туриб энгил таъзим қилганича “хуш келдингиз”, деб калта соқолини силаб қўйди* (Тоҳир Малик. Шайтанат). ЎТИЛда ҳам мазкур иборанинг меҳмон келганда ҳурмат юзасидан айтилиши қайд этилган, аммо ҳозирги ўзбек тилида меҳмон кетаётган пайтда ҳам ҳурмат юзасидан “яхши етиб боринг” маъносида қўлланади: – *Бизга энди рухсат берасиз, холапошиша. – Майли,*

ишиқилиб, ҳамманглар тўй кўринглар, гам кўрманглар. Яна бир марта хуш кўрдик, хуш келибсизлар, – деди (Аббос Саид. Кўчада қолган одам), яъни бу маънода ҳам узуаллик касб этган. Шу боис мазкур маънолар ўртасидаги қаршиланишни лисоний энантиосемия дейиш мумкин.

Хуш келибсиз ибораси билан маънодош бўлган *хуш кўрдик* бирлигининг маънолари ўртасида ҳам “кутиб олмоқ – кузатиб қўймоқ” тарзидаги қаршиланиш мавжуд. Масалан, – *Хуш кўрдик, коллега! – деди. – Танишинглар, менинг рафиқам Елена Львовна (П.Қодиров. Эрк) контекстида “яхши келдингизми” маъносини, – Хуш кўрдик! Сизларга минг-минг раҳмат, Ўрмонжон! – деди Ботир чўпон. У киши ҳамма билан қўл бериб хайрлашиди-да, менга қолганда, бурилиб кетди (Ш.Холмирзаев. Ўзбек характери) контекстида эса “яхши етиб боринг” маъносида намоён бўлган.*

Кўринадики, мазкур birlikларнинг кейинги маънолари дастлаб окказионал тарзда пайдо бўлган ва кейинчалик узуаллик касб этган.

1.4. “Ҳаракатни бошламоқ – ҳаракатни тўхтатмоқ” зидланишида фразеологизмнинг узуал маънолари муайян ҳаракат-ҳолатнинг бошланиши ва яқунланишини ифодалашига кўра энантиосемик муносабатга киришади. Мазкур маъновий муносабатдаги энантиосемиклик тилнинг аввалги муайян бир даврида ҳам мавжуд бўлиши, яъни ўша давр учунгина узуал характерли ҳисобланиши мумкин. Маълумки, *чекмак* сўзи эски ўзбек тилида энг фаол сўзлардан бири бўлган. Илмий адабиётларда бу сўзнинг йигирмадан ортиқ маъноси келтирилади (НАЛ, АНАТИЛ). Бу феъл асосида бир неча фразеологизмлар ҳам юзага келган бўлиб, улардан бири *тил чекмакдир*. Мазкур фразеологизм эски ўзбек тилида энантиосемик маъноларга эга бўлган (НАЛ): 1) сўзламоқ (сўзлашни бошламоқ) – *Тил чекти демак учун тарона, Ул навъки ўт чекар забона* (Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун); 2) тилни тортмоқ, сўзлашдан тийилмоқ: *Бошин тутуб ўлди бир замон геч, Сўз демади яхши ё ёмон ҳеч. Чун яхши тааммул этти лахте, Тил чекти нечукки шўр бахте* (Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун).

Бизнингча, мазкур фразеологизмдаги зид маъноларнинг юзага келиши *чекмоқ* сўзининг маъно тараққиёти билан боғлиқ: аввал *чекмоқ* сўзи семантикасига хос “у ёки бу нарсани ҳаракатга келтирмоқ” тушунчаси асосида тилни ҳаракатга келтирмоқ, яъни “сўзламоқ”, “сўзлашни бошламоқ” маъноси юзага келган. АНАТИЛда ҳам бу сўзнинг “оҳ урмоқ”, “дод-фарёд қилмоқ” маънолари келтирилади. *Чекмоқ* сўзининг ана шу маъно ифодаси *афгон чек* (нола қилмоқ), *нола чек* (нола қилмоқ) каби бирикмаларда ҳам бор. Кейинчалик сўзнинг “тортмоқ, тийилмоқ” маъноси (НАЛда ҳам *чекмакнинг*

“тортмоқ, тийилмоқ” маъноси энг сўнгги маъно сифатида берилади) асосида тил чекмоқ фразеологизмида “сўзлашдан тўхтамоқ” маъноси юзага келган.

1.5. “Ғазабланмоқ – кўркмоқ” тарзидаги зидланиш жони чиқмоқ, жони чиқиб кетмоқ, жон-пони чиқиб кетмоқ, жони халқумига келмоқ фразеологизмларининг маънолари ўртасида воқеланади. Масалан, қиёсланг: *Шеърый найза Байрамхонни хору зор қилиб аламдан чиқаётган Пирмуҳаммад атканинг қулогига етганда унинг жони чиқиб кетди: – Бу – қарғиш-ку! – деди атка* (П.Қодиров. Авлодлар довони); *Дастлаб, Хонгирей бостириб кираётганда у кўрқди. Айниқса, Маматбей ичкарига ўтганда набираларидан хавотирланиб, жони чиқиб кетай деди, тили гапга айланмай ҳам қолди* (Тоҳир Малик. Шайтанат).

Бир хил одамларга ўхшаб бу ҳам бақирса, кўз олдидагини кўрмай қолади, шекилли, Саидбовонинг пусибгина анча бери келиб қолганини сезмади, пайқагандан кейин жон-пони чиқиб кетди: – Ия, яна келяптими бу бобой!? Ўв, кимга айтаяпман?! Соқолим бор деб... Хе, ўша печкангизниям!.. (Аҳмад Аъзам. Қатағон йили) – ғазабланмоқ; *Ҳеч қанча ухламадим. Бир маҳал том тепасида нимадир қасирлаб кетди. Осмон қоқ иккига бўлиниб узилиб тушаётгандай, жон-поним чиқиб, туриб ўтириб олибман* (Мурод Мансур. Жудолик диёри) – кўркмоқ.

Демак, лисоний фразеологик энантиосемия – узуал маънолар ўртасидаги қаршиланиш. Шундай хусусиятли энантиосемиянинг бошқа турлари ҳам лисоний энантиосемия мақомида бўлади.

Нутқий фразеологик энантиосемия. Ҳозирги ўзбек тилидаги муайян фразеологизмнинг узуал ва окказионал маънолари ўртасидаги қаршиланиш нутқий фразеологик энантиосемияни воқелантиради. Мазкур маъновий зидлик аъзоларидан бирининг нутқий, окказионал табиатли эканлиги сабабли бундай энантиосемия мувофиқ нутқий вазиятдагина юзага чиқади, яъни зид маънолардан бири нутққа қадар фразеологизм семантик структурасида мавжуд бўлмайди. Нутқий энантиосемиянинг муҳим белгиларидан бири ҳам унинг муайян контекст билан жипс боғланганлигидир.

Ўзбек тилида нутқий фразеологик энантиосемия белги, миқдор, ҳаракат тушунчаси билан боғлиқ маъновий муносабатлар асосида вужудга келади.

I. Белги тушунчали нутқий энантиосемияда фразеологизмнинг узуал ва окказионал маънолари “сирни сақлай оладиган – сирни сақлай олмайдиган”, “раҳмдил - бераҳм”, “беозор – дилозор”, “иффати бор – иффати йўқ” тарзида зидланади.

1.1. “Сирни сақлай оладиган – сирни сақлай олмайдиган” тарзидаги зидланиш *огзи маҳкам* фразеологизмининг узуал “бировнинг гапини бировга айтмайдиган, сир сақлай оладиган” ва окказионал “бировнинг гапини бировга айтадиган, оғзи бўш” маънолари ўртасида воқеланади. Қиёсланг: *Унинг Қўқонга борганини, бу ерда Осипов билан алоқада бўлиб турганини жуда оз одам биларди. Биладиганларнинг ҳам огзи маҳкам эди* (Тоҳир Малик. Савоҳил); *Матлуба баъзан “гап шу ерда қолсин”, деб келинига қаттиқ тайинлайди. Келиннинг “огзи маҳкам”. Матлуба кетгунига қадар бу гап остона ҳатламайди. Матлуба тушган автобус шаҳарни тарк этмай, сир сақланмоғи лозим бўлган янгилик озгина қўшилган, безалган ҳолда “хотинлар телеграфи”га уланади* (Тоҳир Малик. Мурдалар гапирмайдилар).

1.2. “Раҳмдил – бераҳм” тарзидаги зидланиш *кўнгли бўш* фразеологизмининг узуал “кўнгилчан, раҳм-шафқати бор” ва окказионал “бешафқат, раҳм-шафқати йўқ” маънолари орқали юзага чиқади. Қиёсланг: *Кесакполвон ҳам афсусланган одам каби иягини кафти билан силаб: – Бек, хафа бўлмагин-у, Маҳмуд бўш қўйворди. Майли, ер етказмасин-у, лекигин, кўнгли бўш бўлиб қолувди укашоннинг. Бир иш буюрсанг, охирига етказмасди* (Тоҳир Малик. Шайтанат); *Агар Шариф ҳозир тиз чўкса, фақирга лозим бўлган ишларни бажарса, бу “кўнгли бўш” азамат йигит йўқ демасди. Ҳар ҳолда бу йигитнинг ўзи ҳукмдор бўлмаса-да, қараишлари ва айтар сўзи шоҳона эди* (Тоҳир Малик. Шайтанат).

1.3. “Беозор – дилозор” тарзидаги зидланиш *қўй огидан чўп олмаган* фразеологизмининг узуал “ниҳоят даражада беозор, мўмин” (ЎТИФЛ. Б. 295) маъноси ва окказионал “ниҳоят даражада дилозор, баттол” маъноси ўртасида намоён бўлади. Қиёсланг: *Аслини олганда, Жаҳонгиров чиндан беозор, қўй огидан чўп олмаган тоза одам эди* (Саид Аҳмад. Киприкда қолган тонг); *– Сен анув чопиб хизмат қиб юрганларни танивотсанми? Қўй огидан чўп олмаган “покиза”ларни? Олим акам ким чой ташиб, ким пармуда сомса тарқатиб юрган йигитларнинг юзларига бир-бир тикиларкан, ажабланганини яширолмади. – Чинданам, “покиза”лар-ку. – Ҳа, ҳа, Парти бебахтнинг йигитлари* (Мурод Мансур. Жудолик диёри).

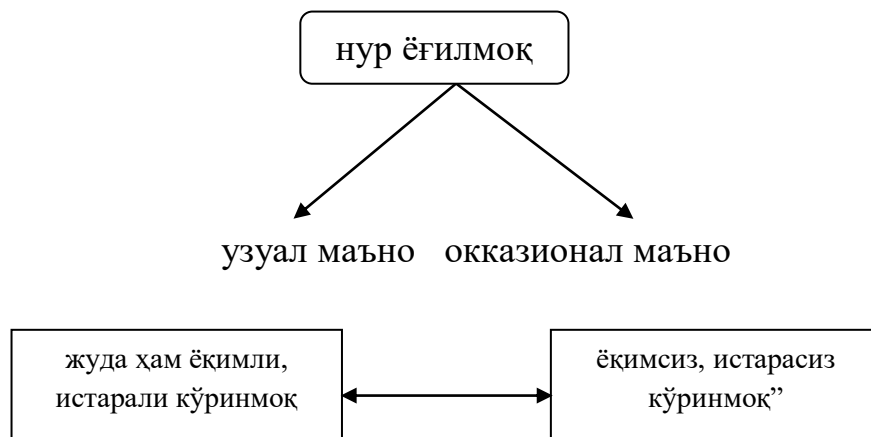
1.4. “Иффати бор – иффати йўқ” тарзидаги зидланиш *онаси ўпмаган* фразеологизмининг узуал “иффатли”, “ҳали турмуш қурмаган” ва “иффатсиз”, “номуссиз” окказионал маънолари ўртасида воқеланади. Қиёсланг: *Бегимқулнинг унга ялинадиган жойи йўқ! Ўн гулидан бир гули очилмаган йигит, Нилуфардан юз марта яхши, юз марта кўҳлик, ҳали онаси*

ўлмаган қизни топиб олади! (Одил Ёқубов. Биллур кандиллар); *Фарҳод, эҳтимол, шундай бўлмоғини кутган, ўзича шундайдир деб ўйлаганмиди? Аммо – ҳарчанд очиқ-сочиқлигию “бошқача” лигига қарамай, қиз ҳали “онаси ўлмаган” бўлиб чиққанига нима дейсиз!* (Эркин Аъзам. Шовқин).

II. Миқдор тушунчали нутқий энантиосемияда фразеологизмнинг узул ва окказионал маънолари, асосан, *гап* ёки *гапирмоқ* тушунчасининг миқдоран “кам – кўп”лиги асосида қаршиланди. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида “озгина, андак” (ЎТИФЛ. Б.112) ёки “қисқа” маъносини англатадиган *икки оғиз* фразеологизми мувофиқ нутқий вазият тақозоси билан “кам бўлмаган”, “узун” маъносида намоён бўлади. Масалан, қиёсланг: *У қиз билан икки оғиз жиддий сўзлашиб, келажакка қандай қарашини билмоқни истаса-да, лекин Нурининг кўзларидан, ҳаракатларидан унинг бу ерга сўз сотиши учун чиқмаганини сизди* (Ойбек. Қутлуғ қон); *Ярим соатдан ортиқроқ чўзилган бу қизгин ва зериктирмовчи суҳбатдан сўнг Ҳакимбойвачча сабрсизланганини билдирди. Эллиқбоши бир минут қадар сукут қилиб, ҳалиги “икки оғиз” сўзини қай турда бошлашни ўйлади-да, жилмайиб қўйди* (Ойбек. Қутлуғ қон).

III. Ҳаракат тушунчали энантиосемия нутқий фразеологик энантиосемиянинг энг кўп кузатиладиган туридир. Бунга сабаб ўзбек тилидаги фразеологизмларнинг жуда катта қисмини феъл фразеологизмлар ташкил қилади. Бу тур энантиосемияда фразеологизмнинг узул ва окказионал маънолари “ёқимли кўринмоқ – ёқимсиз кўринмоқ”, “севмоқ – нафратланмоқ” тарзида қаршиланади.

3.1. “Ёқимли кўринмоқ – ёқимсиз кўринмоқ” тарзидаги зидланиш ҳозирги ўзбек тилидаги *нур ёғилмоқ* фразеологизмининг “жуда ҳам ёқимли, истарали кўринмоқ” ва “ёқимсиз, истарасиз кўринмоқ” маънолари ўртасида воқеланади. Қиёсланг: *Лекин бу кулча юзли, ёноқлари хиёл чиқиқ, кўзлари хиёл қисиқ, оппоққина, чеҳрасида шўхлик ва ҳаётбахш бир нур ёғилиб турган қиз Хуббижамол эди* (Ш.Холмирзаев. Бодом қишда гуллади); *Бу молларни ёйиб ўтирган чайқовчиларнинг афт-башарасини айтмайсизми. Бетларига бу ҳафта ичи сув тегмаган, соқоллари устарадан озод, башараларидан “нур ёғилиб” турарди* (Ғафур Ғулом. Шум бола). Кўринадики, мисолларнинг иккинчисида фразеологизм окказионал маънода намоён бўлган, шу боис ушбу маънони айтиш контекстан ташқарида тушуниб бўлмайди. Қуйидаги чизма бу тип энантиосемиянинг ифодаланишини янада яққол кўрсатади:

4.2-чизма.

Мазкур фразеологизмнинг қарама-қарши маънода намоён бўлишида ҳам метафоранинг ўрни бор. Ирония *нур* сўзига хос белгини зид тарзда воқелантирган. Жумладаги *чайқовчи*, *афт-башара*, *сув тегмаган*, *соқоллари устарадан озод* каби сўз ва бирикмалар салбий баҳони янада кучайтирган. Яна қиёсланг: *У киши оқ-сарикдан келган, юзларидан нур ёғилиб турадиган катта хотин эдилар* (Мурод Мансур. Жудолик диёри); *Ичкари томондан узун малла тўн, оқ салла, сағри кавуш кийган, қўлларида минг доналик тасбеҳ, кўзларига сурма тортган, ...мош еган хўроздай қизил юзларидан “нур ёғилиб” турган хаст эшон таманнолик билан ерни “миннатдор бўлсанг, босаман”, деб чиқиб келдилар* (Ғафур Ғулом. Шум бола).

Кўп ҳолларда, фразеологизм маънолари ўртасида нутқий энантиосемиклик юзага келар экан, юқори экспрессивликка эга бўлади. Маъновий зидликнинг табиатидан келиб чиқиб, мазкур экспрессивликнинг икки кўринишини ажратиш мумкин бўлади. Бир ҳолатда энантиосемик экспрессивлик узуал бўлиб, шу бирликнинг семантик структурасида нутққа қадар мавжуд бўлади ва контекстга боғлиқ бўлмайди. Иккинчи ҳолатда эса экспрессивлик оқказионал бўлиб, муайян нутқий вазиятда юзага келади ҳамда шу контекстнинг ўзига тегишли бўлади. Моҳиятан, энантиосемик фразеологизмдаги узуал экспрессивлик энантиосемик бўлмаган фразеологизмдаги экспрессивлик билан тенг. Бироқ нутқий энантиосемик фразеологизмдаги экспрессивлик энантиосемик бўлмаган фразеологизмдаги экспрессивликдан экспрессивлик даражасининг юқори бўлиши билан фарқланади. Бунга сабаб нутқий энантиосемияда уни воқелантирадиган ирониянинг иштирок этишидир. Ана шу жиҳат сўзловчи нутқидаги модалликни кучайтириб, эмоционалликни юзага келтиради.

1.2. “Севмоқ – нафратланмоқ” тарзида зидланиш яхши кўрмоқ фразеологизмининг узуал “бирор киши ёки нарсани ёқтирмоқ” ва “бирор

киши ёки нарсани ёмон кўрмоқ” окказионал маънолари ўртасида воқеланади. “Бирор киши ёки нарсани ёмон кўрмоқ” маъносининг окказионал тарзда берилиши юқори экспрессивликни юзага келтиради. Қиёсланг: *Зухурхон акани жуда яхши кўраман. Тўғрисўз, ҳалол, бировни ялаб-юлқашни билмайди* (Саид Аҳмад. Умрим баёни); *Ҳасанча бизнинг синфдошимиз эди. Катталар унинг отасини қанча “яхши кўрса”, биз ҳам Ҳасанчага шундай эдик... Бирга ўқиб, ёнма-ён бирга юрган одамингиз тўсатдан олдинга ўтиб ном қозонса – кимга ёқибди, айтинг!* (Эркин Аъзам. Гули-гули).

Таъкидлаш лозимки, нутқий энантиосемиянинг муайян контекст билан боғланганлиги сўзлар сингари фразеологизмлар потенциал имкониятларининг ҳам матнда юзага чиқишини кўрсатади. Тадқиқотчилар қайд этганидек, мазкур жиҳатлар фразеологизмнинг прагматик хусусиятлари билан боғлиқ бўлиб, у фразеологизмнинг маъно доирасини кенгайтиради, полисемантик фразеологизмга айлантиради. Шу боис баъзи фразеологизмларнинг луғатларда бериладиган барқарор таснифи билан уларнинг “жонли фаолияти” ўртасида мутлоқ тенглик йўқ⁹².

Оғзаки нутқда бундай фразеологизмларнинг талаффузида ироник интонация бўлади ва у энантиосемик маънога ишора қилади. Ёзма нутқда турли график белгилар, масалан, қўштирноқ ёки курсивдан фойдаланилади. Баъзан эса ҳеч қандай график белгилардан фойдаланилмайди. Бунда энантиосемик маънони тушуниш учун кенгроқ контекст зарур бўлади. Сўзловчи ўз лисоний интуициясига таяниб, айти маънони илғаб олади.

Демак, нутқий энантиосемиянинг бир маъноси узул, иккинчи маъноси окказионал бўлади. Энантиосемик маънолардан бири окказионал бўлса ҳам, ўзи намоён бўлган контекстда муайян нарсачодиса, белги, ҳаракат-ҳолат ҳақидаги тушунчани ифодалаб келади. Бу тип энантиосемия айти жиҳати билан энантиосемиянинг бошқа турларидан, хусусан, субъектив-баҳоловчи энантиосемиядан фарқланади.

1.3. Фразеологик бирликда номловчи ва баҳоловчи энантиосемия

Маълумки, лисоний бирликлар муайян нарсачодиса, белги ва ҳаракат-ҳолатни номлаб келади. Айти нарсачодиса, белги ёки ҳаракат-ҳолат ҳақида тушунча номинатив маънода акс этади, намоён бўлади. Тадқиқотчилар тўғри таъкидлаганларидек, бу вазифани номинатив маъно бажаради ва унда субъектив муносабат бўлмайди. Аммо бундай муносабат тил бирлиги семантик структурасининг ажралмас қисми бўлган субъектив баҳолар орқали ифодаланиши ҳам мумкин. Фразеологизмлар номинатив ва субъектив баҳоли маъноларга эгаллиги билан сўзга эквивалент бўлса ҳам, улар ўз моҳиятида

⁹² Йўлдошев Б. Фразеологизмларнинг матндаги прагматик имкониятларини ўрганиш ҳақида / Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. – Андижон, 2011. – Б. 12.

мавжуд образлилик билан сўздан фарқланади. Мазкур хусусият фразеологизмларнинг ўзига хос жиҳати бўлгани боис уни фразеологизм семантик структураси (номинатив ва субъектив баҳоли маънолар таркиби)дан ажратиб ўрганиб бўлмайди. Таъбир жоиз бўлса, фразеологизмни фразеологизм қилиб турадиган белги – образлилик. Шу маънода ўзбек тилидаги фразеологизмларнинг энантиосемик табиатини номинатив ва субъектив баҳоли маъноларга асосан тадқиқ қилишда ҳам образлилик умумий белги сифатида иштирок этади. Фразеологик энантиосемия ҳам лексик энантиосемия сингари борлиқдаги нарса-ҳодиса, белги ва ҳаракат-ҳолатни қарама-қарши томондан аташи ёки субъектив баҳолашига кўра номинатив ва субъектив-баҳоловчи энантиосемияга ажралади⁹³. Зотан, у сўз бўладими, фразеологизм бўладими, аввало, маълум бир денотат ёки тушунчани номлайди, қолаверса, у ёки бу тарзда баҳолайди.

Номловчи энантиосемия. Муайян қарама-қарши маъноли фразеологизм орқали бирор нарса, белги ёки ҳаракат-ҳолат аталганда фразеологик номловчи энантиосемия ҳосил бўлади. Масалан, ҳозирги ўзбек тилидаги *етти пушт* фразеологизмида “аждод” ва “авлод” (ЎТИЛ) маънолари мавжуд ва улар номинатив маънолари сифатида муайян денотатнинг қарама-қарши томонларини кўрсатади. Ш.Раҳматуллаевнинг ЎТФЛда ҳам ушбу фразеологизмда “бир неча бўғин аждодлари” ва “бир неча бўғин авлодлари” маънолари борлиги қайд этилган (ЎТФЛ. Б. 84). Қиёсланг: *Сиз буваларимиздан қолган олтин китобни биласизми? – “Олтин” дейсизми, эшон болам? – деб сўради. – Ҳа-да, етти пушт ёзилган китоб-чи* (Мурод Мансур. Жудолик диёри); *Хўжа Абдулла унга тикилиб, паст товуш билан деди: – Мирбадалбек, хушёр бўлинг, менинг қоним етти пуштингизга сачрайди!* (П.Қодиров, “Юлдузли тунлар”). Яна қиёсланг: [Асадбек] – *Уйланадиган бўлсанг, қизнинг етти пуштини сўраб-суриштир* (Тоҳир Малик. Шайтанат); – *Ҳа, мен тўқман! Йиққанам етти пуштимга етади* (Ш.Холмирзаев. Тикан орасидаги одам).

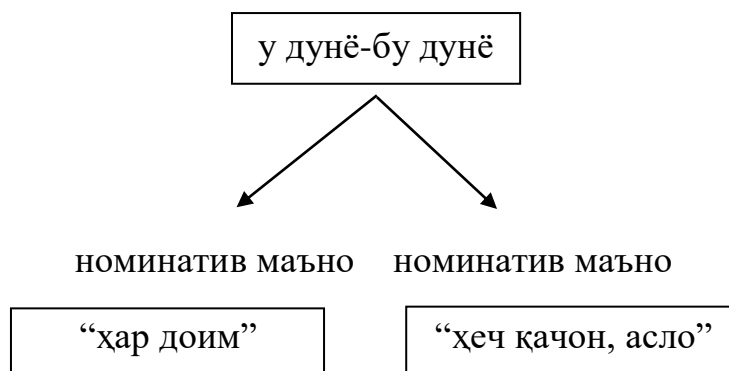
Етти пушт фразеологизмидаги энантиосемик маъноларнинг пайдо бўлиши таркибидаги *пушт* сўзининг семантикаси билан боғлиқ. Буни ЎТИЛдаги тавсифида ҳам кўриш мумкин: *пушт* – 1. Одам ёки жониворнинг уруғ ёки тухумида бўладиган, маълум шароитда ривожланиб, болага айланадиган, ўз ривожланишининг бошланғич босқичидаги аъзо; эмбрион. Одамнинг пушти. Товуқнинг пушти. 2. Кимса ёки оиланинг ўзидан аввалги авлоди (аждоди – **таъкид бизники**) ёки кейинги авлоди, авлод-аждод, насл (ЎТИЛ). Ана шу тавсифдан келиб чиқиб айтиш мумкинки, *етти пушт*

⁹³ Тадқиқотларда эмоционал-баҳоловчи деб юритилади (Кравцова В.Ю. Кўрсатилган тадқиқот. – Б. 66).

фразеологизмидаги дастлабки маъно “ўзидан кейинги авлодлари”дир. Кейинги маъно (“ўзидан олдинги аجدодлари”) эса фразеологизм семантик тараққиётининг натижасидир.

Номловчи энантиосемияда муайян белги ҳам қарама-қарши томондан аталиши мумкин. Ҳозирги ўзбек тилидаги *боши қоронғи* фразеологизми ҳам “бирон нарсани тусаш” ёки “унга тоқат қилолмаслик” (ЎТИЛ) маънолари билан номинатив энантиосемияни кўрсатади. Қиёсланг: *Аксига олиб, келин тансиқ меваларга боши қоронғи бўлсамми?!* (Тоҳир Малик. Шайтанат); *Боши қоронғига олам қоронғи* (Халқ мақоли).

ЎТФЛда *у дунё-бу дунё* фразеологизмининг икки номинатив маъноси кайд этилган: 1) “ҳаётлигида ҳам, ўлимидан кейин ҳам”; 2) “ҳеч қачон, асло” (275-бет). Фразеологизмнинг “ҳаётлигида ҳам, ўлимидан кейин ҳам” маъноси, моҳиятан, “ҳар доим”га тенг. Аини маъно фразеологизмнинг “ҳеч қачон, асло” маъносига қарама-қарши. Мазкур зид маънолар муайян пайтга хос белгини зид тарзда атайди. Қиёсланг: *Кўзим очиқ кетмайдиган бўлди, Худойберди! Мен сендан у дунё – бу дунё розиман* (Мурод Мансур. Жудолик диёри); – *Сенга минг раҳмат. Ўз жигарингдан ҳам аъло кўриб, хизматлар қилибсан. У дунё-бу дунё унутмайдиган бир иш қилибсан* (Мурод Мансур. Жудолик диёри). Буни қуйидаги чизма асосида янада яққол кўриш мумкин:

4.3-чизма.

Мазкур фразеологизм семантик структураси ҳам *етти пушт, боши қоронғи* фразеологизмлари каби энантиосемик маънолардангина иборат, қарама-қарши маънолардан ташқари маънолар мавжуд эмас. Яна қиёсланг: *Ботир чўпон қуллуқ қилиб, худди кириб ўтирмаса – биз у дунё-бу дунё юз кўрмас бўладигандек, таъзимлар билан яна уйига айтди* (Ш.Холмирзаев. Ўзбек характери); – *Қадрдонлик шу-да, ака. У дунё-бу дунё унутмайман* (Мурод Мансур. Жудолик диёри).

Юқорида айтилганидек, фразеологизм муайян ҳаракат-ҳолатнинг қарама-қарши томонларини ҳам кўрсатади. Хусусан, ҳозирги ўзбек тилидаги *қўли боғланиб қолмоқ* фразеологизмининг бирор юмуш (юмуш кўплиги) туфайли “қўли банд бўлиб бўлиб қолмоқ” ва бирор юмуш йўқлиги туфайли “қўли бекор қолмоқ, иш қилолмай қолмоқ” (ЎТИЛ) маънолари номинатив табиатли бўлиб, улар ҳаракат-ҳолатнинг қарама-қарши жиҳатларини акс эттиради. Қуйидаги мисолда мазкур фразеологизмнинг кейинги маъноси ифодаланган: *Косиб чоршанба кун бозор қилмаса, бир ҳафтагача қўли боғланиб қолади* (Ойбек. Танланган асарлар). Ҳар икки маъно учун умумий бўлган “банд бўлиб қолмоқ” семаси фразеологизм қарама-қарши маънода воқеланаётганда лексик қуршовнинг мувофиқ бўлишини таъминлайди. “Ишнинг кўплиги” ва “ишнинг йўқлиги” семалари фарқли семалар бўлиб, зидликни воқелантиради.

Фразеологик номловчи энантиосемия ҳам зидланишнинг табиатига кўра комплементар, контрар ва конверсив табиатли бўлади. Бундай ажратиш Л.Новиковнинг “Рус тилида антонимия” асарида келтирилгани олдинги бобда айтилган эди. Фразеологизм маънолари ўртасидаги комплементар қарама-қаршилик ҳам “Х” ва “У” тарзида намоён бўлади⁹⁴ ва бир маънонинг инкори иккинчисининг тасдиғини билдиради. Ҳозирги ўзбек тилидаги *бош кўтармоқ* фразеологизмининг “қилиб турган ишини тўхтатмоқ” (ЎТИФЛ. Б.54), яъни “ҳаракатдан тўхтамоқ” (– *Амаки, вергул зўрми, нуқтами? – деб сўрайди бўлажак адиб ёзувдан бош кўтариб* (Эркин Аъзам. Ёзувчи) ва “ҳаракатга келмоқ, қўзғалмоқ” (ЎТИФЛ. Б.54) (*Худо кўрсатмасин, агар ичкарида пусиб ётган ганимларингиз бош кўтарса, нарёқдан Бобур Амир Темурнинг қиличини яланғочлаб келса...* (П.Қодиров. Юлдузли тунлар) маънолари ўртасида номинатив энантиосемиклик комплементар қарама-қаршиликка асосланган. Негаки ҳаракатдан тўхташ мантиқан ҳаракатга келмаганликни, ҳаракатга келиш эса мантиқан ҳаракатдан тўхтамаганликни тасдиқлайди. Мазкур қаршиланиш ўртасида оралик тушунча йўқ.

Контрар қарама-қаршиликка асосланган фразеологик энантиосемиклик ҳам “Х” ва “У” тарзида воқеланади, аммо комплементар зидликдан фарқли равишда, зид маъноларнинг ўртасида оралик тушунча бўлади. Энантиосемик маънолардан бирининг инкори иккинчисини тўлиқ тасдиқламайди. Масалан, *ном чиқармоқ* фразеологизмидаги “алоҳида фазилатлари билан маълуму машҳур бўлмоқ” (*Ҳаммаёқдан маъқулловчи хитоблар ёғилиб кетди: “Кўйинг, гапирсин!”*, “*Эшитайлик!*”. “*Ёрқин истеъдод*” деб ном чиқарган,

⁹⁴ Учинчи бобда қарама-қарши тушунчаларни шартли равишда Х ва У ҳарфлари билан белгилаш соҳага оид ишларда тан олинганини айтиб ўтган эдик.

Оташқалбга отдош, ўзи ҳам нимаси биландир унга ўхшашиб кетадиган Ёш шоир шу тобда қайнаб турар, айни портлагудек даражада эди (Эркин Аъзам. Шоирнинг тўйи) ҳамда “бирор иллоти билан ёмонотлик бўлмоқ” (*Яна бири қайсидир район газетасининг муҳаррири районда суюқоёқлиги билан ном чиқарган аёлга қарши овоз берган* (Саид Аҳмад. Умрим баёни) маънолари ўртасидаги зидлик контраст қаршиланишга асосланади. Бунда “маълуму машҳур бўлди” дегани “ёмонотлик бўлди” деганигина эмас, чунки ҳар иккисига ҳам тегишли бўлмаган оралик тушунча – “маълуму машҳур ҳам, ёмонотлик ҳам бўлмаган” ҳам бор. Шу оралик тушунча зид аъзолардан бирининг бошқасини тўлиқ тасдиқлашига монелик қилади. Мазкур маъновий муносабатни қуйидагича кўрсатиш мумкин: маълуму машҳур бўлмоқ – маълуму машҳур ҳам, ёмонотлик ҳам бўлмаган – ёмонотлик бўлган.

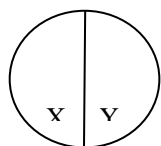
Мазкур хусусият контраст қарама-қаршилиққа асосланган барча энантиосемик фразеологизмлар учун хос. Хусусан, *оти чиқмоқ* фразеологизмидаги “яхши ном билан машҳур бўлмоқ, мақталмоқ” (*Ҳамма ёққа оти чиққан шу кунги Фулжа шаҳрининг биринчи биниси у ерларни Хитой хонлиги манжурлар босиб олиш даврида тикланмишдур* (Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси) ҳамда “бирор қилмиши туфайли шарманда бўлмоқ” (*Раҳматилла мироб “шап” этказиб хонтахтани урди-да, хотинига юзланди: – Ана, сан тарбия берган арзанда! У қулоғи билан ҳам, бу қулоғи билан ҳам эшитиб қўйсин, биз унақа оти чиққан қизни келин қилолмаймиз* (А.Айизов. Полвон йиғлаган тун) маънолари ўртасидаги зидлик ҳам контраст қаршиланишга асосланган номинатив энантиосемиядир. Буни қуйидагича кўрсатиш мумкин: яхши ном билан машҳур бўлмоқ, мақталмоқ – яхши ном билан машҳур бўлмаган, мақталмаган, аммо бирор қилмиши туфайли шарманда ҳам бўлмаган – бирор қилмиши туфайли шарманда бўлган. Кўринадики, зид маънолар ўртасида “яхши ном билан машҳур бўлмаган, мақталмаган, аммо бирор қилмиши туфайли шарманда ҳам бўлмаган” деган оралик тушунча мавжуд.

Шунингдек, *худодан топмоқ* фразеологизмининг “қилган яхши амаллари учун мукофотини олмоқ” ва “қилган ёмон амаллари учун жазосини олмоқ” маънолари ўртасидаги номинатив энантиосемия ҳам контраст қарама-қаршилиққа асосланган. Мазкур фразеологизмининг маънодоши бўлган *касб-коридан топмоқ*да ҳам айни маъновий қарама-қаршилиқ мавжуд. Масалан: *Тагин халқда: “Ҳар ким ўз касб-коридан топади”, – деган ҳикмат бор. Бунинг яхши маъноси ўз йўлига, ёмон маъноси – шу касб йўриғида оламдан ўтади, дегани бўлса керак,* (Ш.Холмирзаев. Омон овчининг ўлими). Мазкур

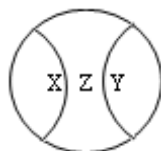
маънолар орасида “қилган яхши амаллари учун мукофот ҳам олмаган, қилган ёмон амаллари учун жазо ҳам олмаган” оралик тушунчаси мавжуд.

Номловчи энантиосемиянинг конверсив кўриниши, айниқса, кишилар ўртасидаги “олди-берди” маъно-муносабатини ифодалайдиган фразеологизмларда кўп кузатилади. Бундай фразеологизмнинг бир ҳолатда “сотмоқ”, бошқа ҳолатда “харид қилмоқ” маъносида кела олиши конверсив карама-қаршилиқнинг юзага келишини таъминлайди. Негаки *сотилиш*, айти пайтда *харид қилиши* ҳам тақозо этади, яъни *харид қилиш* амалга ошмаса *сотилиш* ҳам бўлмайди ёки аксинча. Бу конверсив қаршиланишнинг хос хусусиятларидан биридир. Ҳозирги ўзбек тилидаги *кўтара савдо қилмоқ* фразеологизмидаги “улгуржисига сотмоқ” ва “улгуржисига харид қилмоқ” (ЎТИЛ) маънолари ўртасидаги номинатив энантиосемия ҳам ана шундай ҳаракат-ҳолатнинг маҳсулидир. Қиёсланг: *Унинг ҳам Жарариқда кичиккина бир дорихонаси бўлиб, ана шунинг ташвишида Бешогочдаги кўтара савдо билан шугулланадиган “Жўрабек” фирмасига қарашли дорихонага борганида Журъатни учратиб қоларди* (Аббос Саид. Кўчада қолган одам); *Шу тариқа узумзорлар эгасига айланди. Узумлар беҳисоб мева тугар, кишилар келиб кўтарасига савдо қилиб, ўзлари узиб-тўплаб олиб кетаверар эди* (Исажон Султон. Озод).

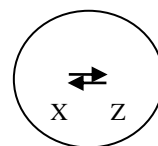
Фразеологизмдаги ҳар уч тур зидланишни чизмада куйидагича кўрсатиш мумкин:

комплементар

контрар

конверсив

4.4-чизма.

Демак, фразеологик номловчи энантиосемия айти тил бирлигининг номинатив маънолари ўртасидаги қаршиланишдир. Шу каби маъноларга эга бўлган бирлик борлиқдаги нарса, белги ва ҳаракат-ҳолат ҳақидаги тушунчаларнинг номи бўлиб келади. Бундай энантиосемия ўзаро зид номинатив маънолар иштирокида ҳосил бўлса ҳам, мазкур маънолар устида умумий белги сифатида образлиқ туради. Номинатив фразеологик энантиосемия ана шу жиҳати билан номинатив лексик энантиосемиядан фарқланади.

Баҳоловчи энантиосемия. Маълумки, тилда фақат бир шакл билан боғланиб қолган мазмун бўлмаганидек, бир мазмун билан боғланиб қолган шакл ҳам кам. Зеро, тил бирликлари муттасил ҳаракатда. Шу маънода муайян бир маъноли бирликнинг нутқда ўзининг янги ифода имкониятларига эга бўлиши ҳам ана шу табиий жараённинг ифодасидир. Бу жиҳат энантиосемик фразеологизмларнинг нутқий воқеланишида ҳам яққол кўринади. Нутқий энантиосемиянинг бир кўриниши бўлган баҳоловчи фразеологик энантиосемия муайян фразеологизмнинг ижобий ёки салбий баҳолари ўртасида намоён бўладиган қаршиланишдир. Мазкур зидликнинг нутқий эканлиги шундаки, уни ўзи воқеланаётган контекстсиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Фразеологизм баҳоловчи энантиосемияни намоён этганда унинг номинатив функцияси хиралашади ва муайян нарса-ҳодиса, белги ва ҳаракат ижобий ёки салбий тарзда баҳоланади. Демак, бу тур энантиосемия эмоционал баҳолар ҳисобига юзага чиқади, шу жиҳати билан номинатив энантиосемияга зидланади. Тилшунослар энантиосемиянинг айни жиҳатига тўхталганда, унинг намоён бўлиши борлиқдаги нарса-ҳодисаларнинг азалдан ижобий ёки салбий баҳоланишга асосланганлиги билан боғлиқ, дейдилар⁹⁵.

Баҳоловчи энантиосемияда ижобий баҳонинг салбийлашуви ёки салбий баҳонинг ижобийлашуви юз беради. Бобнинг 1-бўлимида таҳлил қилинган *қаноти остига олмоқ* фразеологизмида ижобий баҳонинг салбийлашуви юз берган бўлса, қуйидаги *балойи офат* фразеологизмида салбий баҳонинг ижобийлашуви юз берган. Шу маънода Б.Йўлдошевнинг аксар фразеологик бирликларнинг мувофиқ контекстда узуал баҳосига нисбатан бошқа, хатто зид баҳо касб этиши мумкинлиги ҳақидаги эътирофи ўринли: “масалан, салбий баҳо билдирувчи *балойи офат* фразеологизми ўрни билан ижобий баҳо ҳам англатади. Қиёсланг: *Муҳаммад Султон, иттифоқо, бир балойи офат гўзал чехранинг қирмизи ранг тахтиравондан ним табассум ила қиё боқиб турганини кўрди* (Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Мироншоҳ Мирзо); – *Занжисаройни ёндирдингму, Турон шери билан ўйнашдингму? Ҳа, ўзингга муносиб балойи офатни орттириб олдинг!* (Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Мироншоҳ Мирзо)”⁹⁶. Ушбу фразеологизм намоён этаётган салбий ва ижобий баҳолар ўртасидаги зидлик ҳам субъектив-баҳоловчи энантиосемиядир.

Кузатишлар шуни кўрсатдики, ҳозирги ўзбек тилида баҳоловчи энантиосемик фразеологизмлар номловчи энантиосемик фразеологизмларга караганда кам.

Хуллас, номловчи ва баҳоловчи фразеологик энантиосемия фразеологик бирликнинг муайян нарса-ҳодиса, белги ва ҳаракат-ҳолатни

⁹⁵ Батеева Е.Ю., Шаховский В.И. Эмоционально-оценочная энантиосемия фразеологизмов в речевом поведении (на примере английских библеизмов) / Личность, речь и юридическая практика. Межвузовский сборник научных трудов. Вып. 4. Ростов-на-Дону, 2001. – С. 14-17.

⁹⁶ Йўлдошев Б. Кўрсатилган мақола. – Б. 13.

карама-қарши томондан атаб келиши ёки баҳолашига кўра фарқланади. Бир фразеологизм таркибидаги икки номинатив маънонинг қаршиланиши номинатив фразеологик энантиосемияни, бир фразеологизм таркибидаги баҳоларнинг зидланиши эса субъектив-баҳоловчи энантиосемияни юзага келтиради. Баҳоловчи энантиосемия фақат баҳолар қаршиланишига асосланиши билан нутқий энантиосемиядан фарқ қилади.

1.4. Фразеологик бирликда тўлиқ ва қисман энантиосемия

Фразеологик бирликларда ҳам симметрик ва асимметрик энантиосемия мавжуд бўлиб, унинг мезонлари сўздаги шундай энантиосемияга ўхшаш. Бундай фразеологик энантиосемия маъновий қаршиланишнинг тўлиқ ёки нотўлиқлиги, бир ёки икки мавзу остидаги маъновий зидликни кўрсатиши, семемалардаги интеграл ва дифференциал семаларнинг ўзаро мос келиши ёки келмаслиги, бевосита ёки билвосита зидланишига кўра фарқланади⁹⁷.

Тўлиқ энантиосемия. Маълумки, фразеологизмларнинг катта қисмини соматик фразеологизмлар ташкил этади. Тадқиқотларда қайд қилинганидек, соматик фразеологизмлар у ёки бу тана аъзолари асосида юзага келган фразеологизмлардир⁹⁸. Шунингдек, соматик фразеологизмларга киши тана аъзоларидан ташқари “қон”, “суяк”, “тери” тушунчалари билан боғлиқ лексемалар билан шаклланган бирликлар ҳам киритилади⁹⁹. Бизнингча ҳам, бу каби турғун бирикмаларни соматик фразеологизмлар сирасига киритиш лозим. Негаки улар бевосита киши тана аъзоси ҳисобланмаса ҳам, бироқ инсон организми учун тана аъзоларидек хизмат қилади ва фразеологизм таркибида тана аъзолари номлари сингари мавқеда бўлади.

Фразеологизм маънолари тўлиқ энантиосемияни намоён этиши учун семантик қаршиланиш тўлиқ, бир маъновий муносабат остидаги зидланишни кўрсатиши, интеграл ва дифференциал семаларда мос бўлиши, бевосита зидланиб, лексик қуршови ўхшаш бўлиши лозим. Масалан, ҳозирги ўзбек тилидаги *кўзи ёнмоқ* фразеологизми “асабийлашмоқ, жаҳли чиқмоқ” ва “жуда хурсанд бўлмоқ” (ЎТИЛ) маъноларини англатади. Қиёсланг: *Қушбегининг кўзи ёнди. Манглай этлари тиришиб, сўл қўли билан соқолини тутамлаб, фикрга кетди* (Абдулла Қодирий. Ўтган кунлар); *Қувончдан Бектемирнинг кўзлари ёниб кетди* (Ойбек. Қуёш қораймас). Мазкур фразеологизмдаги энантиосемик маънолар компонент таҳлил қилинса, “муайян ҳаракат-ҳолатдан жаҳли чиқмоқ” ва “муайян ҳаракат-ҳолатдан хурсанд бўлмоқ”

⁹⁷ Бу ҳақда яна қаранг: Острикова Г.Н. Кўрсатилган автореферат. – Б. 25-28.

⁹⁸ Усманова Ш. Ўзбек ва турк тилларидаги соматик фразеологизмлар: Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент: ЎзР ФА ҚИ, 1998.

⁹⁹ Бу ҳақда қаранг: Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка: Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, ИЯЛ АН РУз, 1979. – С. 36-37.

семемалари қуйидаги интеграл ва дифференциал семаларга ажралади: “муайян”, “ҳаракат-ҳолат” – интеграл, “жахли чиқмоқ”, “хурсанд бўлмоқ” – дифференциал семалардир, зидлик шу семаларга асосланади.

Айни маъновий зидликнинг тўлиқ эканлиги шундаки, қарама-қарши семемаларнинг интеграл семалари бир хил, дифференциал семалардаги зидланиш ҳам ўзаро тенг ва тўлиқ. Интеграл семалар зидликнинг бир мавзуй муносабат остида эканини, яъни “муайян пайтдаги киши рухий ҳолатининг ифодасини” кўрсатса, дифференциал семалар мувофиқ қаршиланишни намоён этади. Мазкур семемалар исталган лексик-синтактик қуршовда намоён бўлиши мумкин. Яна қиёсланг: *Бадианинг кўзлари ёнар, титраб турган қўлидаги ўткир ханжар ярқирар эди* (Мирмуҳсин. Меъмор); *Талъатнинг онаси Маишураларнинг кўчасини бир неча бор сунурди. Икки йил мобайнида “Талъат” деса кўзи ёнувчи Маишура бирданига ўзгарди-қолди. Совчилар қуруқ қайтишаверди* (Тоҳир Малик. Даврон).

Ҳозирги ўзбек тилидаги *қўли боғланиб қолмоқ* соматик фразеологизми ҳам “бирор юмуш (юмуш кўплиги) туфайли қўли банд бўлиб бўлиб қолмоқ” ва “ишсиз, бирор юмушсиз бекор қолмоқ, иш қилолмай қолмоқ” (ЎТИЛ) маънолари билан тўлиқ энантиосемияни намоён этади. Қуйидаги мисолда мазкур фразеологизмнинг кейинги маъноси ифодаланган: *Сен бу ернинг шимолдан келадиган шамолу бўронларини биласанми? У қранларни, юсакдаги пайвандчиларни, бетон ишларини хавф остида қолдириб, қишда ойлаб қўлни боғлайди* (Асқад Мухтор. Бўронларда бордек ҳаловат). Ҳар икки семемадаги “банд бўлиб қолмоқ” семалари умумий семалар бўлиб, улар мазкур зидликнинг бир умумий мавзу остида эканлигини кўрсатади, фразеологизм лексик қуршовининг мувофиқ бўлишини таъминлайди. “Ишнинг кўплиги” ва “ишнинг йўқлиги” семалари фарқли семалар бўлиб, зидлик шу семалар ҳисобига воқеланади.

Маълумки, фразеологизмлар сўз бирикмаларидан ўсиб чиққан. Сўзларда бўлгани каби фразеологизмлардаги полисемантиклик ҳам маъно тараққиёти натижасида юзага келган, яъни фразеологизмдаги бир маъно бошқа маънонинг юзага келишига асос бўлган¹⁰⁰. Бу энантиосемик фразеологизмларга ҳам тегишли. Буни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

4.5-чизма.

¹⁰⁰ Бу ҳақда қаранг: Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 19.

Қўли бозланиб қолмоқ фразеологизми ҳам бирикманинг турғунлашиши натижасида пайдо бўлиб, “бирор юмуш (юмуш кўплиги) туфайли қўли банд бўлиб бўлиб қолмоқ”, кейин бу маънодан “ишсиз, бирор юмушсиз бекор қолмоқ, иш қилолмай қолмоқ” маъноси келиб чиққан. Фразеологизмнинг дастлабки маъносидаги “банд бўлмоқ” семаси сўз бирикмасидаги маънога анча яқин туради. Аммо ҳозирги ўзбек тилида ҳар икки маъно фразеологизмнинг таркибий қисмига айланиб бўлган.

Ҳозирги ўзбек тилидаги *суяк сурмоқ* фразеологизмида ҳам тўлиқ фразеологик энантиосемия мавжуд. ЎТИЛда мазкур фразеологизм “бирор касаллик, ирсий ҳолат ва шу кабиларни наслдан-наслга ўтиши” деб изоҳланган. Қуйида ана шу маънода ишлатилган: *Одамнинг билган нарсаси кўнгилга ўрганиш бўлади, кўнгилга ўрганиш бўлган, битта одамнинг одатига айланган иллат унинг қонига ҳам ўтади, кейин суяк суради* (Аҳмад Аъзам. Асқартоғ томонларда). Баъзан бу фразеологизм “бирор иллат ёки касалликнинг (наслдан-наслга ўтмай) тузалиб кетиши” маъносида ҳам қўлланади ва дастлабки маънога қаршиланади: *Қачонлардир Сеистондаги жанглاردан бирида ўнг оёғига ва ўнг қўлига ўқ тегиб, ярадор бўлгандан бери гарчи жароҳатлар битиб, суяк суриб кетган эса-да, вақти-вақти билан сирқираб оғриб турарди* (Мухаммад Али. Улуғ салтанат. Умаршайх Мирзо). Мазкур семемаларнинг компонент таҳлилида зидлик янада аниқ кўринади: “бирор”, “иллат”, “касаллик”, “наслдан-наслга” – интеграл семалар, “ўтиб”, “тузалмай” ва “ўтмай”, “тузалиб” дифференциал семалардир. Энантиосемияни айна дифференциал семалар ўртасидаги қаршиланиш вужудга келтиради. Кўринадикки, мазкур фразеологизмдаги энантиосемиклик ҳам юқоридаги фразеологизмлар сингари умумий ва фарқли семаларда ўзаро мос.

Ичаги узилмоқ фразеологизмининг бир умумий мавзу – “кишининг у ёки бу руҳий ҳолати”ни ифодаловчи “тўхтовсиз кулгидан ҳолдан тоймоқ” ва “тўхтовсиз йиғидан ҳолдан тоймоқ” (ЎТИФЛ.Б.115.) маъноларида ҳам тўлиқ энантиосемиклик бор. Қиёсланг: – *Чиройли йигит, ақли йигит, – деб мақтай-мақтай, Тўйбеканинг ичаги узилди.* (Абдулла Қодирий. Ўтган кунлар); – *Ҳой Қумри, ахир уканга қарасанг-чи, ичаги узилиб кетди-ку!* (Ғафур Ғулом. Ёдгор). Мазкур семемалар компонент таҳлил қилинса, “тўхтовсиз”, “ҳолдан тоймоқ” – интеграл семалар, “кулги” ва “йиғи” дифференциал семалар эканлиги кўринади. Ана шу дифференциал семалар тўлиқ энантиосемияликни юзага келтиради.

Тўлиқ энантиосемия конверсив муносабатли ҳам бўлади. Хусусан, *жонига тегмоқ* фразеологизми “ўзи безор бўлмоқ” ва “бошқани безор қилмоқ” маъноларига эга. Мазкур фразеологизм маъноларидан англашилаётган ҳаракат-ҳолат бир ҳолатда нутқ объектига, иккинчи ҳолатда бошқа шахсга қаратилган. Ҳаракат-ҳолат нутқ объектининг ўзида амалга ошганда “ўзи безор бўлмоқ”, бошқа шахс устида амалга ошганда “бошқани безор қилмоқ” маъносида намоён бўлади ва ўзаро зидланади. Қиёсланг: *Тергов беравериши жонига текканми ёки бирга ётган тажрибали шерикларининг турли-туман йўл-йўриқлари гангитиб ташлаганми, хуллас, уни қандайдир жин чалгани аниқ эди* (Эркин Аъзам. Анойининг жайдари олмаси); – *Гап тарқатинглар, халақит беринглар, ишқилиб жонига тегинглар-да* (С.Зуннунова. Янги директор).

Симметрик маъновий зидлик соматик бўлмаган фразеологизмларда ҳам мавжуд. Улардаги образлилик, экспрессивлик каби белгиларнинг соматик фразеологизмлардагига нисбатан ортиқлиги фразеологизмнинг таъсир кучини ошириши билан бирга, маънолар қиёси чоғида қарама-қарши маънонинг янада яққол кўринишига хизмат қилади. Масалан, *қаримтаси қайтди* фразеологизмининг “яхшилиқ қайтди”, яъни “қилган амаллари учун мукофотини олди” ва “қилмишига яраша жазосини тортди, қасос қайтди” (ЎТИЛ) маънолари ўртасида шундай энантиосемия юзага келган. Қиёсланг: *Домулло имом айтур: “Бугун кечаси нега уйқум келмади экан десам, йўқ, хайриятчилик, муаккилларим Қулаҳмаднинг тўйидин воқиф қилмак учун ухлатмаган экан. Мана бизлар худо деган бандамиз: бир кеча Аллоҳ таолога ўз манфаатим учун яхшилиқ ила риёзат қилиб эдимки, ҳай-ҳай, эмди билмадимки, Қулаҳмад қаримтасин қандай қайтарур”* (М.Шермухамедов. Бефарзанд Очилдибой). Мазкур парчада *қаримтаси қайтди* фразеологизми “яхшилиқ қайтмоқ” маъносини англатиб келган. *Қасос, қаримта қайтадиган дунё* (ЎТИЛ) бирикмасида эса “жазо, қасос қайтмоқ” маъносида қўлланган.

Оқ киймоқ фразеологизми ҳам “азадан чиқиш” ва “азага кириш” (ЎТИЛ) маънолари билан тўлиқ энантиосемияни намоён этади. Мазкур энантиосемиклик фразеологизмнинг адабий тил ва шевадаги маънолари ўртасида юзага келган бўлиб, адабий тилда “азадан чиқмоқ”, Бухоро ва баъзи шеваларда “азага кирмоқ” маъносини англатади. Шундай бўлса ҳам, бу маъновий зидликнинг ўзаро тўлиқ ва мослиги, бир мавзуга оид эканлиги, тўғридан-тўғри зидланиши каби жиҳатларига соя солмайди. Қиёсланг: – *Худоё худовандо, шу эшикдан лопиллаб тобутлар чиқсин. Шу уйдагилар оқ киймасин, қора кийимдан боши чиқмасин* (Саид Аҳмад. Жимжитлик); *Кампир ҳали ҳам бошдан-оёқ оқ кийиб, ўгли Иброҳимга аза тутиб юрар эди* (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Бу фразеологизм маъноларининг ўзбек

миллатига хос урф-одатлар ифодаси эканлиги энантиосемик маъноларнинг этнолингвистик омиллар сабаб пайдо бўлганлигини кўрсатади.

Тўлиқ энантиосемиклик *қарши қуда* ёки *қайчи қуда* фразеологизмида ҳам мавжуд. Мазкур фразеологизм семантик структурасининг ўзига хослиги шундаки, у бир пайтнинг ўзида кимгадир “қиз берган” ва кимдандир “қиз олган” (ЎТИЛ) маъноларини билдиради. Шу сабабли энантиосемикликнинг ифодаланиши учун фразеологизм қатнашган биргина жумланинг ўзи етарли. Мазкур энантиосемиклик ҳам конверсив табиатлидир. Масалан: *Фазилатхон билан қарши қуда бўлаётганлари тўғрисида Отақўзи тоғаси у ёқда турсин, ҳали аяга ҳам оғиз очишга юраги бетламаган* (О.Ёқубов. Диёнат). Яна кузатинг: *Туман, Соҳибқирондан ўзинг сўраб берасан! Қайчи қудалармиз... Бизнинг жигарбандимиз, ўз набиралари Султон Ҳусайн Мирзони жазолайдурларму?* (Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Шохруҳ Мирзо).

Демак, соматик ва соматик бўлмаган фразеологизмлардаги тўлиқ энантиосемия моҳиятан тенг. Аммо носоматик фразеологизмларнинг энантиосемик маъноларидаги образли ифода, экспрессивлик соматик фразеологизмларнинг энантиосемик маъноларидаги айни жиҳатдан кучли.

Хуллас, тўлиқ энантиосемия интеграл ва дифференциал семаларда тўлиқ мувофиқликни, бир маъновий муносабат остидаги қаршиланишни, бевосита зидланиш ва лексик қуршовнинг ўхшаш бўлишини тақозо этади.

Қисман энантиосемия. Энантиосемиянинг бу кўринишида фразеологизмнинг зид деб қаралаётган маънолари бир мавзуй муносабат остида бўлмайди, интеграл ва дифференциал семаларда қисман мос келади, маънолар бевосита зидланмайди ҳамда лексик қуршови турлича бўлади. Қисман фразеологик энантиосемия ҳам соматик ва соматик бўлмаган фразеологизмлар билан юзага келади. Шунга кўра, фразеологик энантиосемия соматик қисман ва носоматик қисман турларига ажралади.

Дастлаб соматик қисман энантиосемияни кўриб ўтамиз. Бундай фразеологик бирликлар сирасига *қўл қовуштирмақ, жони халқумига келмоқ, ичи қизимоқ* кабиларни киритиш мумкин. Масалан, ЎТИЛда *қўл қовуштирмақ* фразеологизмининг “қўлни, беш панжани бирин-устин кесиштирган ҳолда тутмоқ”, “бировларга ҳурмат, эҳтиром юзасидан шу вазиятда турмоқ, қуллуқ қилмоқ” ва *қўчма* изоҳи остида “иш қилмасдан кеккайиб қараб турмоқ” маънолари берилган. Ушбу полисемантик, айни пайтда, энантиосемик фразеологизмнинг кейинги икки маъноси ўртасида *ҳурмат қилмоқ – кеккаймоқ* (ҳурмат қилмаслик) тарзидаги зидланиш мавжуд. Бу зидланиш бир мавзу остида, яъни “шахснинг муайян пайдаги ҳолати”ни ифода этган, аммо зидлик “иш қилмасдан кеккайиб қараб турмоқ”

семемасидаги “кеккаймоқ” семаси билангина юзага чиқади, яъни семема – сема тарзида қаршиланади. Бу қарама-қарши маънолар кўламининг тенг эмаслигини кўрсатади. Ана шу номувофиқлик асимметрик энантиосемияга сабаб бўлади. Қиёсланг: *Ажаб дунё. Шундай басавлат одам жинчалоқдек чол олдида қўл қовуштириб таъзимда турар, кўзларига тик қарашга ботина олмас, мусулмончилик андишасими, нимадир йўл қўймас эди* (Мурод Мансур. Жудолик диёри); *Очил, бригадирман, деб қўл қовуштириб ўтирмайди* (Ф.Нуруллаев. Бўз йигит). Бу ҳолат симметрик энантиосемия учун маънолар кўламидаги тенгликнинг муҳимлигини кўрсатади.

Ҳозирги ўзбек тилидаги *жони халқумига келмоқ* фразеологизмида ҳам қисман энантиосемия мавжуд. Ш.Раҳматуллаев *жони халқумига келмоқ* фразеологизмининг “ўлар ҳолатга етмоқ”, “чидами тугаб, яшашдан ҳам безор бўлиб кетмоқ”, “ниҳоятда қаттиқ ғазабланмоқ”, “ниҳоятда қаттиқ кўркмоқ” маъноларига эгаллиги ва бу маъноларнинг бири иккинчисидан келиб чиққанини айтади ҳамда кейинги икки маънони ўзаро зид дейди¹⁰¹. Биз ҳам бунинг, албатта, тўғрилигини таъкидлаган ҳолда, бу зидликнинг бир қарашда илғаш қийинлигини тушунтиришга ҳаракат қиламиз. Бунинг сабаби, биринчидан, энантиосемик маъноларнинг бир мавзу доирасида эмаслиги бўлса, иккинчидан, мазкур қарама-қарши муносабат семемаларнинг бевосита зидланиши эмас, билвосита, яъни бошқа бир семема асосида зиддиятга киришишидир, яъни учинчи семемадаги “кўркмоқ” семаси иккинчи семема (“ниҳоятда қаттиқ ғазабланмоқ”)дан келиб чиқадиган “кўркмаслик” семасига зиддир. Бунда фразеологизмдаги семемалар яхлитлигича зидланмайди: “ниҳоятда қаттиқ кўркмоқ” – “умуман кўркмаслик” тарзида қаршиланмайди, балки семема – сема тарзида зидланади. Шунинг учун ҳам энантиосемия яққол кўринмайди. Шунга кўра уни қисман энантиосемия деб баҳолаш мумкин. Демак, мазкур фразеологизмда намоён бўладиган қисман энантиосемиянинг юзага келиши зид семемаларнинг бир умумий мавзуга тегишли бўлмагани, тўғридан-тўғри зидланмагани билан боғлиқ.

Шунингдек, *ичи қизимоқ* фразеологизмининг муайян нарса ёки ҳаракат-ҳолатга “қизиқиши уйғонмоқ” ва муайян нарса ёки ҳаракат-ҳолатдан “зерикиб сиқилмоқ”¹⁰² маънолари ўртасида ҳам қисман энантиосемия кузатилади. Мазкур маъновий зидликнинг номувофиқлиги шундаки, дастлабки маънога зидланиши лозим бўлган “қизиқмаслик” семаси бевосита эмас, билвосита, яъни “зериқмоқ” семасидан англашилади. Масалан, *Аммо қизиқиши ниятидан устун келиб, ичи қизиб, варақлардан бирини олиб, ҳарфни ҳарфга уриштириб ўқимоққа киришди* (Тоҳир Малик. Шайтанат) жумласида *ичи қизимоқ* фразеологизми “қизиқиши уйғонмоқ” маъносида намоён бўлган. *Кейин ярим ўгирилиб ўтириб олиб, гап бера кетди. Ё роса ичи қизиб, тўкилолмай юрган экан, ё мени топиб олиб, гап халтаси очилиб кетган эди* (Мурод Мансур. Жудолик диёри) контекстида “зериқмоқ”, “зерикиб сиқилмоқ” маъносида воқеланган. Айни маъно замирида

¹⁰¹ Раҳматуллаев Ш. Кўрсатилган асар, 1966. – Б. 18.

¹⁰² Раҳматуллаев Ш. Кўрсатилган асар, 1966. – Б. 38.

“қизикмаслик” семаси мавжуд. Демак, “қизикмоқ” маъносига зидланадиган маъно билвосита – “зерикмоқ” маъноси умумий мазмунидан англашилади. Яна қиёсланг: *Хабарим бор. Ҳаммасини биллиб юрибман, – деди ичи қизиби Раҳим* (Ҳаким Назир. Кўкорол чироқлари); *Уйга келса, ичи қизиби, ўзини қаерга қўйишини билмайди, айланай* (С.Анорбоев. Эҳ, ёмон бўлди).

Жон бермоқ фразеологизми маънолари ўртасида ҳам қисман энантиосемиклик бор. Ш.Раҳматуллаев бу фразеологизмни омоним фразеологизм сифатида изоҳлаган ва *диний*. “барҳаёт қилмоқ” ва “ўлмоқ” маъноларини келтирган (ЎТИФЛ. Б. 94). Қиёсланг: *Одамзодга жон берган ҳам, жонини оладиган ҳам Яратганнинг ўзи* (Парда Турсун. Ўқитувчи); *Ёнлариди эдим, қўлимда жон бердилар* (Тоҳир Малик. Сўнгги ўқ). Мазкур фразеологизмда юзага келган қарама-қарши маъноларни қуйидагича изоҳлаш мумкин: дастлаб “ўлмоқ” маъноси пайдо бўлган. Мазкур маънонинг юзага келиши одам боласига жоннинг Аллоҳ томонидан берилиши ва инсон ўз умрини яшаб бўлгач, ана шу омонатни – жонни эгасига қайтариб бериши билан боғлиқ бўлиши мумкин. Мазкур фразеологизм *жон* сўзи асосига қурилган бўлса ҳам, маъновий зидлик *бермоқ* сўзининг ўзига хос семантикаси асосида пайдо бўлган. Айни маъновий муносабатнинг асимметрик энантиосемия эканлиги шундаки, “барҳаёт қилмоқ” маъносида ҳаракат бажарувчисининг ўзи объект характерида эмас, аммо кейинги “ўлмоқ” маъносида бажарувчининг ўзи объект мақомида.

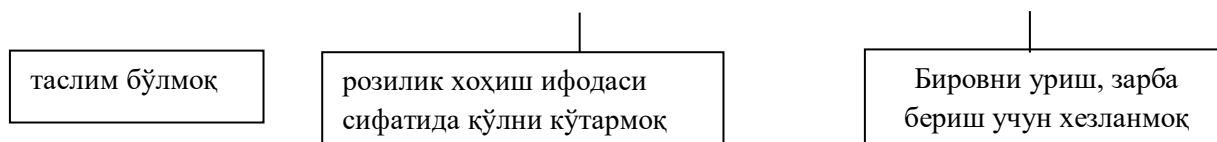
Носоматик энантиосемик фразеологизм сифатида *дунёдан ўтмоқ*ни кўрсатиш мумкин. Мазкур фразеологизмнинг “яшаммоқ” ва “қазо қилмоқ” маънолари ўртасида ҳам қисман энантиосемиклик мавжуд. Қиёсланг: *Дунёдан гўллингича ўтасан, шекилли, сен бола* (Тоҳир Малик. Шайтанат); *Директор ҳам йиғляптими? Ҳа-а, йиғляпти. Нодирбек, ҳалол бир агроном, дунёдан ўтса-ю, у кўзига ёш олмайди!* (Ш.Холмирзаев. Ҳаёт абадий). Яна қиёсланг: *Онаси эса унга қараганича унсиз йиғларди. Нима учун йиғлаётганини ўзи ҳам билмасди. Бу дунёдан қандай армон билан ўтаётганини идрок қила олмасди* (Тоҳир Малик. Шайтанат); *Бояқши момом: “Кафан кийган келмайди, кепата кийган келади”, деб тоғамнинг йўлига кўз тута-тута дунёдан ўтди* (Ш.Холмирзаев. Ота юрт).

Мазкур фразеологизм англаган маъновий зидликдаги номувофиқлик шундаки, одатда, “қазо қилмоқ” семемасининг зиди “дунёга келмоқ” бўлгани ҳолда “қазо қилмоқ” семемасида “яшамаслик” семемасининг мавжудлиги боис “яшаммоқ”нинг зиди сифатида “қазо қилмоқ” семемасининг ҳам тушунилишидир. Ана шу “яшамаслик” семаси асосида шаклланган маъно билан “дунёга келмоқ” маъноси ўртасидаги муносабат *дунёдан ўтмоқ* фразеологизмидаги ўзига хос қисман энантиосемияни юзага келтирган¹⁰³.

Ш.Раҳматуллаев *дунёдан ўтмоқ* фразеологизмининг *дунёда ўтмоқ* варианты борлигини, “умр кўрмоқ, умр ўтказмоқ” маъносини англантишини айтади: – *Ўртага совуқчилик солиб қўямиз. Фарзандсиз одам дунёда ўтмабдими?!* (Ҳабиб Нўъмон. Ёшлиқда берган кўнгил) (ЎТИФЛ. Б.76).

¹⁰³ Бу маънолар зидланишини Ш.Раҳматуллаев ҳам таъкидлайди: Кўрсатилган асар, 1966. – Б. 38.

Қисман энантиосемия қаршиланаётган маъноларнинг фразеологизм семантик марказига бўлган муносабатига кўра ҳам аниқланади, яъни бунда зид маънолардан бири фразеологизм семантик марказига яқин, иккинчиси узоқроқ жойлашган бўлади. Кўпинча, бунда фразеологизмнинг нисбатан нейтрал хусусиятга эга бўлган маъноси фразеологизм семантик марказига яқин туради. Масалан, ЎТИЛда *қўл кўтармоқ* фразеологик бирлигининг уч маъноси қайд этилиб, улар “розилик, хоҳиш ифодаси сифатида қўлни кўтармоқ”, “таслим бўлмоқ” ҳамда “бировни уриш, зарба бериш учун хезланмоқ” маъноларидир (V жилд. Б.403). Бунда фразеологик birlikнинг иккинчи ва учинчи маънолари ўртасида семантик зидланиш кузатилади: “таслим бўлмоқ” – “бировни уриш, зарба бериш учун хезланмоқ”. Қиёсланг: *Қуршовда қолган душман қисми қаршиликни тўхтатиб, қўл кўтарди* (ЎТИЛ); – *Улар қўл кўтаргандан кейин қўл кўтарсак, кеч қоламиз, оғайнилар – деди у. Орқаларидан қувиб бориб, бирданига солдирмасак бўлмайди* (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Буни қуйидаги чизма асосида яққол кузатиш мумкин:

асимметрик маъновий зидлик

4.6-чизма.

4.6-чизмадан кўринадики, фразеологизм семантик марказининг икки қутбдаги “таслим бўлмоқ” ва “бировни уриш, зарба бериш учун хезланмоқ” семемалари энантиосемик муносабатга киришган. Аммо “таслим бўлмоқ” “бировни уриш, зарба бериш учун хезланмоқ”қа нисбатан фразеологизм семантик марказидан узоқда. “Розилик, хоҳиш ифодаси сифатида қўлни кўтармоқ” семемасининг “таслим бўлмоқ” семемаси билан бир қутбда туриши, моҳиятан, ҳар икки маънода “розилик” семемасининг мавжудлигидир.

У ёки бу фразеологизмдаги тўлиқ зидликнинг йўқолишига қисман энантиосемиянинг юқорида кўрсатиб ўтилган (қарама-қарши маъноларнинг бир маъновий муносабат остида бўлмаслиги, зид маънолар кўламнинг ўзаро тенг эмаслиги, билвосита (яъни зид аъзолардан бирининг бошқа маъно асосида) қаршиланиши каби белгилардан бирининг мавжуд бўлиши ҳам етарли¹⁰⁴. Ҳозирги ўзбек тилидаги *халис хизмат* фразеологик бирлигининг узвал “таъмасиз, беғараз халол хизмат” ва *кўчма* “ғаразли ният билан

¹⁰⁴ Яна қаранг: Махмутова Л. Кўрсатилган автореферат. – Б. 21.

қилинган иш” (ЎТИЛ) маъносида ҳам шуни кўриш мумкин. Мазкур маънолар бир маъновий муносабатга мансуб бўлса ҳам, уларнинг тўлиқ зидланиши учун “таъмали” – “таъмасиз” тарзидаги қаршиланиш зарур, аммо кейинги маъно таркибида “таъмали” семаси йўқ, балки “ғараз” семаси бор. Шунинг учун бу маънолар ўртасидаги муносабат ҳам қисман энантиосемия ҳисобланади.

Демак, фразеологизмдаги қисман энантиосемия қаршиланаётган маънолар бир маъновий муносабат остида бўлмаганда, интеграл ва дифференциал семаларда қисман мос келганда, маънолар билвосита зидланиб, лексик қуршови турлича бўлганда, шунингдек, зид маънолардан бири фразеологизм семантик марказидан узоқ жойлашганда юзага келади.

Кузатишлардан шу нарса аниқ бўлдики, ҳозирги ўзбек тилидаги фразеологизмларнинг аксар қисмидаги маъновий зидлик ўзаро тўлиқ, яъни мувофиқдир.

1.5. Фразеологик бирликда синхроник ва диахроник энантиосемия

Ўзбек тилшунослигида фразеологик бирликларни синхрон ва диахрон аспектда тадқиқ этиш А.Исаевнинг тадқиқотида амалга оширилган. Мазкур диссертацияда таъкидланишича, қадимги туркий тилдаги мавжуд 2330дан ортиқ умумтуркий фразеологизмнинг аксар қисми ҳозирги туркий тилларда қўлланмайди, баъзилари эса умумтуркий фразеологизмлар сифатида ҳозирги туркий тилларда ҳам мавжуд. 132 умумтуркий соматик фразеологизм эса тузилиши ёки семантикасида турлича ўзгаришлар билан учрайди. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам шундай соматик фразеологизмлар сақланиб қолган¹⁰⁵.

Фразеологик энантиосемиянинг лисоний табиатини тўлиқ тавсифлаш учун унинг синхрон ва диахрон жиҳатларини ўрганиш лозим. Ўзбек тилида мавжуд бўлган энантиосемик фразеологизмларнинг барчаси маъновий зидликни синхрон ёки диахрон нуқтаи назардан ифодалашига кўра фарқланади. Юқорида таъкидланганидек, тадқиқотларда энантиосемик маъноларнинг тил тараққиётининг муайян бир даврида мавжуд бўлиши синхроник энантиосемияни, икки даврида мавжудлиги эса диахроник энантиосемияни юзага келтиради¹⁰⁶.

Синхроник энантиосемия. Маълумки, фразеологик бирликнинг семантик структурасида номинатив маъно билан бирга айни маънонинг

¹⁰⁵ Исаев А. Кўрсатилган диссертация. – Б. 43-44.

¹⁰⁶ Вороничев О.Е. О лексическом статусе энантиосемантов или когда слова самому себе становится антонимом / <http://www.school2100.ru/upload/iblock/5f8/5f87ea4e28a15bf5b81d264250085cda.pdf>.

образли ифодаси ҳам бўлади. Фразеологизм ана шу образли номинация билан сўздан фарқланади. Аммо сўз ҳам, фразеологизм ҳам, биринчи навбатда, бирор нарса ёки ҳаракат-ҳолатни номлаш тақозоси билан ҳосил бўлади. Шунинг учун бўлса керак, баъзи тилшунослар фразеологизм маъносини уни сўзга қиёсламасдан туриб очиб бўлмаслигини таъкидлайдилар¹⁰⁷. Шундан келиб чиқиб, фразеологизмдаги энантиосемик муносабатни ҳам лексик антонимлик мезони асосида белгилаш мумкин. Ю.Д.Апресян антонимик муносабат турларини кўрсатар экан, “бирор жойга кирмоқ” ва “бирор жойдан чиқмоқ” зидлигини антонимиянинг типик кўриниши деб атайди¹⁰⁸.

Бундай маъновий зидлик ҳозирги ўзбек тилидаги энантиосемик фразеологизмлар билан ҳам ифодаланади. Масалан, *остона ҳатламоқ* фразеологизмининг “бирон жойга (уй, хона ва шу каби) кирмоқ” ва “бирон жойдан чиқмоқ” (ЎТИЛ) маънолари ўртасида синхроник энантиосемия кузатилади. Қиёсланг: – *Ассалому алайкум, холамоёи, – мен остона ҳатлаб, қўлим кўксимда, муштдек бўлиб ўтирган кампирга елкамни тутиб бордим* (Мурод Мансур. Жудолик диёри); – *Лекин биров ўшандан бери остона ҳатлаб, кўчага чиққанини кўрган эмас, болам* (Мурод Мансур. Жудолик диёри). Яна қиёсланг: – *Ҳай, майли, нимаям қилардик... Энди келин, – остона ҳатлаб йўлакка кирган Тоштемур ака атрофга аланглади* (А.Йўлдошев. Қишлоқилар); *Ахир остона ҳатлаб чиқолмай қолдум, Каттабоғга гап тарқаб кетупти!* (Мурод Мансур. Жудолик диёри).

Шундай ҳолатлар бўладик, у ёки бу тил бирлиги орқали ифодаланаётган энантиосемик маъно бир нутқий вазиятдан англашилади. Масалан, қуйидаги мисолда қўлланган *остона ҳатламоқ* фразеологизмини “Таваккал аталмиш кишини остонадан ичкарига киритмаслик” маъносида ҳам, “уни уй остонасидан ташқарига чиқармаслик” маъносида ҳам келган деб тушуниш мумкин. – *Тушунолмадим, – деб яна ёлгондакам ишшайди Таваккал. – Акамни остонадан ҳатлатманг, демоқчимисиз?* (Ш.Холмирзаев. Булут тўсган ой). Бу, бир қарашда, адресат учун нутқий вазиятни тушунишда мураккаблик туғдирадигандек туюлади, аммо айтилган контекст боғлиқ бўлган матн қайси маъно назарда тутилаётганини кўрсатиб туради. Шундай экан, ҳозирги ўзбек тили соҳиби учун айтилган нутқий вазиятни идрок этишда мураккаблик бўлмайди.

¹⁰⁷ Маркова Е.М. Внутренняя форма слова и фразеологизма // Русский язык за рубежом, 2011. – № 5. – С. 69.

¹⁰⁸ Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М: Наука, 1974. – С. 289.

Маълумки, эски ўзбек тилида *оёқ* сўзи асосида ўттизга яқин фразеологизм яратилган¹⁰⁹. Шулардан бири *оёқ узатмоқ* фразеологизми бўлиб, у Алишер Навоий асарларида “*оёқни чўзиб яшамок, юрмоқ*” маъносини англатган: *Ғам заъфида дашт узра ётсанг, Қум бистар экин аёғ узатсанг* (Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун). Ҳозирги вақтда ҳам *оёқ узатмоқ* // *оёқ чўзмоқ* фразеологизми полисемантик фразеологизм сифатида тилимизда фаол қўлланади. Унинг дастлабки маъноси “кўнгли тинчимоқ, ғам-ташвишдан ҳоли бўлмоқ”, кейинги маъноси эса “ўлмоқ, жон бермоқ” (ЎТИЛ)дир. Ш.Раҳматуллаевнинг луғатида эса бу фразеологизмнинг фақат “қазо қилмоқ” маъноси берилган (ЎТФЛ). Дикқат қилинса, фразеологизмнинг “тинч, ғам-ташвишдан ҳоли яшамок” ва “ўлмоқ, жон бермоқ” маъноси ўртасида энантиосемиклик мавжуд. Қиёсланг: *У дунёда... кампири нозик таъб билан боқмайди. Силаб-сийпаламайди. Шу боис у дунёда ўлса бўлади! У дунёда оёқ узатиб ётса бўлади!* (Тоғай Мурод. Бу дунёда ўлиб бўлмайди); *Кампир тимирскиланиб, Мирвалининг елкасига қўл ташлаб кўришган бўлди. – Вой, нимасини айтасан, болам, зойибим ҳозир бўлиб, уйим тўлиб қолди. Энди оёғимни узатиб кетаверсам ҳам бўлади* (Саид Аҳмад. Жимжитлик).

Кўринадики, ҳозирги ўзбек тилида бир қатор энантиосемик фразеологизмлар мавжуд. Улардан баъзиларининг семантик структурасида фақат қарама-қарши маънолар бўлса, айримларининг семантик структурасида энантиосемик маънолар билан бирга бошқа маънолар ҳам мавжуд. Масалан, юқорида таҳлилга тортилган *остона ҳатламоқ* фразеологизмининг семантик структураси қарама-қарши маънолардангина иборат. Аммо *жони халқумига келмоқ* фраземаси семантикасида “ниҳоятда қаттиқ ғазабланмоқ”, “ниҳоятда қаттиқ кўркмоқ” (ЎТИФЛ. Б.102) энантиосемик маънолари билан бирга, “ўлар ҳолатга етмоқ”, “чидами тугаб, яшашдан ҳам безор бўлиб кетмоқ” (ЎТИФЛ. Б. 101) маънолари ҳам бор.

Демак, синхрон фразеологик энантиосемия тил тараққиётининг аниқ бир даврида фразеологизм семантик структурасидаги маъновий қарама-қаршилиқдир. Шундай хусусиятга эга бўлган фразеологик энантиосемиянинг бошқа турлари ҳам синхрон фразеологик энантиосемия мақомидадир¹¹⁰.

Диахроник энантиосемия. Туркий тилларнинг аввалги даврларига оид фразеологик бирликлар борасида ҳам туркологияда бир қатор ишлар амалга

¹⁰⁹ Йўлдошев Б. “Лайли ва Мажнун” достонида фразеологизмлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2010. – № 2. – Б. 35.

¹¹⁰ Бобнинг олдинги бўлимларида ўзбек тилидаги қатор энантиосемик фразеологизмлар таҳлил қилингани боис синхроник энантиосемия баҳсида яна бундай фразеологизмларни келтиришни лозим топмадик.

оширилган¹¹¹. Бу борада Э.Умаровнинг эски ўзбек тили, хусусан, Алишер Навоий асарларида ишлатилган фразеологизмлар юзасидан олиб борган ишларини ҳам кўрсатиш лозим¹¹².

Фразеологизмдаги диахрон энантиосемиклик ҳам муайян фразеологизмнинг тилнинг икки тараққиёт давридаги қарама-қарши маънолари ўртасида юзага келади¹¹³. Масалан, қадимги туркий ва ҳозирги ўзбек тили, эски туркий ва эски ўзбек тили, эски ўзбек тили ҳамда ҳозирги ўзбек тили ўртасидаги энантиосемиклик каби.

Эски туркий тилдаги *элиқ торт* фразеологизмида ҳам зид маъно тараққиёти юз берган. Мазкур фразеологизм аввал “бирор иш ёки ҳаракатни бошламоқ” маъносини англатган¹¹⁴. Масалан, *Sav altun bila tartsa beqlar eliq* (Сўз, олтин билан беклар иш бошласа) (Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг). “Қадимги туркий луғат”да ҳам шунга яқин “ишга солиш”, “қўллаш”, “ҳаракатга келтириш” маъноларини англатгани айтилади (Б. 228). Мазкур фразеологизм ҳозирги ўзбек тилига *элиқ* сўзининг синоними саналган *қўл* сўзига алмашиб (*қўл тортмоқ*) етиб келган. Бу фразеологизм ҳозирги ўзбек тилида эски туркий тилдаги маъносига зид бўлган “бирор иш ёки ҳаракатдан тўхтамоқ” маъносида қўлланади. Кўринадики, эски туркий тилдаги “бирор иш ёки ҳаракатни бошламоқ” ва ҳозирги ўзбек тилидаги “бирор иш ёки ҳаракатдан тўхтамоқ” маънолари ўртасида диахроник энантиосемия бор.

Диахроник энантиосемиянинг ўзига хос жиҳатларидан бири қарама-қарши маънолардан бирининг тилнинг ҳозирги даврида бўлмаслигидир. Бунда энантиосемик маънонинг бири, асосан, дастлабкиси тил тараққиётининг ҳозирги даврига қадар етиб келмаган, истеъмолдан чиқиб кетган бўлади.

Тилшуносларнинг бу борадаги фикрларига кўра, кейинги маънонинг юзага келиши дастлабки маънонинг чиқиб кетишига сабаб бўлган¹¹⁵. Масалан, эски ўзбек тилидаги *кўзи учмоқ* фразеологизми дастлаб “муштоқ бўлмоқ”, “кутмоқ” маъносини англатган (АНАТИЛ. II жилд. Б.147): *Фарҳоднинг Ширин номаси муқобаласида хома учин метини нўгидек тез этиб, ул хома била варақ тахтасин метин хоро тахтасига теккондек оташангез қилгонини, телбалардек ўзин итлар силсиласига тортиб лоба кўргузгонини Пари пайкар*

¹¹¹ Байрамов Г. Фразеология енисейско-орхонских памятников. Учен. зап. АзербГУ. Серия языка и литературы. – Баку, 1966. – № 2. – С. 14-24; Байрамов Г. Слова с фразеологическими значениями в труде М.Кошгарского “Дивану лугат-ит-турк”. Учен. зап. АзербГУ. – Баку, 1966. – № 5. – С. 18-26.

¹¹² Умаров Э. Икки ибора тарихи ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1967. – № 6. – Б. 64-66; Умаров Э. Фразеологический словарь “Хазойин-ул маоний” Алишера Навои. – Ташкент: Фан, 1971.

¹¹³ Махмутова Л.Р. Кўрсатилган автореферат. – Б. 21.

¹¹⁴ Содиқов З. “Қутадғу билиг”даги фразеологизмларнинг немис тилидаги таржимаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2004. – № 2. – Б. 57.

¹¹⁵ Яна қаранг: Прохорова В.Н. Кўрсатилган мақола, 1976. – Б. 157.

ўқуб, Паризодалардек изтиробқа тушуб, кўнгли қуши мажнуни сори парвоз қилиб, ани кўрарга кўзи учқони (Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин).

С.Муталлибов ҳам *кўз (и) учмоқ* фразеологизми “бирор нарсани хирс билан истамоқ” маъносини ифодалаганлигини қайд этади ва Алишер Навоийнинг *Э Навоий, кўргали ҳардам учар они кўзум* мисрасини келтиради¹¹⁶. Э.Умаров бу фразеологизмнинг Навоий асарларида “кутмоқ” маъносида қўлланганини қайд этади¹¹⁷. Ҳозирги ўзбек тилида эса айни маъноси эмас, балки унга қарама-қарши бўлган “бирор шахс ёки нарсанинг келишини, бўлишини ёқтирмаслик, истамаслик” маъносини англатади (ЎТИЛ): *У ҳам кўзи менга тушиб, чимирилиб қаддини ростладию бурилиб кета бошлади. Юпқа лаблари хунук қимтилиб кетдими-ей. “Кўзим учиб турувди ўзимам” дегандек* (Мурод Мансур. Жудолик диёри).

У ёки бу вақтнинг миқдорига хос маъноларга эга *бир замон* иборасида ҳам диахроник энантиосемия мавжуд. Ушбу фразеологизм эски ўзбек тилида “бир лаҳза, қисқа фурсат” маъносини англатган: *Минг қатла шукрин десам, оз эрур, Гар бўлса бир замон менга коми висол* (Алишер Навоий. Мезонулавзон). Ёки *Орзу айлармен олсам деб кўзумни бир замон, Ким сенинг юзунгдин ўзга юзга нозир бўлмади* (Алишер Навоий. Наводир ун-нихоя). Аммо фразеологизмнинг айни маъноси ҳозирги ўзбек тилига қадар етиб келмаган. Десемантизация натижасида фразеологизмда “бир вақт, бир маҳал”, “анча вақтдан кейин” ҳамда “ўтмишда, илгари”, “ўтган вақтларда” (ЎТИЛ) маънолари пайдо бўлган. Масалан, *Бир замонлар “қўш хўкизинг бор”, деб отаси қулоқ қилинган-да* (Ш.Холмирзаев. Ҳайкал) мисолида “илгари, ўтган вақтларда” маъносида қўлланган. *Бир замон чойхоначи келди* (С.Сиев, “Ёруғлик”) мисолида эса “анча вақтдан кейин” маъносини англатиб келган. Шундан келиб чиқиб, фразеологизмнинг ҳозирги ўзбек тилидаги “анча вақтдан кейин” ва эски ўзбек тилидаги “бир лаҳза, “қисқа фурсат” маънолари ўртасидаги зидланишни диахроник энантиосемия дейиш мумкин.

Шуни ҳам айтиш жоизки, зид маънолардан бирининг истеъмолдан чиқиб кетиши кейинги маънонинг пайдо бўлиши биланоқ юз бермайди, балки тилда ҳар икки маъно маълум муддат биргаликда ишлатилади. Буни *басир* сўзи семантикаси мисолида кўриб ўтган эдик, яъни бу сўз араб тилидан “ўтқир кўзли” маъносида ўзлашган. Маълум муддат ўтгач, “кўзи ожиз” маъносини касб этган ҳамда дастлабки маъно билан бирга эски ўзбек тилида маълум муддат қўлланган. Кейинроқ дастлабки маъно историзмга айланган

¹¹⁶ Муталлибов С. Кўрсатилган асар. – Б. 230.

¹¹⁷ Умаров Э. Кўрсатилган манба. – Б. 73.

ва қўлланишдан чиққан. *Басир* сўзи шундай жараёни бошидан кечирган экан, ҳозирги ўзбек тилида қарғиш фразеологизми сифатида қўлланилувчи *басир бўлгур* фразеологизмида ҳам айна жараён рўй берган бўлиши мумкин. Ш.Раҳматуллаев аёллар нутқида қўлланиладиган *басир бўлгур* фразеологизми нотўғри қўллаш натижасида қарама-қарши маъноли бўлиб қолганини қайд этади (ЎТЭЛ. II жилд. Б. 69). Аммо “ўткир кўзли” маъносининг “кўзи ожиз” маъноси билан бирга қўллангани ҳамда “кўзи ожиз”нинг маъно тараққиёти натижаси эканини назарда тутадиган бўлсак, *басир бўлгур*нинг ҳозирги ўзбек тилида “кўр бўлгур” маъносида қўлланишини хато деб бўлмайди.

Яна бир энантиосемик фразеологизм сифатида ҳозирги ўзбек тилида “жаҳли, ғазаби кўзғамоқ” маъносини англатадиган *тутуни чиқмоқ*ни кўрсатиш мумкин (ЎТФЛ. Б. 271). Мазкур фразеологизм эски ўзбек тилида *дуд чиқармоқ* тарзида қўлланган ва “хурсанд қилмоқ”, “кайфини кўтармоқ” маъноларини англатган: *Абъётига маъни оташолуд, Назми чиқариб димоғидин дуд* (Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун). Ёки: *Шуълаи ораз ила музбачалар Дайр аро дуд бошимдин чиқариб* (Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний (АНАТИЛ). Ҳозирги ўзбек тилига *дуд* сўзи синоними (*тутун*) га алмашган ҳолда етиб келган: *тутуни чиқмоқ* – “жаҳли чиқмоқ, ғазабланмоқ” маъносини англатади: – *Ия, боятдан бери қулогингга танбур чертяпманми, – жаҳл билан деди Остонақул, – шунга тутуним чиқиб ёниб ётибман-да* (Сами Абдуқаҳҳор. Санамай саккиз дема). Мазкур фразеологизм маънолари ўртасидаги зидлик “кишининг у ёки бу руҳий ҳолати” ифодаси сифатида юзага келган. Кейинги маъно семантик тараққиёт маҳсули. Кўринадики, *дуди чиқмоқ* тилнинг икки даврида қарама-қарши маъноларга эга бўлган. Бу каби фразеологизмларнинг, аслида, битта фразеологизмлиги уларнинг бир умумий мавзу доирасидаги зид маъноларга эгалигидан ҳам сезилиб туради.

Диахроник энантиосемия фразеологизмдаги субъектив баҳолар ҳисобига ҳам юзага чиқади. Бунда тилнинг аввалги даврида ижобий баҳо англатган фразеологизм тил тараққиётининг бошқа бир даврида салбий баҳони англатиши ёки аксинча бўлиши мумкин. Эски ўзбек тилида ижобий муносабат англатган фразеологизмнинг ҳозирги ўзбек тилида салбий муносабатни англатиши *қўл қовуштирмоқ* фразеологизмида рўй берган. Мазкур фразеологизм эски ўзбек тилида “одоб кўрсатмоқ”, “тавозели бўлмоқ” маъносига эга бўлган: – *Қўлларни қовуштируб йироқдин, Фармонига мунтазир қироқдин* (Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. (АНАТИЛ). Э.Умаров ҳам ўз луғатида шундай маънони қайд этади: *Қўл қовуштургунча*

бу авлодур, *Ки анинг чиқса эгни, синса яли*¹¹⁸. Кейинчалик фразеологизм семантикасида салбий баҳоли маъно вужудга келган бўлиб, ҳозирги ўзбек тилида “иш қилмасдан кеккайиб қараб турмоқ” маъносини ҳам англатади. Масалан: *Очил, бригадирман, деб қўл қовуштириб ўтирмайди* (Ф.Нуруллаев. Бўз йигит). Ана шу салбий баҳоли маъно билан эски ўзбек тилидаги ижобий баҳоли маъно диахрон маъновий зидликни юзага келтиради.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, Алишер Навоий асарларида айрим фразеологизмлар ҳам салбий, ҳам ижобий оттенкаларга эга бўлган. Ҳозирги ўзбек тилидаги “ёмон иш билан ном чиқарган”, “ёмонотлик бўлган”, “номига доғ тушган” маъноларини англатадиган *бадном қилмоқ*, *бадном этмоқ*, *бадном бўлмоқ*¹¹⁹ фразеологизми эски ўзбек тилида ўта салбий муносабат ифодаси билан бирга, унга зид – ижобий муносабат ифодаси сифатида ҳам қўлланган. Қиёсланг: *Бу китобни нодон ва беандом таврлиг ва нохамвор равишлиқ элнинг кўпроқ машгуллуқ қилгони ҳавос аҳлида бадном қилгон эрмишим, баъзи ўқумас эрмишлар* (Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин); *Яхши от чиқорғил бадномлиг бирла ўлгунча, Эй Навоий, ўзни яхши от била бадном этиб* (Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат).

Эски ўзбек тилидаги *майл этмоқ* фразеологизми ҳам тилнинг аввалги даврларидаёқ энантиосемикликка эга бўлган. АНАТИЛда бу фразеологизмнинг қуйидаги маънолари келтирилган: 1) “энкаймоқ, букчаймоқ”; 2) “кўтарилмоқ”; 3) “хоҳламоқ, қасд қилмоқ”; 4) “қайрилмоқ, бурилмоқ”. Маълумки, бу ибора *майл* сўзи асосида ҳосил қилинган бўлиб, у араб тилида “қиялик, мойиллик, интилиш” каби маъноларни англатади (ЎТИЛ). *Майл этмоқ* фразеологизмининг “энкаймоқ, букчаймоқ” ҳамда “кўтарилмоқ” маънолари ўртасида зидланиш мавжуд бўлиб, у “энкаймоқ, букчаймоқ”даги “юқоридан пастга томон ҳаракатланмоқ”, “кўтарилмоқ”даги “пастдан юқорига томон ҳаракатланмоқ” тушунчалари асосида англашилади. Қиёсланг: *Авали онингки таҳорат дурур, Билки таҳорат не иборат дурур. Ул демаким, майл қилиб сувга сен, Бир неча узв ул сув била ювгасен* (Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр) – “юқоридан пастга томон ҳаракатланмоқ”; *Тавсани гардунга минар майл этиб, Чиқти уфуқ жонибидин секритиб* (Алишер Навоий. Ҳайратул аброр) – “пастдан юқорига томон ҳаракатланмоқ”. Ҳозирги ўзбек тилида айни фраземанинг учала маъноси ҳам йўқ, балки “хоҳламоқ, қасд қилмоқ” маъноси бор.

¹¹⁸ Умаров Э. Кўрсатилган манба. – Б. 138.

¹¹⁹ Бердиёров Ҳ. ва б. Ўзбек фразеологиясидан материаллар. 1-қисм. – Самарқанд, 1976. – Б. 65.

Маълумки, ҳозирги ўзбек тилидаги мавжуд полисемантик фразеологизмларнинг асосий қисми феъл, қисман сифат фразеологизмлардир¹²⁰. Диахрон энантиосемик фразеологизмларнинг аксар қисми ҳам феъл туркумига мансуб. Шундай энантиосемик фразеологизм сирасига *юз қўймоқ*ни киритиш мумкин. АНАТИЛда мазкур фразеологизмнинг қуйидаги маънолари берилган: 1) келмоқ, кирмоқ, пайдо бўлмоқ; 2) кетмоқ, бормоқ, йўналмоқ, хоҳламоқ, танламоқ; 3) қасд қилмоқ (III жилд. Б.580). Фразеологизм семантик структурасидан жой олган “келмоқ” ва “кетмоқ” маънолари ўзаро зид ҳаракат-ҳолатни намоён этиб, энантиосемияни юзага келтиради: *Ул парийвашиким, қилур сайри хиёбони Ҳирот, Кўзга истиғноси ҳуснидин кўрунмас коинот, Оллига юз қўйса минг зоҳид қилур қатъи ҳаёт* (Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар); *Ёшинг элик бўлди, юз қўйгил фано туфроғига Ким, шабоб айёми айшу беадаблиг чоғи бас* (Алишер Навоий. Фаройиб ус-сиғар). Ҳозир бу фразема шаклан ўзгариб, *юз тутмоқ* тарзида қўлланади. *Юз қўймоқ* фраземаси “йўналмоқ” маъносини ифодалаб, ўзи боғланиб келган сўз англатган нарса, жой сари йўналганликни билдиради. Масалан, *инқирозга юз тутмоқ* (ЎТИЛ).

Демак, диахрон энантиосемик фразеологизмлар синхрон энантиосемик фразеологизмларга қараганда кам, аммо тилимизнинг аввалги даврларида салмоқли миқдорни ташкил этган. Улар тилда ўз умрини яшаб бўлиб, истеъмолдан чиқиб кетган. Шундай бўлса ҳам, ўзбек тилининг тарихига оид алоҳида жиҳатларни кўрсатиб бериш учун етарли.

Назорат саволлари:

1. Фразеологик энантиосемиянинг қандай турлари бор?
2. *Фразеологик нутқий энантиосемия* деганда нимани тушунасиз?
3. Фразеологик лисоний энантиосемиянинг ўзига хос жиҳатларини айтиб беринг?
4. Номловчи ва баҳоловчи фразеологик энантиосемиянинг фарқли хусусиятларини изоҳланг?
5. Фразеологик бирликларга хос образлилик энантиосемикликни юзага келтиришда иштирок этадими?
6. Тўлиқ ва нотўлиқ фразеологик энантиосемияга таъриф беринг?
7. Тилнинг бир тараққиёт даврига хос маъновий зидлик қандай фразеологик энантиосемияни юзага келтиради?

¹²⁰Абдуллаев Д. Ўзбек тилидаги айрим полисемантик фраземаларнинг луғатларда берилиши / Тилшуносликнинг долзарб масалалари (мақолалар тўплами). – № 5. – Тошкент: Akademnashr, 2010. – Б. 123.

10. Тилнинг икки тараққийёт даврига хос маъновий зидлик қандай фразеологик энантиосемияни юзага келтиради?

9. Номинатив маъно ва номловчи фразеологик энантиосемия тушунчаларини изоҳланг.

10. Субъектив баҳо ва баҳоловчи фразеологик энантиосемия тушунчаларини изоҳланг.

11. Фразеологизмдаги зид маъноларнинг узул ва ноузулликка қандай фразеологик энантиосемияни юзага келтиради?

12. Хуш келибсиз, хуш кўрдик бирликлари маъноларига эътибор берганмисиз?

Адабиётлар:

1. Жаркова Е.Х. Энантиосемия лексико-грамматического и словообразовательного типа в кругу смежных явлений: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва: Ун-т дружба народов имени Патриса Лумумбы, 1988. – 15 с.

2. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Изд-е 5-е.
– Назрань: ООО “Пилигрим”, 2010. – 486 с.

3. Закирова Р. Антонимы в татарском языке: Лексико-грамматические, семантические и стилистические особенности употребления: Дисс. ... канд. филол. наук. – Казань: Казанский гос. ун-т., 2001. – 193 с.

4. Ибрагимова Э. Ўзбек тилида ирония ва ироник мазмун ифодаланишининг усул ҳамда воситалари: Филол. фан. ном. ... дисс.
– Фарғона: ФарДУ, 2001. – 118 б.

5. Иванова В.А. Антонимия в системе языка. Штинца. – Кишинев, 1982. – 163 с.

6. Исабеков Б. Ҳозирги ўзбек тилида лексик антонимия: Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 1973. – 118 б.

7. Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка: Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент: 1979. – 196 с.

8. Ишаев А. Шаклдош антонимларга оид этюдлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1967. – № 1. – Б. 16.

9. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – 176 б.

10. Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 1993. – 297 б.

11. Йўлдошев Б. Ўзбек тилида фразеологизмларнинг услубий ва прагматик имкониятлари. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2002.

12. Йўлдошев Б. Фразеологизмларнинг матндаги прагматик имкониятларини ўрганиш ҳақида / Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. – Андижон, 2011. – Б. 12-15.

13. Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографияси масалалари. – Тошкент: Муҳаррир, 2013. – 300 б.

14. Карцевский С.О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака / История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1965. ч. 2. – С. 85-90.

15. Климова Л.И. Антонимичные значения полисемантических слов в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. Филол. наук. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский гос. пед. инс-т. им. Герцена, 1975. – 22 с.

16. Колесникова С.М. Функционально-семантическая категория градуальности в современном русском языке. – М.: Высшая школа, 2010.

2- машғулот. Бадиий матннинг психолингвистик хусусиятлари

Ишдан мақсад: Бадиий матнда эвфемик ва дисфемик йўл билан сўзларни қарама-қарши баҳо ифодаси учун қўлланиши юзасидан малака ҳосил қилиш.

Масаланинг қўйилиши:

Эвфемия ва дисфемиянинг энантиосемияга муносабати

Энантиосемия ва эвфемия муносабати масаласи айти бирликларнинг лингвистик, шу билан бирга, тил соҳибининг ижтимоий-маданий, миллий-маънавий, этик-эстетик хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқ. Эвфемия юзасидан ўзбек ва дунё тилшунослигида амалга оширилган ишларда ҳам тилга хос юқоридаги хусусиятлар маълум даражада эътиборга олинган¹²¹. Айниқса, антропоцентризм йўналишидаги ишларда эвфемизмлар миллий-маданий колоритнинг қабарик ифодаси эканлиги таъкидланмоқда.

Эвфемия лексик сатҳнинг антонимия, омонимия, синонимия ва полисемия сингари ҳодисалари билан ўзаро яқин муносабат ҳамда алоқада бўлганидек¹²², полисемиянинг алоҳида кўриниши бўлган энантиосемия билан ҳам маълум муносабатдорликка эга, улар ўртасида муайян умумийликлар мавжуд. Шу боис айрим тилшунослар энантиосемия терминининг баъзан эвфемияга тенг келиб қолишини таъкидлайди¹²³. Шунингдек, эвфемия ҳодисаси антропоцентрик планда ўрганилган ишларда ҳам эвфемиянинг энантиосемия билан ўхшаш жиҳатлари борлиги эътироф этилган. Уларда сўзловчи нутқнинг энг зарур қисмини эвфемик тарзда атайин яширин ифодалаш¹²⁴ ва шу орқали ўзининг истехзосини билдириши айтилади¹²⁵.

Мазкур ҳодисаларни қиёслаганда, лисоний ва нутқий жиҳатларни назарда тутган ҳолда ёндашмоқ зарур. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, эвфемиянинг энантиосемияга тенг келиб қолиши ҳар қандай эвфемизмлар билан эмас, муайян эвфемизмлар билангина рўй беради ҳамда шу сўз шакл-маъно муносабатидаги асимметрияни намоён этади. Шу маънода эвфемия ва энантиосемия муносабатдорлиги масаласи эвфемиянинг антонимия ва синонимия билан бўлган муносабатидан фарқ қилади.

¹²¹ Исмаилов Н. Эвфемизмы в современном узбекском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент: ИЯЛ АН РУз, 1963; Москвин В.П. Эвфемизмы в лексической системе современного русского языка. – Волгоград: Перемена, 1999; Сенчикова Е.П. Эвфемизмы русского языка. – М.: Высшая школа, 2006; Қодирова Х. Қодирийнинг эвфемизм ва дисфемизмлардан фойдаланиш маҳорати: Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2012.

¹²² Омонтурдиев А. Ўзбек нутқининг эвфемик асослари. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000. – Б. 22.

¹²³ Горелов И.Н. Кўрсатилган мақола. – Б. 86.

¹²⁴ Яширин ифодаланган бу зарурий қисм – маъно одатда энантиосемик маъно ҳисобланади.

¹²⁵ Хуэйцзе С. Принципы номинативного структурирования семантического поля: на примере средств обозначения запаха в русском и китайском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Волгоград: Волгоградский гос. пед. ун-т, 2001. – С. 141; Саакян Л.Н. Эвфемия как прагмалингвистическая категория в дискурсивной практике непрямого речевого убеждения: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва: Гос. ун-т. русского языка им. А.С.Пушкина, 2010. – С. 151.

Маълумки, энантиосемияни сўз маънолари ўртасидаги зидлик юзага келтиради. Масалан, ҳозирги ўзбек тилидаги *оқшом* сўзининг “куёш ботиши билан тун бошланиши ўртасидаги ғира-шира ёруғ пайт” ва “кеч, кечқурун” маънолари ўртасида энантиосемия мавжуд. Қиёсланг: *Куёш ботган, лекин кун ҳали ёруғ, ҳар ёққа оқшом сукунати чўзилган. Дарахтларнинг учлари аста қимирлайди* (Ойбек, “Қутлуғ қон”); *Жисман заифлигига қарамай, юмушни кўп қилар, ҳар оқшом ўз болалари билан танча атрофини тўлдириб, китоб ўқир эди* (Ойбек, “Қутлуғ қон”).

Эвфемия эса маълум сабабларга кўра тақиқланган ёки маданий мулоқот доирасидан четда бўлган сўзнинг юмшатирилган, маданий мулоқот доирасига хосланган ифодасидир¹²⁶. Масалан, *тузмоқ* сўзининг маданий мулоқот талаби билан кўзи ёримоқ тарзидаги юмшатирилган ифодасини эвфемияга мисол тариқасида кўрсатиш мумкин: – *Тоганг балнисага кетган, – деди Ҳожар буви қандайдир ташвиш билан. – Келин ойингнинг кўзи ёрийдиган* (Ў.Умарбеков, “Одам бўлиш қийин”).

Юқоридаги энантиосемик сўзда эвфемиклик бўлмаганидек, мазкур эвфемик мисолда ҳам энантиосемиклик мавжуд эмас. Келтирилган мисолларда мазкур ҳодисаларнинг ўзаро ёндошлигини кўрсатувчи бирор жиҳат кўзга ташланмайди. Аммо шундай қўлланишлар борки, уларда бу ҳодисаларнинг ўхшашлиги кўзга ташланади. Масалан, сўзлашув нутқидаги *“Оёгингдан намунча ширин ҳид келяпти”* жумласида “бадбўй” маъносининг *ширин* сўзи билан берилган ифодаланишида энантиосемия ва эвфемиянинг ёндошлиги кузатилади.

Ширин сўзининг ЎТИЛдаги маъноларига эътибор қаратайлик: 1) шираси ўткир, ширали; 2) таъми ёқимли, мазали, лаззатли; 3) киши хузур қиладиган, ором оладиган, лаззатланадиган, хуш ёқадиган; 4) ёқимли, ёқимтой. Сўзлашув нутқидан юқорида келтирилган мисолдаги маъно унинг луғатдаги бирор маъносига тўғри келмайди. Демак, бу – окказионал маъно. Бунда сўзловчи тингловчига бўлган субъектив муносабатини юмшатирилган ҳолда яширин ифода этган, сўзни узуал маъносига қарама-қарши бўлган “бадбўй” маъносида қўллаган, яъни тўғридан-тўғри “қўланса ҳид келяпти” тарзидаги яланғоч ифодадан қочган.

Мазкур ҳолатни икки омил асосида тушунтириш мумкин: 1) сўзловчи ўзининг нутқ объектига бўлган норози муносабатини очиқ ва дағал шаклда ифодаламай, миллий-маданий нормага мувофиқ юмшатирилган тарзда беришни мақсад қилиши; 2) сўзловчининг нутқий таъсирчанликка эришиш мақсадида ўз субъектив муносабатини ўзига хос йўсинда ифода этишга интилиши. Шундан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, *ширин* сўзининг муайян мақсад асосида қарама-қарши маъно намоён этишида эвфемия восита бўлиб хизмат қилган. Мувофиқ контекстда сўзнинг шундай маънода намоён бўлишини эвфемик энантиосемия деб аташ мумкин.

Сўзнинг нутқий маъноси асосида юзага келадиган бундай зидлик эвфемиянинг лингвистик табиатига мувофиқ ҳолда, бирор дағал, кўпол

¹²⁶Миртожиев М. Кўрсатилган асар, 2010. – Б. 124.

тушунчанинг эвфемик йўл билан берилишидагина туташади, бошқа ҳолатларда эса бу алоқадорлик кузатилмайди. Масалан, *яхши* сўзи мувофиқ нутқий вазиятда узурал маъносига қарама-қарши “ёмон” маъносида намоён бўлса ҳам, унда эвфемик муносабат мавжуд эмас. Ёки *Бу ерда мингбоши, Тешабой, Фосих афанди, қози домла, муфти, мирза, даъвогар, гувоҳлар, бир ёш қарол ва икки мазлум “гуноҳкор”дан бўлак ҳеч ким йўқ эди* (Мирзакалон Исмоилий, “Фарғона тонг отгунча”) жумласида ҳам сўзловчи “беғуноҳ” маъносини ифодалашда *гуноҳкор* сўзидан фойдаланиб, уни энантиосемик маънода қўллаган бўлса ҳам, унда дағал тушунчани юмшатиш белгиси йўқлиги туфайли уни эвфемик энантиосемия деб бўлмайди.

Эвфемик энантиосемиянинг юзага келишида белги билдирувчи сўзларнинг ўрни ўзига хос, чунки уларнинг семантик структурасига табиатан ижобий ёки салбий баҳо мавжуд бўлади. Масалан, *Умри жонингизга худо барака берсин*” деб у юзимдан, бу юзимдан ўпди. *Ўпаётганда оғзимдан келган “муаттар” ҳиддан хиёл чимирилди-ю, сездирмади* (Ў.Ҳошимов, “Сўққабош бевагина”) жумласидаги *муаттар* сўзининг “сассиқ”, “қўланса” маъноси эвфемик йўл билан ифодалаган, унда ҳам эвфемия, ҳам энантиосемия воқеланган. Бунда ҳам сўзловчи ўзининг салбий муносабатини билдиришда эвфемик йўлдан борган, яъни фикрини дағал шаклдаги *бадбўй* ёки *сассиқ* сўзи билан эмас, маданий мулоқот талабига мос *муаттар* сўзи орқали етказишни мақсад қилган.

Таъкидлаш лозимки, сўзловчи субъектив муносабатининг бу тарздаги ифодаси аччиқ истехзони юзага келтиради ҳамда муайян ситуация билан боғлиқлиги сабабли шу контекстнинг ўзига хос бўлади. Қиёсланг: Раҳбар Раҳбарович. *Лекин хосхонани ясатиб, иссиқ-иссиқ қаҳваларни ҳозирлайверасиз. (Ҳавони ҳузур билан ҳидлай-ҳидлай) Оҳ, оҳ, бунча хушбўй* (Эркин Аъзам, “Фаррош кампирнинг туши”); Ҳисобчи. *Бўшаб кетмагандир ахир, эрта-индин келар! (Бурун жийириб) Бир оз “хушбўй”роқлигини айтмаса, ўзи яхши хотин... ходим деганим!* (Эркин Аъзам, “Фаррош кампирнинг туши”).

Кўринадики, *хушбўй* сўзи биринчи ҳолатда “ муаттар ҳид”, иккинчи ҳолатда “қўланса, бадбўй” маъносида қўлланган. Мазкур маъноларнинг эвфемик энантиосемия эканлиги шундаки, сўзловчи муайян кўпол, дағал тушунчани маданий мулоқот доирасига мослаш йўлидан бориши натижасида мазкур сўз окказионал зид маънода намоён бўлган. Диққат қилинса, мазкур эвфемик энантиосемияда ҳам яққол субъектив муносабат ифодаланган.

Юқорида таъкидланганидек, эвфемик энантиосемиянинг намоён бўлиши маълум бир миллатнинг менталитети билан боғлиқ бўлган жиҳатлар – урф-одатлари, асрлар давомида шаклланган этик-эстетик қарашлари, бир сўз билан айтганда, оламни миллий лисоний билиш тарзи билан муштарак ҳолда кечади.

Эвфемик энантиосемия ҳозирги ўзбек тилидаги “мақтов” маъноли бир қатор сўзларнинг “сўкиш, койиш” маъносида қўлланиши билан ҳам ҳосил бўлади. Лисоний бирлик семантик структурасидаги бундай ўзгаришлар қуйидагича юз беради: дастлаб сўз ёки фразеологизм “мақтов”, “тахсин”

маъносини англатиш учун қўлланилади. Кейинчалик нутқий вазият тақозоси билан ироник тарзда ишлатилиб, салбий баҳо билан юкунади ҳамда “танбех”, “койиш” муносабатини ифода эта бошлайди. Жумладан, “мақтов” маъноли *азамат, офарин, яшанг* каби сўзлар семантикасидаги ўзгариш, маъновий янгиланиш ана шу табиий такомил жараёнининг маҳсулидир. Масалан: – *Менинг ўғлим хў-ў-п орзу-ҳавасли чиқди-да, барака топкур! Яқинда тўй қиламан деб, яп-янги “Нексия”сини сотиб юборди, азамат! – Менинг жиянимни айтмайсанми? Тўй қиламан деб, уй-жойини сотди! Энди кўчада юрибди!* (Ў.Ҳошимов, “Дафтар хошиясидаги битиклар”). Мазкур парчадаги *азамат* сўзи, аслида, “мақтов” маъносини англатади, аммо унинг айни контекстдан англашиладиган маъноси “ярамас”га тенг.

Яна қиёсланг: *То меҳмонлар орасига кириб, кўздан зойиб бўлгунча Заҳронинг орқасидан қараб турди-да, беихтиёр “Офарин!”, деб юборди. Аёл уни росмана ҳайратга солиб кетганди* (Улуғбек Ҳамдам, “Мувозанат”); *Қизиги шундаки, узоқ йиллар мобайнида иккала кундош бир-бирининг боридан беҳабар ўтган эмиш! Офарин-э, Ақобир Мирзаевич, худо сизга юракдану куч-қувватдан қўша-қўша қилиб берган экан!* (Эркин Аъзам, “Байрамдан бошқа кунлар”).

Яна қиёсланг: *Яшанг, ўғлим, кам бўлманг. Энди Орзикул оёғини узатиб, баҳузур ёта берса ҳам бўлар экан* (Абдулла Қаҳҳор, “Йиллар”); *Тоғ қизлари чиройли бўлади деб эшитаман... Яшанг! Болаларингиз ҳам эсингизга келмайди-я! Қойилман...* (Ш.Холмирзаев, “Шудринг тушган бедазор”). Сўзлашув нутқига хос мазкур бирликларнинг окказионал маънода намоён бўлишида ирония фаол иштирок этади.

Ўзбек тилшунослигида бу каби сўзларнинг зид маъно англатишига илк бор С.Усмонов эътибор қаратган ва *қуллуқ, баракалла, балли* каби сўзларнинг алоҳида вазиятларда узуал маъносига зид ҳолатда қўлланишини қайд қилган эди. Масалан: – *Мен бўри бўлдимми?! Ит!! – Қуллуқ!* (Абдулла Қаҳҳор, “Қўшчинор чироқлари”) ¹²⁷.

Энантисемиа эвфемик тарзда сўз билангина эмас, фразеологик бирликлар орқали ҳам воқеланади. Фразеологик бирлик семантик структурасига хос образлилик, эмоционал-экспрессивлик каби хусусиятлар уларнинг ўзаро муносабатдорлик касб этишига қулайлик яратади.

Маълумки, эвфемизмлар ичида *ўлим* тушунчаси билан боғлиқ эвфемик воситалар анчагина бўлиб, А.Омонтурдиевнинг ёзишича, “ўлмоқ тушунчаси энг кўп қайта-қайта эвфемалаштирилган” ва мазкур мавзу остидаги эвфемизмларнинг катта қисмини фразеологик бирликлар ташкил этади ¹²⁸. Масалан, *ўлим* билан боғлиқ муайян тушунча – одатни билдиришда ишлатиладиган *кўк киймоқ, қора киймоқ, соч ёймоқ, оқ боғламоқ, оқ киймоқ* фразеологизмлари *ўлим* тушунчасининг эвфемик ифодасидир. Кузатишлар шуни кўрсатдики, бир эвфемик фразеологизм кишиларнинг яшаш жойидан келиб чиқиб турли хил, ҳатто қарама-қарши тушунчаларни англатади.

¹²⁷ Усмонов С. Кўрсатилган мақола. – Б. 39.

¹²⁸ Омонтурдиев А. Кўрсатилган асар. – Б. 65.

Масалан, *оқ киймоқ* фразеологизми баъзи жойларда “мотам либосини киймоқ”, “азага кирмоқ”, баъзи жойларда, аксинча, таъзия муддати тугагач, “қора кийимини оқ кийим билан алмаштирмоқ”, мотам либосини ташламоқ” маъносида қўлланади (ЎТИЛ). Қиёсланг: *Рўзимуроднинг онаси аза очди. Қариндошлар оқ кийиб, овоз чиқардилар* (Ш.Ашурова, “Янга”); – *Худоё худовандо, шу одам хонавайрон бўлсин. Шу эшикдан лопиллаб тобутлар чиқсин. Шу уйдагилар оқ киймасин, қора кийимдан боши чиқмасин* (Саид Аҳмад, “Жимжитлик”).

Тадқиқотчи Х.Қодированинг ёзишича, Абдулла Қодирий асарларида *қон бермоқ* фразеологизми ҳам *ўлмоқ* сўзининг эвфемик ифодаси вазифасини бажариб келган¹²⁹. Демак, мазкур тушунчани ифодалаш учун *қон бермоқ* фразеологизмида етарлича эвфемик бўёқ бўлган. Тиббиёт соҳасига оид *қон бермоқ* бирикмаси таъсирида бўлса керак, эвфемик маъноли *қон бермоқ*нинг “ўлмоқ” маъносига зид бўлган “тирик сақлаб қолмоқ” маъноси юзага келган.

Баъзан эвфемик энантиосемия “мақтов” маъносидаги фразеологизмнинг “танбех” маъносини намоён этиши билан ҳосил бўлади. Масалан, кўпинча, сўзлашув нутқида “мақтов” маъноли *бор бўлгур* фразеологизми “танбех” маъносида ишлатилади. Қиёсланг: – *Кенжатойим бор бўлсин, ишқилиб! Кўкларда Қизилқумга кетган. Омон бўлсин ишқилиб, — такрорлади ая* (О.Ёқубов, “Биллур қандиллар”); *Ҳикматиллонинг эсига аянинг гаплари тушди: “Газга борсам... навбат кутасан дейишди. Навбатчи ўлгур охирадаям келмасмиш. Бозордан уста опчиқа қолай десам, пожарнийси бор бўлгур, испарвка бермасмиш...”* (О.Ёқубов, “Биллур қандиллар”). Кўринадики, эвфемик маъно “мақтов” маъносидаги *бор бўлмоқ*нинг “койиш” маъносида қўлланиши билан юзага келган.

Шунингдек, *барака топгур, уйинг бугдойга тўлгур (тўлсин), энаси (боласи) тушмагур* фразеологизмлари ҳам, аслида, “мақтов”, “тахсин” маъноли бирликлардир. Бироқ улар алоҳида нутқий вазиятларда сўзловчи коммуникатив-ситуатив мақсадидан келиб чиқиб, номинатив маъносига зид бўлган “танбех” маъносини аңлатиш учун қўлланади. Қуйида мазкур фразеологик бирликларнинг ҳар икки маъносини қиёслаш учун мисоллар келтирамиз: – *Энди мен сизга айтсам, шунақанги тўй бўлди, бу карнай-сурнайлар, бу саруполар... Ҳакимжон, барака топкур, ўзи бош-қош бўлиб турди* (Ў.Умарбеков, “Хусн”) – “тахсин”; *Нима қилсангиз қилаверинг, майли. Биламан, ёлғиз қолмайсиз, уйланасиз... Фақат, барака топкур, бу каравотни сотиб, бошқа олинг. Бўлмаса, гўримдан туриб келиб, сочингизни битталаб юламан!..* (Ў.Умарбеков, “Ёз ёмғири”) – “танбех”.

¹²⁹ Қодирова Х. Эвфемизмларнинг тил ва нутққа муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2011. – № 2. – Б. 90.

Яна қиёсланг: *Эшик доим очиқ туради. Кириб боршингиз билан дока рўмолини у ёққа таишлаган, бу ёққа таишлаган Ҳабиба буви пешвоз чиқади. – Вой уйингга бугдой тўлгурлар, вой кўпайгурлар, кела қолинглар, – дейди овози товланиб (Ў.Ҳошимов, “Дунёнинг ишлари”) – “тахсин”; Она бошқа гапларни эшитмади. Сочларининг учигача зирқиради: “Ҳа, уйинг бугдойга тўлгур, гилай, эварамни танимагансан ёки менга нисбатан гаразгўйлигинг бормиди...” (Ж.Бекназар, “Меҳрнинг аччиқ синови”) – “танбеҳ”.*

Яна қиёсланг: *Шундай барзанги, бунинг устига, шондай мўйловли одамнинг юмалаб-юмалаб кулиши бир қизиқ эди. – Топдинг, боласи тушмагур, топдинг (Мурод Мансур, “Жудолик диёри”); Солиҳабиби ўйлади-ю, юраги орқасига тортиб кетди. “Турғунжон болам! Нима қилиб қўйдинг?! – деди ичида, тиззаларига таяниб чўккалар экан. – Нима қилиб қўйдинг, бола тушмагур?!” (Ў.Умарбеков, “Ер ёнганда”).*

Баъзан ўзингдан кўпайгур фразеологизми ўрнида қўлланадиган кўпайгур ҳам “танбеҳ” маъносининг юмшатишган шакли бўлиб келади ва асосан, катта ёшдагилар нутқида ишлатилади. – *Ҳой кўпайгур, осилма! – дейди чирқиллаб. – Йиқилиб кетасан (Ў.Ҳошимов, “Дунёнинг ишлари”). Ёки: – Бу нонга тегиб бўлмайди, кўпайгур, – деди бошимни силаб. – Қорнингни қорачигидан айланай, тегиб бўлмайди (Ў.Ҳошимов, “Дунёнинг ишлари”).*

Баъзан мазкур фразеологик бирлик такрор қўлланганда прагматик маъно яна-да кучаяди: *“Ҳаҳ боласи тушмагурлар, боласи тушмагурлар! Нима қилишибди дегин, Санобар?”, деб Зокир мелисани қанақа қилиб “ярашув оши”га чақиритганини айтиб бериб қолдилар (Мурод Мансур, “Жудолик диёри”).*

Айтиш жоизки, “тахсин” ва “танбеҳ” маънолари боласи тушмагур фразеологизми билангина эмас, тушмагур сўзи билан бирикиб келган исталган сўз билан намоён бўлиши мумкин. Масалан, *“– Борди-келдилар узилишиб кетмагандир, ахир? – Ҳов, қайда? Бу Шўроси тушмагур бизни хўб тўзитди-ку, – дедилар (Мурод Мансур, “Жудолик диёри”)”* контекстида “танбеҳ” маъноси воқеланган бўлса, *“Сувратчиси тушмагур шунча нарсани бир йўла қандай қамраб олибди, бу мутаносибликни қандай топибди – ақл бовар қилмасди (Мурод Мансур, “Жудолик диёри”)”* контекстида “тахсин” маъноси воқеланган. Бу нутқий жиҳат тушмагур сўзи семантикасининг ўзига хослиги билан боғлиқ. Юқорида келтирилган кўпайгур сўзи семантикаси ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин.

Ҳозирги ўзбек тилида шундай фразеологизмлар борки, улар бир нутқий вазиятда ҳам “таҳсин”, ҳам “танбех” маъносини ифодалаши мумкин. Бу каби бирликлар ҳам алқиши (олқиш – Ё.О.), ҳам қарғиши мазмунини ифодаловчи фразеологизмлар деб ҳам аталади ва улар сирасига ақлингга куйдирги чиқмагур, афтингни ел ёпмасин, басиринг чиқмагур, бошинг узилмагур, бўйни (гина)нг узилмагур, вой ўлмасам¹³⁰, жувон қурмагур, кўзи қурмагур, одати ўлмагур сингари халқ тилида фаол қўлланувчи фразеологизмлар киритилади¹³¹. Мазкур бирликлар ҳам мувофиқ нутқий вазиятларда эвфемик энантиосемикликни намоён этади.

Хуллас, энантиосемия ва эвфемия муносабатдорлиги масаласи уларнинг фақат нутқий жиҳатлари билан боғлиқ. Бу муайян салбий тушунчанинг эвфемик йўл билан ижобий тушунчага ўзгартирилишида намоён бўлади. Энантиосемия ва эвфемия ҳодисаларининг нутқий намоён бўлиш имконияти анча кенг бўлганлиги сабабли мазкур тил ҳодисаларининг ўзаро муносабати мезонларини олдиндан қатъий белгилаш мушкул. Бу муносабатдорлик алоҳида нутқий вазиятларда аниқланади.

Маълумки, у ёки бу тил бирлиги маъносининг атайин қўпол ифода орқали бериш дисфемик маънони юзага келтиради¹³². Масалан, ўлмоқ маъносининг вафот этмоқ тарзидаги ифодаси эвфемияни намоён этса, айни тушунчанинг асфалософилинга жўнамоқ¹³³, ер тишламоқ тарзидаги ифодаси дисфемиядир.

Тилшуносликда дисфемия ҳодисаси юзасидан ҳам салмоқли ишлар бажарилган¹³⁴. Мутахассислар қайд қилганидек, “дисфемизм муайян матндаги ниманингдир номини маълум даражада дағал, бетакаллуф ёки қўпол ном билан алмаштириб ифодаловчи троп”¹³⁵дир. “Ўзбек тили стилистикаси”да эса “дисфемизм сўзловчининг тингловчига ёки бирор предметга нисбатан масхара, истехзоли, илтифотсизлик билан қарашининг ифодаланиши” деб изоҳланади¹³⁶.

¹³⁰ Вой ўлмасам иборасини бундай фразеологизмлар сирасига киритмаслик керак.

¹³¹ Лафасов Ў. Диалогик нутқда субъектив модалликнинг ифодаланиши: Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, ЎзР ФА ТАИ, 1996. – Б. 171-172.

¹³² Миртожиев М. Кўрсатилган асар, 2010. – Б. 128-129.

¹³³ Рустамов А. Сўз хусусида сўз. Тошкент: Extremum press, 2010. – Б. 66 – 67.

¹³⁴ Резанова А.Н. Дисфемия в английском языке: семантические механизмы и прагматические функции: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург: Российский гос. пед. ун-т. им. А.И.Герцена, 2008.

– 20 с; Бойко Т.В. Эвфемия и дисфемия в газетном тексте: Автореф. дис. ... канд.филол.наук. – Санкт-Петербург: Рос. гос. пед. ун-т им. А.И. Герцена, 2006. – 19 с.

¹³⁵ Ахманова О.С. Кўрсатилган манба. – Б.137.

¹³⁶ Шомаксудов А ва б. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 67.

Тилшуносликда дисфемизмнинг лисоний табиати ва моҳияти, бошқа ёндош ҳодисалар билан чегараси юзасидан мунозарали қарашлар мавжуд, хусусан, унинг какофемизм билан бўлган муносабати турлича талқин қилинади. Баъзан дисфемизм ва какофемизм бир нарса деб қаралса, баъзан улар бошқа-бошқа ҳодисалар сифатида тавсифланади. Масалан, О.С.Ахманова ва тадқиқотчи А.Н.Резанова дисфемизм ва какофемизмни ўзаро тенг ҳодисалар ҳисоблаб, уларни синоним терминлар сифатида қўллайди¹³⁷. Бизнингча ҳам, шундай, буни уларнинг луғавий маънолари ҳам тасдиқлайди. Масалан, дисфемизм юнонча (δυσφήμη — “ёмон нутқ”) сўз бўлиб¹³⁸, “қўпол гапираман” маъносини билдирса, какофемизм (юнонча κακός – “ёмон, дағал, ёқимсиз” ва φημία (phemia), φήμη (pheme) – “нутқ”), “ёмон гапираман” маъносини англатади¹³⁹.

А.Шомақсудовнинг фикрича ҳам, тилда муайян лисоний бирлик ифодалаган тушунчани қўпол ва дағал тарзда ифодалаш усули (дисфемик усул – Ё.О) мавжуд бўлиб, бунга хизмат қилувчи бирликлар *какофемизмлардир*¹⁴⁰. Тилшунос какофемистик бирликлар сифатида “ўлим” тушунчасини ифодаловчи *кўзига тупроқ тўлмоқ, ёстиги қуримоқ, ер тишламоқ, асфаласофилинга жўнамоқ* кабиларни келтиради. Дикқат қилинса, мазкур мисоллар *ўлмоқ* тушунчасининг дағал, маданий мулоқот доирасидан ташқаридаги ифодаси, айти пайтда эвфемиянинг зиди дисфемиядир.

Бошқа бир қарашга кўра, А.Шомақсудов келтирган какофемизмлар дисфемизм бўлолмайди, чунки улар кўчимлар эмас, кўчим муайян полисемантик сўзнинг ҳосила маъноси ҳисобланади. Қолаверса, бу бирликлар дағал ифодага эга бўлса ҳам сўзнинг ҳосила маъноси эмас¹⁴¹.

Кўринадики, дисфемизмларга сўзнинг ҳосила маъноси бўлиш талаби кўйилмоқда. Бизнингча, А.Шомақсудов келтирган какофемизмларни дисфемик ифода ҳисоблаш тўғри, уларни дисфемизмлар сирасига киритиш лозим. Бу қуйидагиларда кўринади: “какофемизм тилдаги барча қўпол сўз ва фразеологизмларга дахлдор бўлиб”¹⁴², фикрни дисфемик йўл билан ифодалашга хизмат қилади; какофемизм ҳам, дисфемизм ҳам бирор тушунчани дағал тарзда ифодалайди; улар синоним терминлардир.

¹³⁷ Ахманова О.С. Кўрсатилган манба. – Б.187; Резанова А.Н. Кўрсатилган автореферат. – 20 с.

¹³⁸ Дисфемизм // <http://ru.wikipedia.org/wiki/Дисфемизм> (21.05.2013).

¹³⁹ Какофемизм // <http://ru.wiktionary.org/wiki/Шаблон:этимология:какофемизм> (21.05.2013).

¹⁴⁰ Шомақсудов А. ва б. Кўрсатилган асар. – Б. 67.

¹⁴¹ Миртожиев М. Кўрсатилган асар, 2010.

¹⁴² Кодирова Х. Кўрсатилган диссертация. – Б. 38.

Аслида, дисфемизм деб аталаётган бирлик ҳам, какофемизм деб аталаётган бирлик ҳам муайян тушунчани қўпол, дағал ва маданий мулоқот доирасидан ташқарида ифодаловчи бирликлардир. Шундан келиб чиқиб, эвфемизмларнинг категориал белгиси у ёки бу қўпол тушунчанинг юмшатирилганлиги, маданий мулоқот талабига хосланганлиги, дисфемизмларнинг категориал белгиси эса у ёки бу тушунчанинг қўпол, дағал ва маданий мулоқот талабига хосланмаганлиги, деб айтиш мумкин. Шундай экан, бирор тил бирлигининг эвфемизм ёки дисфемизм эканлигини белгилашда фақат сўзнинг ҳосила маънолари бўлиши шарт деган мезон асосида ёндашиш мазкур ҳодисаларнинг чеку чегарасини аниқ белгилаб беролмайди.

Ўзига хос лингвистик дихотомияни юзага келтирувчи ҳар икки ҳодиса энантиосемиянинг нутқий намоён бўлиш потенциали ҳисобланади. Унинг баъзан эвфемик, баъзан дисфемик йўл билан воқеланиши мазкур ҳодисаларнинг айна категориал белгилари билан мувофиқ муносабатдорлиги мавжудлигини кўрсатади. Энантиосемиянинг дисфемик йўл билан воқеланиши ёки дисфемик энантиосемия сўзловчининг, аслида, қўпол, дағал маъноли сўзнинг нутқда сўзловчи коммуникатив-ситуатив мақсади асосида ижобий баҳода намоён бўлишидир. Бундай муносабатнинг юзага келишида сўкиш ва қарғиш сўзларининг иштироки, айниқса, муҳим.

Дисфемик энантиосемия, кўпинча, какофемизмлар билан намоён бўлади ва бунда муайян вульгар ифода мувофиқ нутқий вазиятда узуал маъносига зид тарзда воқеланади. Какофемизмнинг нутқий вазият тақозоси билан ижобий муносабат касб этиши ундаги вульгар семантиканинг ўзгаришига олиб келади. Натижада “сўкиш, койиш” ва “қарғиш” муносабатли сўзлар узуал маъноларини йўқотиб, тамоман зид “мақташ”, “фахр этиш” каби маъноларни намоён этади. Мазкур нутқ ҳодисаси юзага чиққан пайтда улар одатий қўлланишдан фарқли равишда алоҳида интонацияга ҳам эга бўлади. Масалан: *Кутиб олувчилар орасидан қўл силкиб келаётган ажабтовур жувонни у дарров таниди. Аввалгидан ҳам яхши-я касофат!* (Эркин Аъзам, “Шовқин”). Мазкур контекстдаги *касофат* сўзининг интонацияси *Ана шундай касофат, шумқадам қиз бу!* (Эркин Аъзам, “Забаржад”) парчасидаги *касофат* сўзининг интонациясидан паст эканлиги уларда ғазаб, нафрат таъкидининг мавжуд эмаслигидир.

Қуйидаги мисолда ҳам мазкур сўз яққол ижобий баҳода намоён бўлган: *Авалло, Обиджон Паканадан ҳам паканароқ, қолаверса, ўлгудек истеъдодли,*

касофат. Уни яхши кўрмай ҳам, тан бермай ҳам илож йўқ (Эркин Аъзам, “Пақананинг ошиқ кўнгли”).

Дисфемизм – денотатга субъектив муносабатнинг “манфий” томонга кетиши билан боғлиқ прагматик ҳодиса ва сўзловчи ундан воқелик ёки шахс ҳақида кучайтирилган салбий таассурот қолдириш учун фойдаланади¹⁴³. Аммо юқорида таҳлил қилинган *касофат* сўзининг ўзига хос воқеланишида сўзловчи ундан воқелик ёки шахс ҳақида кучайтирилган ижобий таассурот қолдириш мақсадида фойдаланган. Бундай хусусиятли сўзлар сирасига *жинни, ярамас, хумса* кабиларни ҳам киритиш мумкин. Қуйида бу бирликларнинг узул салбий ҳамда окказионал ижобий баҳоларни намоён этишига мисоллар келтириб ўтамиз. Қиёсланг: *Эртаси маст бўлиб келиб, юзимга солди. “Мени хор қилдинг, ярамас!” деди* (Ш.Холмирзаев, “Булут тўсган ой”); *Маъруф Жалилнинг чеҳрасига болаларча безубор ва мўмин табассум югурди. – Ярамас, ёмон шеърга ўхшамайди* (А.Кўчимов, “Камтарликнинг баланд чўққиси”). Яна қиёсланг: *Дилшод яна индамади. Сумбут домла яна қичқирди: – Гапир, хумса!* (Мирзакалон Исмоилий, “Фарғона тонг отгунча”); – *Айтдим-ку, хумсо, қизил гулдай. Қашқарнинг қизи, жувони олмадай бўлади* (Ойбек, “Қутлуғ қон”).

Шунингдек, *жинни* сўзи ҳам, аслида, “аклдан озган, рухий касалликка чалинган” маъносидаги ҳақорат сўзи бўлса ҳам, кўп ҳолларда “ўзини яқин олиш”, “эркалаш” мазмунини ифодалашда ишлатилади: Қиёсланг: *Хоним. – Қамара унга иргангандек бир назар ташлайди-да, “Жинни”, – дейди, сўнг кўнгли тўлмайди, “Ненормальный” деб қўшади* (Эркин Аъзам, “Пақананинг ошиқ кўнгли”); *Бешқўрғон йигитлари жўрабўза қилар эканлар. Аввал ўзим қўшилдим. Аҳмадқул ҳам йигит, у ҳам бир тан, дедим. Сени ҳам улфат қилиб қўйдим. Маъқулми? Қиш бўйи ялла-да, жинни...* (Ғафур Ғулом, “Жўрабўза”).

Бу каби қўллашларнинг баъзилари нутқий одат тарзига ҳам келиб қолган бўлиб, ҳозирги ўзбек тилида “койиш, сўкиш” маъно қирраларини йўқотиб бормоқда. Масалан, *хумпар* сўзи, аслида, вульгар маъноли сўз бўлса ҳам, ҳозирги ўзбек тилида шундай белгиси билан бирга, кўпинча, эркалаш, мақташ мақсадида қўлланади. Қиёсланг: *Хумпар! – Мингбоши ўшқирди. Кейин қизил кўзини унга тикиб сўради: – Мулла Соли сенга ҳеч нима дедими?* (Мирзакалон Исмоилий, “Фарғона тонг отгунча”); – *Ўзбекларга ўзбекчасини, туркларга туркчасини айтади. Чеченчасини билмайди бу хумпар, билса, уни*

¹⁴³ Кодирова Х. Кўрсатилган диссертация. – Б. 45.

ҳам айтарди. Бу ҳофизга етадигани йўқ оламда! (Тоҳир Малик, “Шайтанат”).

Какофемизмларнинг нутқда терс маънода намоён бўлиши, ижодкор томонидан услубий приём сифатида қўлланиши натижасида *астеизм* юзага келади. *Астеизм* юнончада “ҳазил, ўткирлик, таъсирчанлик” маъноларини билдиради. У сўкиш, қарғиш сўзларининг “мақтов” маъносида, мақтов сўзларининг “танбеҳ” маъносида келишига асосланувчи стилистик ҳодисадир¹⁴⁴. Масалан, қуйидаги парчада қўлланган *тентак* сўзи астеизмнинг ёрқин кўринишидир: *Фақат бу юртнинг одамлари галати. Новвой саватга нонини уюб қўяди-да, қўшниси билан гап сотади... Дехқон қовун тўла аравасини қаровсиз ташлаб, чойхонада ёнбошлаб, кўк чой ичади. Заргарни айтмайсизми, заргарни! Дўконига қулф осиишга ақли етмайди, тентак! Эшигини ип билан боғлаб, пешинда мачитга югуради* (Ў.Ҳошимов, “Сўққабош бевагина”). Мазкур сўз орқали юзага чиққан окказионал маъно *тентак* сўзи ўрнида қўлланиши лозим бўлган сўз маъносига қараганда таъсир кучи, субъектив “юки” ортик.

Энантисемиёга доир сўнги тадқиқотларда *риторик энантисемиё* (бу тип энантисемиёни *риторик* деб номланишида *риторик(а)* сўзининг манба тилдаги “оғзаки, нутққа оид” маъноси назарда тутилган) ҳақида ҳам гапирилмоқда. Бу терминни дастлаб қўллаган ва айни масала юзасидан тадқиқот олиб борган Е.В.Маркасованинг фикрича, риторик энантисемиё ўзининг алоҳида лингвистик манбаига эга бўлиб, ҳозирги дунё тилларининг барчаси учун хос ва унинг турли юзага келиш йўллари мавжуд. Улардан бири эркалаш маъносидаги сўзларни нутқий агрессия (дўқ-пўписа) билан қарама-қарши маънода қўллашдир. Тадқиқотчи томонидан *риторик энантисемиё* деб аталган ҳодиса моҳиятан эвфемик ва дисфемик энантисемиёга яқин келади. Мақолада рус тилидаги *милий*, *солнышко* сингари бирликларнинг нутқий агрессия билан салбий муносабат ифодалаб келиши ёки *сволочь* каби вульгар семантикали сўзларнинг ижобий баҳода намоён бўлиши риторик энантисемиё деб кўрсатилади¹⁴⁵.

Тадқиқотчи томонидан *риторик энантисемиё* масаласи кўтарилганлигининг долзарблиги шундаки, унда мазкур ҳодиса илк бор сўзлашув нутқи доирасидагина чегаралаб олинган ҳамда алоҳида термин остида ўрганилган. Бу уни бошқа энантисемиё турларидан фарқлашда

¹⁴⁴ Краткая литературная энциклопедия. Гл. ред. А.А. Сурков. Т. 1. – М.: Изд-во Энциклопедия, 1962. – С. 27; Гриценко Е.С. Эмоционально-оценочная энантисемиё в разговорной речи / Межвузовский сборник научных трудов. – Горький, 1989. – С. 15.

¹⁴⁵ Маркасова Е.В. Риторическая энантисемиё в корпусе русского языка повседневного общения “Один речевой день” / <http://www.dialog-21.ru/digests/dialog2008/materials/html/54.htm>. (20.04.11).

кулайлик туғдиради. Гарчи нутқий энантиосемияда ҳам, риторик энантиосемия ёки астеизмда ҳам сўзловчининг у ёки бу субъектив муносабати мавжуд бўлса ҳам, нутқий энантиосемия фақат нутқий агрессия билангина пайдо бўлмаслиги, риторик энантиосемия эса кўп ҳолларда айни агрессия замирида юзага келиши ажратиб кўрсатилган. Шунингдек, бу термин остида фақат суйиш-эркалаш ва сўкиш-койиш мазмунидаги сўзлар англатадиган маъновий зидликни тушунилиши билан ҳам муҳимдир. Бунга шуни кўшимча қилиш мумкинки, нутқий энантиосемия билан риторик энантиосемия ўртасидаги фарқланиш нутқий агрессиянинг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги билан бирга, нутқий энантиосемиянинг иронияга асосланиши ҳамда тилдаги барча сўзлар билан намоён бўла олиши мумкинлигини ҳам улар ўртасидаги асосий фарқлардан бири деб кўрсатиш мумкин.

Мазкур масала юзасидан Е.В.Маркасова келтирган хулосаларни маъқуллаш билан бирга, баъзиларига қўшилиб ҳам бўлмайди. Хусусан, Н.Маҳмудов риторик энантиосемиянинг синтактик сатҳ билан боғлиқлигини таъкидлайди ва лексик сатҳдаги энантиосемияни риторик деб номлаш уни бошқа турлари билан қориштиришга олиб келишини айтади¹⁴⁶. Шунингдек, тадқиқотчи Е.В.Маркасова суйиш, эркалаш сўзлари нутқий агрессия олиб зид маънода намоён бўлганда шу сўзнинг талаффузида ҳеч қандай интонацион ўзгариш юз бермаслигини таъкидлайди. Муайян сўзга нутқий агрессия юкланганда, субъектив муносабат ифодаланганда қандай қилиб унда просодик ўзгариш юз бермаслиги мумкин?! Ваҳоланки, айнан интонацион ўзгариш сўзловчи учун ироник маънони етказишга, тингловчига эса мувофиқ маънони илғаб олишга ёрдам беради.

Бизнингча, риторик энантиосемиянинг ҳар икки воқеланиш шаклида ҳам интонация фаол иштирок этади. Шу маънода унинг суйиш-эркалаш сўзлари билан намоён бўлиши эвфемик энантиосемия, сўкиш, қарғиш сўзлари билан воқеланиши дисфемик энантиосемияга ўхшашдир. Масалан, ўзбек тилидаги кўпгина какофемизмлар, хусусан, *касофат*, *баттол*, *хумпар*, *қисталоқ*, *баччагар* каби сўзларнинг ижобий баҳода қўлланиш ўринлари ([Мирёкуб] – *Шаҳарда бир худо бандасининг иккала дунёга арзийдиган бир қизи бор экан! Мингбоши эркин-эркин қулди: – Тавба де, бетавфиқ! Астағфурулло де! Мирёкуб астағфурулло ўрнига уят бир сўз айтди. Мингбоши бешбаттар ёйилиб қулди: – А, баттол-эй! О, баттол-эй!...* (Чўлпон, “Кеча ва кундуз”) ёки ўзбек тилида “ярамас”, “ифлос”, “аблаҳ” каби салбий муносабат билдирадиган *ҳароми* сўзининг айни маъноларини

¹⁴⁶ Маҳмудов Н. Зиддият ва жуфт сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2014. – № 5. – Б. 4.

йўқотиб, унга зид “эркалаш” маъносини намоён этгандаги ҳолати (– *Яхши ит чиқди, ҳароми, — деди Обид ака ҳавас билан унга қараб. — Ҳали яна ўзинг кўрасан* (Ў.Умарбеков, “Одам бўлиш қийин”) кабиларни риторик энантиосемиянинг бир кўриниши дейиш мумкин.

Яна қиёсланг: *Файзулла чавандоз улоқни туёқлар остидан тортиб ололмади. Тўдадан энтикиб-энтикиб чиқди. — ... сигса от мин-да, баччагар! Ўл-е, шу кунинга-е! Тфу! — деди* (Тоғай Мурод, “Юлдузлар мангу ёнади”);

– *Пидбўл деса, кенжа ўғлим чимилдиқни ташлаб чиқадиган хилидан, — илжайиб мўйлов силади Топиндиқ ога. — Чет элдаги зўр камандалар ўйнапти деганига дил кетиб, ўғлимга уч-тўрт марта биқиндош бўлдим. Зап ўйин экан-да, бу пидбўл баччагар!* (Анвар Обиджон, “Пидбўл”).

Табиийки, сўзда юзага келадиган бу каби маъновий ўзгаришларнинг омиллари ҳақидаги қарашлар бир хил эмас. Жумладан, психолингвистик йўналишдаги ишларда какофемизмларнинг қарама-қарши маънода кўлланиши, аслида, инсонни ёмон кўздан асраш билан боғлиқлиги, бу агар киши мақталгудек бўлса, унга суқ кириши мумкинлигидан кўрқиш натижаси, дейилади. Бошқа қарашга кўра, вульгар сўзларнинг “мақтов” маъносини ифодалаш, аслида, киши ҳис-туйғуларининг дуалистик (иккитомонлама) характерли эканлигидир. Негаки муайян шахс, нарса ва ҳаракат-ҳолат бир пайтнинг ўзида севимли ва ёқимли ҳам, жирканч ва ёқимсиз ҳам бўлиши мумкин. Зотан, *мақтов* ва *сўкиш* танганинг икки томонидир, шу боис *мақтов* ўзида “ҳақорат”ни, *ҳақорат* эса “мақтов”ни намоён этиши мумкин¹⁴⁷.

Какофемизмларнинг лисоний табиатига стилистик нуқтаи назардан ёндашилган қарашларга асосан, какофемизмлар билан воқеланган окказионал ифода суйиш-эркалаш сўзларидаги маънога қараганда таъсирчан. Шу сабабли у ёки бу тарздаги ўткир ифода зарур бўлганда вульгар сўзлардан фойдаланилади¹⁴⁸.

Умуман олганда, сўзловчининг субъектив муносабатни ўзига хос ифодалашни мақсад қилиши, фикрнинг янада таъсирчан бўлишига интилиши уни одатдагидан бошқачароқ ифодалардан фойдаланишига сабаб бўлади. Қойиш мазмунидаги сўзларнинг “мақташ”, “эркалаш”, ўз навбатида, мақташ мазмунли сўзларнинг “қойиш” тарзида воқеланиши шу муносабат билан юзага чиқади, шу ноодатий ифода сўзга алоҳида экспрессивлик беради.

¹⁴⁷ Иқтибос қуйидаги манбадан олинди: Садчикова И.В. Энантиосемия как способ сосуществования противоположных оценочных компонентов в семантике слова / Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Т. 11, 4 (5), 2009. – С. 1308.

¹⁴⁸ Иқтибос қуйидаги манбадан олинди: Садчикова И.В. Кўрсатилган мақола. – Б. 1309.

“Қарғиш”ни билдирувчи вульгар сўзлар ҳам мувофиқ нутқий вазиятда ўзининг узуал вазифасини ўзгартиради. Масалан, “йигит ўлгур” маъносини англатадиган *жувонмарг* сўзидаги салбий эмоционал баҳонинг ижобий эмоционал баҳода намоён бўлишида шунини кузатиш мумкин. Қиёсланг: – *Энди Қизилсойга яқин борсанг, ўлдираман, жувонмарг!* (Эркин Аъзам, “Жаннат ўзи қайдадир”); *Жавобингиз бизга маъқул, Оқсоқол! — деди жувонмарг Жасур шоир зукколик ва шаҳдамлик билан, мунозарада устун келганини ҳам барала сездириб* (Эркин Аъзам, “Шоирнинг тўйи”).

Ҳозирги ўзбек тилидаги аксар қарғиш сўзларнинг семантикасидаги салбий эмоционал баҳо мувофиқ контекстда ижобий эмоционал баҳога алмашади. Масалан, *қурғур* сўзида шу ҳолатни кўриш мумкин. Қиёсланг: *Берадигани – чўзиб-чўзиб тўрт танга, шундан-шунга сарсон бўлиб келаман-а! Қурғур, келиб-кетишимга етса ҳам қошки эди!* (Эркин Аъзам, “Фаррош кампирнинг туши”) – салбий баҳо; *Хуллас, марказга ими-жимида, ҳеч кимга билдирмай жўнаган Шерқўзи қайтишида ҳаммага кўз-кўз қилиб говмиш сигирининг қаймоғидек товланиб турган “Жигули”ни ҳайдаб келди. Қурғур, ўзи ҳам кийикдек бўлар экан, сал тизгинни бўшатсанг – учади-я, учади!* (Аҳмад Аъзам, “Соясини йўқотган одам”) – ижобий баҳо.

Х.Қодированинг фикрича, тилда баъзи полифункционал какофемизмлар борки, уларнинг табиатида бир ўринда салбий баҳо билдириб, дисфемизм сифатида келиш, бошқа бир ўринда эса ижобий баҳо билдириб, эвфемизм сифатида келиш хусусияти мавжуд. Масалан, *хумса* сўзи ҳам эвфемик, ҳам дисфемик бирлик сифатида шундай хусусиятга эга. Бу бирлик эвфемизм сифатида намоён бўлганда кўпол, дағал ифодани маданий мулоқотга мосласа, дисфемизм сифатида намоён бўлганда аксинча вазифани бажаради. Масалан: *Юз мартаба сизга айтиб ётибманку, хумсани дарвозадан чиқардим, тагин қанчагача орқасидан бориб, то карвонларга қўшилиб кеткунча кутдим, сўнгра қайтиб келдим деб* (Абдулла Қодирий, “Ўтган кунлар”); *Бинобарин, уларнинг ўйнаб-кулишларига рози бўлмаган одам хумсадир* (Абдулла Қодирий, “Диёри бакр”)¹⁴⁹. Бизнингча, *хумса* сўзи мазкур мисолларнинг ҳар иккисидан какофемизм сифатида келиб, “танбех” маъносини воқелантирган. *У касофат, тентак* сўзлари сингари мувофиқ контекстдагина “мақтов” маъносида намоён бўлади.

Ҳозирги ўзбек тилидаги *гўрсўхта* какофемизми ҳам шундай хусусиятга эга. Маълумки, бу сўз ўта кўпол маъно ифодасига эга бўлиб, сўзловчининг салбий муносабатини билдириш учун хизмат қилади: *Тўрттагина*

¹⁴⁹ Қодирова Х. Кўрсатилган диссертация. – Б. 91.

гўрсўхтани ушлаб қамаш қўлларингдан келмаса, нималарингга кериласанлар?! (Тоҳир Малик, “Шайтанат”). Бироқ қуйидаги жумлада у намоён этаётган баҳони салбий деб бўлмайди: “Лочиндек йигит”, у билан ҳар қанча ўйнаб-кулсанг арзийди. Шу кунларда росаям тўлишиб, чиройли йигит бўлиб кетибди гўрсўхта (К.Яшин, “Ҳамза”).

Демак, дисфемия ва энантиосемиянинг ўзаро муносабатдорлиги муайян дағал характердаги, салбий баҳоли тил бирликларининг сўзловчининг коммуникатив-ситуатив мақсади тақозоси билан мувофиқ нутқий вазиятда “таҳсин”, “мақташ”, “эркалаш” каби ижобий ифода билан намоён бўлишида кўринади. Бу бирликларнинг узул ва окказионал маънолари ўртасидаги зидлик дисфемик энантиосемияга сабаб бўлади. Мазкур зидланишнинг юзага келишида какофемизмлар фаол иштирок этади.

Тингловчи амалий машғулотда келтирилган вазифаларни бажариши, таҳлил қилиши ва натижа олиши лозим.

Ишни бажариш учун намуна.

Ушбу амалий машғулот давомида қуйидагиларни бажариш лозим:

1. Бадиий матндан қарама-қарши маънода қўлланган сўзларни таҳлил қилиш (бадиий матн таҳлили).
2. Эвфемик йўл билан зидланган бирликларни топиш а маъносини изоҳлаш (бадиий матн таҳлили).
3. Дисфемик йўл билан зидланган бирликларни топиш а маъносини изоҳлаш (бадиий матн таҳлили).
4. Бадиий матндаги дисфемик ва эвфемик бирликларнинг қўлланиши ҳақида хулосалар чиқара олиш.

ТОПШИРИҚЛАР МАЗМУНИ

1-машқ. Берилган матнда эвфемик йўл билан зид маънода воқеланган бирликларни аниқланг.

Бу ерда мингбоши, Тешабой, Фосиҳ афанди, қози домла, муфти, мирза, даъвогар, гувоҳлар, бир ёш қарол ва икки мазлум “гуноҳкор”дан бўлак ҳеч ким йўқ эди (Мирзакалон Исмоилий, “Фарғона тонг отгунча”) Умри жонингизга худо барака берсин” деб у юзимдан, бу юзимдан ўпди. Ўпайтганда оғзимдан келган “муаттар” ҳиддан хиёл чимирилди-ю, сездирмади (Ў.Ҳошимов, “Сўққабош бевагина”) Лекин хосхонани ясатиб, иссиқ-иссиқ қаҳваларни ҳозирлайверасиз. (Ҳавони ҳузур билан ҳидлай-ҳидлай) Оҳ, оҳ, бунча хушбўй (Эркин Аъзам, “Фаррош кампирнинг туши”); Ҳисобчи. Бўшаб кетмагандир ахир, эрта-индин келар! (Бурун жийириб) Бир оз

“хушбўй”роқлигини айтмаса, ўзи яхши хотин... ходим деганим! (Эркин Аъзам, “Фаррош кампирнинг туши”) Менинг ўғлим хў-ў-п орзу-ҳавасли чиқди-да, барака топкур! Яқинда тўй қиламан деб, яп-янги “Нексия” сини сотиб юборди, азамат! – Менинг жсиянимни айтмайсанми? Тўй қиламан деб, уй-жойини сотди! Энди кўчада юрибди! (Ў.Ҳошимов, “Дафтар ҳошиясидаги битиклар”). Қизиги шундаки, узоқ йиллар мобайнида иккала кундош бир-бирининг боридан беҳабар ўтган эмиш! **Офарин-э**, Ақобир Мирзаевич, худо сизга юракдану куч-қувватдан қўша-қўша қилиб берган экан! (Эркин Аъзам, “Байрамдан бошқа кунлар”).

ТОПШИРИҚ ЕЧИМИ: Берилган гапларда муаттар, хушбуй, азамат, офарин сўзлари эвфемик йўл билан зид маънода қўлланган.

2-машқ. Қуйида берилган гап жуфтликларини қиёсланг ва эвфемик ифодаларни аниқланг.

Яшанг, ўғлим, кам бўлманг. Энди Орзиқул оёгини узатиб, баҳузур ёта берса ҳам бўлар экан (Абдулла Қаҳҳор, “Йиллар”); Тоғ қизлари чиройли бўлади деб эшитаман... **Яшанг!** Болаларингиз ҳам эсингизга келмайди-я! Қойилман... (Ш.Холмирзаев, “Шудринг тушган бедазор”). 2. – Мен бўри бўлдимми?! Ит!! – **Қуллук!** (Абдулла Қаҳҳор, “Қўшчинор чироқлари”) Сардор полвон мерганни кучоқлаб чаққонлик билан даст кўтарди: – Тўйлар муборақ, акагинам... – **Қуллук, қуллук** (А.Айизов. Полвон йиғлаган тун). 3. – **Кенжасатойим бор бўлсин, ишқилиб!** Кўкламда Қизилқумга кетган. Омон бўлсин ишқилиб, — такрорлади ая (О.Ёқубов, “Биллур қандиллар”); Ҳикматиллонинг эсига аянинг гаплари тушиди: “Газга борсам... навбат кутасан дейишди. Навбатчи ўлгур охиратдаям келмасмиш. Бозордан уста опчиқа қолай десам, пожарнийси бор бўлгур, испарвка бермасмиш...” (О.Ёқубов, “Биллур қандиллар”). 4. – Энди мен сизга айтсам, шунақанги тўй бўлди, бу карнай-сурнайлар, бу саруполар... Ҳакимжон, барака топкур, ўзи бош-қош бўлиб турди (Ў.Умарбеков, “Ҳусн”) – “тахсин”; Нима қилсангиз қилаверинг, майли. Биламан, ёлғиз қолмайсиз, уйланасиз... Фақат, барака топкур, бу каравотни сотиб, бошқа олинг. Бўлмаса, гўримдан туриб келиб, сочингизни битталаб юламан!.. (Ў.Умарбеков, “Ёз ёмғири”)

ТОПШИРИҚ ЕЧИМИ: Гап жуфтликларининг ҳар иккинчисидаги яшанг, қуллук, бор бўлгур, барака топкур бирликлари нутқий вазият талаби билан танбеҳ маъносини ифодалаган, сўзловчининг ўзига хос ифода йўлини танлаганини кўрсатган.

3-машқ. Берилган гап жуфтликларини қиёсланг ва салбий ҳамда ижобий субъектив баҳоларнинг ифодаланишини тушунтиринг.

1. Бу **касофат** бирон ҳовли ёки бирон кўчага кириб, гумонсираган одамига “думингни кўрсат” деса, бунақа хазилни биров кўтаради, биров кўтармайди (Абдулла Қаҳҳор. Думли одамлар) Сценарий муаллифи бўлмиш Фарҳод Рамазон “шу хонтахта”чи ялтироқ болани қўйинглар”, деб бошида оёқ тираган эди, дастлабки видеосиновни назардан ўтказгач, кўнмай иложи қолмади: бутунлай бошқа қиёфага кириб, кўнгилдаги қаҳрамоннинг ўзи бўлиб кетибди, **касофат!** (Эркин Аъзам. Шовқин). 2. Қаламкашлик виждони кўзидими, кейин сал юмшаб, маслаҳат берди: “Майли, мана шу мўътабар газетамизни олдига тўшаб қўйинг, розиман. Қоронғи тушишини пойлаб-да”. “Ия, олдига яқинлаштирармиди у **баттол?**!” - деди Э.Сафар фиғон аралаш (Эркин Аъзам. Жаннат ўзи қайдадир). : – Шаҳарда бир худо бандасининг иккала дунёга арзийдиган бир қизи бор экан! Мингбоши эркин-эркин кулди: – Тавба де, бетавфиқ! Астаффурулло де! Мирёқуб астаффурулло ўрнига уят бир сўз айтди. Мингбоши бешбаттар ёйилиб кулди: – А, **баттол-эй!** О, **баттол-эй!**... (Чўлпон. Кеча ва кундуз). 3. Салбий субъектив баҳо, сўкиш: Файзулла чавандоз улоқни туёқлар остидан тортиб ололмади. Тўдадан энтикиб-энтикиб чикди. – ... сиғса от мин-да, **баччағар!** Ўл-е, шу кунингга-е! Тфу! — деди (Тоғай Мурод. Юлдузлар мангу ёнади). У бошингга бахт куши кўнгур **баччағар** шунчалик чаққон эканки, ҳаш-паш дегунча бўлмай ошнIAM ўзи дамлаб ташлаган экан (Ш.Бўтаев. Кўрғонланган ой). 4. Хоним – Қамара унга иргангандек бир назар ташлайди-да, “**Жинни**”, – дейди, сўнг кўнгли тўлмайдами, «Ненормальный» деб қўшади (Эркин Аъзам. Пакананинг ошиқ кўнгли). Хўжайин хохолаб кулди: – Завқингни синамоқчи эдим, **жинни!** – деди. – Ўзим билардимки, ўшани танлайсан! (Чўлпон. Кеча ва кундуз).

ТОПШИРИҚ ЕЧИМИ: Берилган гап жуфтликларининг биринчисида салбий субъектив баҳо, иккинчисида ижобий субъектив баҳо ифодаланган. Бундай баҳоларнинг ифодаланишида дисфемизмлардан фойдаланилган.

4-машқ. Берилган гапларни ўқинг. Сўкиш сўзларининг таҳсин маъносида қўлланишига диққат қилинг. Ўз ва кўчма маънолар ўртасида қандай энантиосемия борлигини айтинг.

1. Келиб-келиб рўйхат тузишни Мамарайимга топширишибди. Битта сигири борни ҳам тиркабди-да рўйхатга бу **занғар** (Тоҳир Малик. Девона). Чойхоначи бошини кимирлатди. – Оббо **занғар-ей!** Эпчил экан-да? (Ў.Умарбеков. Баҳор). 2. Бу оқшом чоғи кувини кутиб ётган ёш келинчакнинг маъсум ашуласи! Севганига қовушган ёш **махлуқ**нинг севинч кўшиғи (Чўлпон. Кеча ва кундуз). Бу одам, жадиднамо бир ҳамшаҳрининг деганидек, “кўргазмага қўйилатурган антиқа **махлуқ**лардан эди” (Чўлпон.

Кеча ва кундуз).3. Муни отгин-да, хўш, қандай қилиб, масалан, одам ўлдирганигни айтиб бер-чи. - **Оббо**, - деди Мансур чиндан-да ғашланиб. - Яна ўша гап! Одам ўлдирган бўлсам, шу ерда ўтирармидим, ўртоқ педагог? (Ш.Холмирзаев. Озодлик). - Тузуксан-ку, қизим? - деди фахр билан Юсуф ака. - Мен буни раисга айтаман. - Ҳозир керак эмас, - деди Самад. — Аввал битсин макет, кейин. - **Оббо** қизим-ей, **оббо** қизим-ей, тузуксан-ку! Юсуф ака севинчини яширмай, алламаҳалгача ёшларнинг олдида ўтирди (Ў.Умарбеков. Одам бўлиш қийин).

ТОПШИРИҚ ЕЧИМИ: Ушбу гапларда сўкиш сўзларининг ўз ва кўчма маъноларда қўлланишига мисоллар келтирилган. Келтирилган мисолларда аввал сўкиш сўзларининг ўз маъноси, кейин кўчма маънолари берилган. Ўз маъноларида салбий субъектив баҳо, кўчма маъноларида ижобий субъектив баҳо намоён бўлган. Ана шу салбий ва ижобий субъектив баҳолар ўртасида субъектив баҳоловчи энантиосемия юзага чиққан. Айни пайтда, окказионал зид баҳоларнинг прагматик “юки”, ифода қиммати ўз маъноларникидан ортиқ.

Назорат саволлари:

1. Эвфемик йўл билан зид маънода қўлланган сўзларга мисоллар айтинг.
2. Қайси сўкиш сўзлари ижобий баҳо ифодаси учун қўлланиши мумкин?
3. Эвфемизмларнинг окказионал салбий маънолари қандай хусусиятга эга бўлади?
4. Эвфемик энантиосемия ҳақида гапириш мумкинми?
5. Қарғишни билдирувчи сўзлар ҳам ижобий баҳони билдириши мумкинми?
6. Дисфемик энантиосемия деганда нимани тушунасиз?

3 – машғулот

Киноя ва антифразис сўзларни зид маънода воқелантирувчи усул сифатида

Ишдан мақсад: Бадиий матнда Киноя ва антифразиснинг окказионал кўчма маънолардаги иштироки ва ўрнини аниқлаш.

Масаланинг қўйилиши: Энантисемиёга ёндош ҳодисалардан яна бири ирониядир. Негаки “энантисемиё ва ирония ўзаро жуда яқин ҳодисалар бўлиб, кўпинча биргаликда юзага чиқади”¹⁵⁰. Ирония юнонча сўз (εἰρωνεία) бўлиб, “муғомбириқ, айёрлик ёки қувлик” маъноларини англатади¹⁵¹. У нозик қочирим ёки яширин истехзо мақсадида сўзни қарама-қарши маънода қўллашдан иборат кўчим¹⁵². Мазкур ҳодиса анча аввалроқ олимлар эътиборини тортган, унинг лингвистик табиати ҳамда вазифаси ҳақида турфа қарашлар илгари сурилган. Хусусан, антик давр алломалари асарларида иронияни мақташ орқали танбеҳ бериш деб таърифланади, бошқа адабиётларда муғомбирлик ёки қувлик қилиш эканлиги, бу орқали ифодаланмоқчи бўлган асосий фикр яширин қолиши ва бундан сўзловчи мамнунлик туйиши айтилади¹⁵³. Кейинги ишларда эса ирониянинг кесатик, мазах ва истехзо асосида юзага келиши, улар йўқ жойда ирония бўлмаслиги қатъий таъкидланади¹⁵⁴.

Алоҳида поэтик ҳодиса ёки усул сифатида пайдо бўлган ирония узок йиллар давомида турли хил фанлар – поэтика, адабиёт, психология, мантик, лингвистика каби соҳаларнинг тадқиқот объекти сифатида ўрганиб келинган. Лингвистика фани иронияни муайян сўзни қарама-қарши маънода воқелантирувчи ва бу билан яширин субъектив баҳо билдирувчи нутқий ҳодиса сифатида тадқиқ қилади ва унинг икки турини фарқлайди: ситуатив ва аксиологик (баҳоли) ирония. Ситуатив ирония сўз (фразеологизм) доирасида юзага келиб, эмоционал жиҳатдан аниқ, яққол ирония бўлса, аксиологик ирония субъектив муносабатни анчагина яширин, даражали ифода этадиган ирония кўриниши ҳисобланади ҳамда кўпроқ макроматнларда учрайди¹⁵⁵.

¹⁵⁰ Минаева Л.В. Кўрсатилган асар. – Б. 131.

¹⁵¹ Жеребило Т.В. Кўрсатилган манба. – Б. 137.

¹⁵² Ахманова О.С. Кўрсатилган манба. – Б. 185.

¹⁵³ Саниева И, Давыдов В. Ирония. История вопроса / Язык, сознание, коммуникация. Сб. статей. Вып. 12. – М.: Диалог МГУ, 2000. – С. 57.

¹⁵⁴ Саниева И, Давыдов В. Кўрсатилган мақола. – Б. 58.

¹⁵⁵ Ибрагимова Э. Ўзбек тилида ирония ва ироник мазмун ифодаланишининг усул ҳамда воситалари: Филол. фан. ном. ... дисс. – Фарғона: ФарДУ, 2001. – Б. 38.

Айрим тадқиқотларда бевосита ва билвосита ирония¹⁵⁶, ситуатив хосланган ва оғзаки ирониялар ажратилади ҳамда ситуатив ирониянинг, кўпинча, мейозис, энантиосемия, эвфемизм каби нутқий фигуралар билан намоён бўлиши қайд этилади¹⁵⁷. Унинг лисоний вазифаси асосида муайян бадиий ёки публицистик асар тилининг лингвопоэтик қимматини ўрганиш, айниқса, муҳим. Ирония нутқий ҳодиса мақомида тадқиқ қилинар экан, унинг моҳияти терс мазмун ифодалашдан иборат экани, ҳар қандай ироник модус ёки маъно муаллиф, тингловчи ва иронияга тортилган сўз алоқадорлигида юзага чиқиши айтилади¹⁵⁸. Биз ҳам иронияга лингвистик планда ёндашган ҳолда уни муайян контекст билан чамбарчас боғлиқ, нутқда муайян интонацион воситалар билан юзага чиқадиган соф нутқий ҳодиса сифатида тушунамиз.

Ўзбек тилшунослигида ҳам ирония юзасидан бир қатор ишлар қилинган. Масалан, Р.Кўнғуров “Ўзбек тилининг тасвирий воситалари” асарида иронияга алоҳида тўхталади ва уни *таъриз усули* деб атайдди. Унинг фикрича, ирониянинг вазифаси “сўз ва фразеологизмни кесатик, пичинг билан ўз маъносига қарама-қарши маънода қўллаш, бу билан бирор шахс ёки ҳодиса устидан кесатиб, яширин масхаромуз кулишдир”¹⁵⁹. Мустақиллик йилларида мазкур ҳодиса монографик планда Э.Ибрагимова томонидан ўрганилди ва унинг лингвистик табиати, турлари, бошқа ҳодисалар билан бўлган муносабати очиб берилди¹⁶⁰.

Мазкур тадқиқотларда айтилганидек, сўзни муайян нутқий вазиятда қарама-қарши маънода намоён этиш ирониянинг доимий, ўзгармас нутқий белгиси бўлиб, ҳар қандай ироник модус муайян нутқий вазият билан белгиланган, хосланган бўлади. Аммо иронияни фақат лисоний бирликни қарама-қарши маънода намоён этиш тарзида тушуниш ножоиз бўлиш билан бирга, унинг бошқа бир қатор жиҳатларининг назардан четда қолишига ҳам сабаб бўлади. Негаки иронияга тортилган сўз ҳар доим ҳам қарама-қарши маънони намоён этавермайди, балки муайян нарса-ҳодиса, белги ёки ҳаракат-ҳолатнинг инкори, у ёки бу сўздан англашиладиган ижобийлик ёки салбийлик оттенкасининг пасайиши ёхуд кучайиши кабиларни ҳам кўрсатишга хизмат қилади. Айни жиҳатларни фарқламаслик мазкур ҳодиса табиатини лисоний бирликни қарама-қарши маънода намоён этишдангина иборат деб билиш, *антифразис* деб аталгувчи ҳодисани ҳам ирониянинг бир

¹⁵⁶ Давыдов М.В. Звуковые парадоксы английского языка и их функциональная специфика. – М., 1984.

¹⁵⁷ Бу ҳақда қаранг: Саниева И, Давыдов В. Кўрсатилган мақола. – Б. 59.

¹⁵⁸ Третьякова Е.Ю. Ирония в художественном тексте. – С. 5.

¹⁵⁹ Кўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 80.

¹⁶⁰ Ибрагимова Э. Кўрсатилган диссертация.

кўриниши сифатида баҳолаш¹⁶¹, қолаверса, ирония ва энантиосемияни тенг ходисалар тарзида талқин этишга олиб келади.

Жумладан, Э.Ибрагимова ирониядаги терс маъно учуриқ-пичинг орқали ифода этилишини таъкидлаб, қуйидаги мисолни келтиради: *Қаландаров ишгани эшоннинг қўлидан олиб, қиррали стаканга коньяк тўлдирди-да, узатиб: – Ма, “волиданг” келгунча ютиб ол, кейин биз билан майда қиласан! – деди* (Абдулла Қахҳор, “Синчалак”). Тадқиқотчи юқоридаги *волиданг* сўзи орқали намоён бўлган “хотин” маъносини зид маъно деб тушунтиради. Бизнингча, бунда ирония бўлса ҳам, маъновий зидлик йўқ. *Волида* сўзининг иронияга тортилиши эшон аталмиш кишининг хотини онасининг ёшига тенглигига ишора қилмоқда. Бу мазмун сўздаги ижобий оттенкани камайтирган ёки айна сўзга салбий баҳо берган, холос. Ёки *Болаларни шайтонлардан қўрқитмангиз, Бобов келди, деб кўрпага беркитмангиз, То улгайиб, дуч келганда “бобов”ларга, Ўхшамасин итдан қўрққан соқовларга* (Э.Воҳидов, “Кун ўтганда”) парчасида ҳам иронияга учраган *бобов* сўзи ўз узвал маъносига қарама-қарши тарзда воқеланмаган.

Демак, иронияга тортилган ҳар қандай сўз ўз номинатив маъносига қарама-қарши бўлган маънонигина ифодалайди, деб тушуниш беҳад кенг ходиса саналмиш ирониянинг ифода имкониятларини чеклаб қўяди. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ирония ва энантиосемия, ирония ва антифразис ўртасидаги умумий томонлар ҳамда фарқли жиҳатлар ироник маъно табиатини аниқ белгилаш билан тайин этилади.

Тадқиқотчи О.С.Миндрул ирония олган сўзда кузатиладиган семантик ўзгаришларини қуйидагича изоҳлайди: 1. Сўз маъносининг ўзгариши: а) бутунлай қарама-қарши маъно юзага келади; б) сўзнинг ижобий баҳо даражаси камаяди. 2. Сўзда имплицит коннотациянинг пайдо бўлиши: а) сўзнинг ингерент салбий баҳо даражаси камаяди; б) нейтрал баҳоли сўзда салбий баҳо ҳосил бўлади¹⁶².

Мазкур қарашга таянган Л.В.Минаева ҳам шундай фикрга келади¹⁶³. Бизнингча ҳам шундай бўлиб, мазкур категориал белгилардан биринчиси – бутунлай қарама-қарши маънонинг юзага келиши ирония ва энантиосемия муносабатида иштирок этади. *Сўз ижобий баҳо даражасининг камайиши* деб кўрсатилган хусусият эса *волида* сўзининг прагматик томони – “хотин” маъносида воқеланишига мос тушади.

¹⁶¹ Қўнғуров Р. Кўрсатилган асар. – Б. 82; Ибрагимова Э. Кўрсатилган диссертация. – Б. 42.

¹⁶² Миндрул О.С. Тембр II в функциональном освещении (на материале современного английского языка): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва: Московский гос. ун-т., 1980. – С. 9-10.

¹⁶³ Минаева Л.В. Кўрсатилган асар. – Б. 130.

Демак, энантиосемия ва ирония ходисасининг ўзаро муносабати ҳар қандай ироник вазият билан эмас, балки сўз маъносининг муайян нутқий вазиятда қарама-қарши томонга ўзгариши билан боғлиқ бўлади. Масалан, *Йигирманчи аср. Ўзбек совет олимлари мисли кўрилмаган “ихтиро” қилдилар: тарих “хато”сини тузатиб, ўтмишида биз ёппасига “саводсиз” бўлганимизни исботлаб бердилар* (Ў.Ҳошимов, “Дафтар ҳошиясидаги битиклар”) матнида ҳам бир эмас, учта сўз иронияга тортилган. Уларнинг иккитасида маъно қарама-қарши томонга ўзгарган: *хато* дейилаётган тарихнинг, аслида, ҳаққоний, тўғри экани, *саводсиз* деб камситилаётган халқнинг эса саводли бўлгани таъкидланган. Аммо *ихтиро* сўзи ўзининг зиди бўладиган маънода намоён бўлмаган: *ихтиро*, аслида, “ихтиро эмаслик”ни кўрсатган. Бу афразисдир.

Субъектив-баҳоловчи энантиосемия ирония иштироки билан юзага келса ҳам, ирония дегани энантиосемия эмас, энантиосемия лексик-семантик ходиса. Ирония сўзни қарама-қарши маънода намоён этиш усули, воситаси. Шунингдек, у субъектив-баҳоловчи энантиосемиянинг барча жиҳатларини қамраб ололмайди. У энантиосемиянинг ижобий баҳоли маънодаги сўзнинг салбий баҳоли маъно касб этиш томонини ўз ичига олади. Масалан, *камтарин* сўзининг (сўзловчининг коммуникатив-ситуатив мақсади ҳамда муайян нутқий вазиятдан келиб чиқиб) узул “мақтанишни истамайдиган, ўзини бошқалардан паст оладиган” маъносига зид “мақтанчоқ, ўзини бошқалардан юқори оладиган, такаббур” маъносида ирония намоён этган. Қиёсланг: *Қудрат бобида ўзини иккинчи ўринга қўяди, дейилганда биринчи ўринда Яратган қодир Худо туради-да, деб англашингиз табиий. Агар Кесақполвонни назарда тутиб, шундай десангиз адашасиз. Чунки у “камтарин” банда қудрат бобида ўзидан олдин фақат Асадбекни кўради* (Тоҳир Малик, “Шайтанат”). *Камтарин* сўзининг айни окказионал ҳамда узул маънолари ўртасидаги зидланиш эса энантиосемиядир.

Ирония асосида қарама-қарши маъно ифодалашнинг ўзига хос томони шундаки, бунда фикрнинг очикдан-очик кўпол, вульгар тарздаги ифодасидан қочиб, объектга бир қадар “пардали” муносабатда бўлинади. Бундан кўзланган мақсад нутқий таъсирчанликка эришиш ҳамдир.

Энантиосемиянинг ирония воситасида намоён бўлишида баъзан сўзловчининг субъектив муносабати яққол захарханда – аччиқ истехзо билан йўғрилган бўлса, баъзан бундай бўлмайди. Масалан, юқоридаги *камтарин* ва куйидаги *фазилат* сўзининг “иллат” маъносида воқеланишида ҳам захарханда – сарказм мавжуд: *Инсонга доир фазилату кам-кўстлар*

улашилганида дадаси ювошликдан мўлгина баҳраманд бўлиб, қайсарлик, шарттакилик каби одатларни пештахта устида унутиб қолдиргану, аяси эса “Эримга тааллуқли бу “фазилат”ларни увол қилмайин”, деб ўзига қўшиб ола қолган эди (Тоҳир Малик, “Шайтанат”). Қуйидаги мисолда эса сўзловчининг енгил кулгиси кузатилади: *Кесакполвонга сал нарида безрайиб қараб кави қайтараётган сигир ёқмади. Энгашиб муштдай тош олди-да, сигирнинг онасига ҳам “муҳаббатини изҳор этиб” отди* (Тоҳир Малик, “Шайтанат”). Бунда гарчи бирикма қўштирноқ ичида берилган бўлса ҳам, фақат *муҳаббат* сўзигина ироник маъно олган ва қарама-қарши “нафрат” маъносини намоён этган. Сўзловчининг “нафрат” маъносини *муҳаббат* сўзи орқали бериши эса муайян поэтик таъсирчанликни мақсад қилганидир.

Шу ўринда ҳақли савол туғилади: сўзловчининг субъектив муносабатида аччиқ истехзо, заҳарханда бўлмаса, мазкур маънони ироник энантиосемия дейиш мумкинми? Бизнингча, мумкин. Энантиосемияда асосий талаб маънолар зидлигидир. *Муҳаббат* сўзининг бундай қўлланишида сарказм бўлмаса ҳам, зид маънода воқеланиш бор. Бунда сўзловчи ҳаракат бажарувчисини заҳарханда қилишни эмас, балки қаҳрамон характериға хос жиҳатларни тасвирлаш – енгил юмор қўзғатишни кўзлаган.

Тилшуносликда ирония воситасида қаршиланган маънонинг юзага келишида иштирок этадиган воситалар, уларнинг айни жараёндаги ўрни, аҳамиятлилик даражаси юзасидан турли хил қарашлар илгари сурилади. Баъзи мутахассислар ироник маънонинг юзага келишида контекст муҳим деб тушунса, айримлар лисоний белги асимметриясини биринчи планга қўяди. Масалан, Г.Н.Острикова ироник энантиосемиянинг юзага келишида лисоний белги асимметриясининг ролини ортиқча баҳолаб юборса¹⁶⁴, М.В.Давидов ва С.С.Смоленская кабилар иронияға учраган сўзнинг просодиясини асосий омил деб кўрсатадилар¹⁶⁵.

Албатта, тадқиқотчилар мазкур қарашларда ирониянинг бирор жиҳатини назарда тутиб фикр билдирганликлари аниқ. Бизнингча, лисоний бирликнинг нутқда (хоҳ оғзаки, хоҳ ёзма) қарама-қарши маънода намоён бўлиши, аввало, сўзловчининг коммуникатив-ситуатив мақсади билан боғлиқ. Бунда сўзловчининг айни коммуникатив-ситуатив мақсади асосида шаклланган контекст маълум маънода ирониянинг мақомини белгилаб беради. Агар сўзловчи муайян тил бирлигини зид, терс маънода

¹⁶⁴ Острикова Г.Н. Источники экспрессивности энантиосемичной лексики // Филология. Гуманитарные и социальные науки. – № 5. 2011. – С. 130.

¹⁶⁵ Давыдов М.В., Смоленская С.С. Значение слова в языке и речи. – М.: Изд-во Московского университета, 1985. – С. 23.

воқелантиришни мақсад қилмаса, ирониядан фойдаланмайди. Ана шу мақсад сўзловчини, нутқ шаклидан келиб чиқиб, мақсадга мос интонация билан талаффуз қилишга ёки мувофиқ график воситалар асосида контекст танлашга йўналтиради. Юқорида қарашларда ана шу жиҳат назардан четда қолган. Масалан, – *Раҳмат, роса маза қилдик* гапидаги *маза* киноя билан талаффуз қилинса, “маза” сўзи маъносига зид бўлган маъно, хусусан, зид маъно интонацион ишорадан илғаб олинади, ёзма нутқда жумланинг умумий мазмуни ва муайян график воситалар ёрдамида англанади.

Ирониянинг табиати шундай ўзига хоски, унинг намоён бўлишини у ёки бу восита билан чегаралаб бўлмайди. Негаки ирония имплицит маъно ёки мазмун ифодаси сифатида баъзан гап, баъзан эса матн доирасидаги ифода бирлигига тенг келади. Шундай экан, ироник вазият тақозосигина ирониянинг намоён бўлиш воситасини белгилаб беради.

Юқоридаги мисолдан келиб чиқиб, ирония асосида энантиосемиянинг пайдо бўлишини қуйидаги чизма асосида ҳам кўриш мумкин:

Демак, ирония иштироки билан энантиосемия пайдо бўлганда у ёки бу омил – контекст ёки интонациянинг аҳамиятлилик даражаси нутқ шаклига кўра белгиланади.

Ирония иштироки билан энантиосемиклик юзага келганда иронияга тортилган сўз бевосита шу контекстнинг мавзусини белгилаб беради, яъни коммуникация мақсадини ифода этади. Масалан, “Меҳробдан чаён” романидан олинган қуйидаги парчада “қадрли меҳмон” бирикмасидаги *қадрли* сўзи иронияга тортилиши натижасида узуал маъносига зид “қадрсиз” маъносини англашиб келган. Сўзловчи айтиб контекст мазмунини шу “қадрсиз” тушунчаси атрофида бирлаштиради ва шунга йўналтиради: *Анварнинг “чилласи чароғ кўрмаган” бўлса, ҳеч боки йўқдир, бироқ йигирма кунлаб бешикда исмсиз ётиши қизиқдир, чунки янги “қадрлик меҳмон”га от қўйиши на отасининг эсига ва на онасининг хотирига келган эди. Анорбибининг бўлса олти боланинг хархашасидан қулоғи тинчимай, мияси суюлгандир, ҳар ҳолда бу “қадрлик” боланинг оти муҳтарам маҳалла имоми тарафидан қўйилмаганидек, ота-она томонларидан ҳам насиб бўлмади.* (Абдулла Қодирий, “Меҳробдан чаён”).

Кўринадики, контекстнинг, шу жумладан, энантиосемик маънонинг ироник мазмун асосида шаклланиши баъзи тадқиқотчилар таъкидлаганидек, кутилмаганлик белгиси билан бирга¹⁶⁶, аниқ мақсад асосида ҳам бўлган. Албатта, мазкур ироник энантиосемиянинг намоён бўлишида унинг контекстдаги бошқа сўзлар билан бўлган лексик-семантик алоқасининг ҳам ўрни бор. Зотан, юқоридаги жумлада *меҳмон* сўзининг танланиши бежиз бўлмай, ўзбек лингвомаданиятида “меҳмон” тушунчасининг эъзозли

¹⁶⁶ Саниева И., Давыдов В. Кўрсатилган мақола. – Б. 54.

тушунча сифатида мавжудлиги “кадрсиз” тушунчасининг аксини билдирадиган сўзни танланишига олиб келган.

Ироник энантиосемиянинг ўзига хос жиҳати шундаки, унда экспрессивлик юқори даражада бўлади. Мутахассислар таъкидлаганидек, мазкур экспрессивликни таъминловчи ироник модусда аномаллик, парадокс ва икки маънолилиқ каби хусусиятлар бўлади. Аномаллик умумий, стандарт типга тўғри келмайдиган шакл¹⁶⁷, яъни белги қонуни бузилиши бўлиб, у ирония туфайли лисоний бирликнинг окказионал маъно ҳам касб этишида кўринади. Парадокс – айна белги қонунининг бузилиши натижасида юзага келган зиддият. Икки маънолилиқ эса муайян тил бирлигининг ўз ва кўчма маъноларда намоён бўлишидир¹⁶⁸.

Биз ҳам буни маъқуллаган ҳолда шуни қўшимча қиламизки, ҳар қандай аномаллик парадоксни юзага келтирмайди, аммо икки маънолилиқни ҳосил қилиши мумкин. Қуйидаги *хушхабар* сўзининг шакл ва маъно муносабати ўртасидаги аномаллик ва икки маънолилиқ мавжуд. Масалан: *Келаси ҳафта Рапқондаги бойнинг ҳузурига “чопар” бориб, “хушхабар” етказди. “–Эшитдингизми, сизнинг мулкингиз устидан “отаи арава” ўтадиган бўлди...”* (Ў.Ҳошимов, “Дафтар хошиясидаги битиклар”). Ушбу контекстда *хушхабар* сўзи узуал “қувончли хабар” маъносига зид “шумхабар” маъносида воқеланган. Ана шу узуал ва окказионал маънолар ўртасидаги муносабат парадоксдир. Парчадаги *чопар* сўзи ҳам иронияга учраган, унинг шакл-маъно муносабатида аномаллик ва икки маънолилиқ мавжуд, лекин парадокс йўқ.

Яна бир мисол: *Шунақа-ку, чинакам бадий асарни яратиш учун “арзимаган” нарса – Худо берган талант керак* (Ў.Ҳошимов, “Дафтар хошиясидаги битиклар”). Кўринадики, *арзимас* сўзи ирония туфайли узуал маънода эмас, окказионал “арзийдиган” маъносида намоён бўлган. Сўзнинг маънолари ўртасида парадокс, шакл-маъно муносабатида аномаллик – белги қонунининг бузилиши, икки маънолилиқ юзага келган. Ҳар қандай ироник энантиосемияда ана шу жиҳатлар мавжуд бўлади.

Тадқиқотларда ирониянинг фақат баҳо салбийлашувига хизмат қилиши таъкидланади¹⁶⁹. Баъзан шундай ҳоллар бўладики, бунда ирониянинг айна жиҳати кузатилмайди. Шу сабабли иронияга фақат салбий баҳо ифодаси деб қараш маъқул эмас, чунки мувофиқ контекстда ирония салбий баҳони ифодаламаслиги ҳам мумкин. Масалан: *Ҳурматли профессор Салоҳиддин Мамажонов бир мақоласида: “Адабий танқидчиликда ёзилмаган адолатсиз бир қоида бор: у кўпинча тўрт-беш машҳур номлар атрофида гир-гир айланаверади-ю, адабиёт ривожига ўз улушини қўшган “номашҳур”ларга қиё боқмайди* (А.Кўчимов, “Камтарликнинг баланд чўққиси”). *Номашҳур* сўзининг айна контекстдаги окказионал маъносида ижобий баҳо мавжуд.

¹⁶⁷ Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2002. – Б. 16.

¹⁶⁸ Бу ҳақда қаранг: Острикова Г.Н. Кўрсатилган мақола. – Б. 125.

¹⁶⁹ Ибрагимова Э. Кўрсатилган диссертация. – Б. 60.

Қуйидаги парчадаги иронияга учраган сўзда ҳам сўзловчининг ижобий муносабати мавжуд: *Дунё яғонаси бўлган маликадай қамарсиймо ўзининг монанди йўқ гўзаллиги, нодир ақл-у фаросати ила тақдир томонидан шундай сийловга муносиб кўрилдими?* (Муҳаммад Али, “Улуғ салтанат. Умаршайх Мирзо”). Мазкур мисолдаги *сийлов* сўзи узвув маъносига зид “жазо” маъносида воқеланганда норози муносабат тўғридан-тўғри нутқ объектига эмас, балки унинг аччиқ тақдирига қаратилган.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, муайян сўзни ирония асосида қарама-қарши маънода қўллаш ижодкор услуби билан ҳам боғлиқ. Масалан, Эркин Аъзам асарлари матнида *касофат* сўзи кўп ҳолларда ижобий баҳода қўлланса, Тоҳир Малик асарларида *фазилат* сўзи салбий баҳода кўп ишлатилади: *Асадбек уч нарсага тоқат қилолмайди: лаганга қошиқ ёки санчқи тегиб тарақласа, ёнидаги одам овқатни чапиллатиб еса, бармоқлар қисирласа, гаши келиб, миясига игна санчилгандай бўлади. Тақдирнинг гирром ўйини бу “фазилат”ларнинг барчасини Ҳайдарга насиб этган* (Тоҳир Малик, “Шайтанат”).

Ўзбек тилида ироник энантиосемия от, сифат, феъл ва равиш туркумига мансуб сўзлар билан намоён бўлади, аммо бунда бирор сўз туркумининг ироник энантиосемия ифодалаш имкониятини алоҳида ажратиб кўрсатиб бўлмайди. Биз олиб борган кузатишларда юқоридаги сўз туркумларининг барчаси билан ифодаланган ироник энантиосемия кузатилди. Масалан, – *Профессор Маннопов врачларга хос “ҳуснихат” билан блокнотида лотин алифбосида “Шилта” деб ёзиб қўйди* (Саид Аҳмад, “Сайланма”) жумласида *ҳуснихат* сўзининг қарама-қарши “бадхат” маъноси от туркумидаги сўз билан; – *Вой доно-е! Ўзинг-ку бир институтни ўн йилда зўрға битирдинг, энди одам қаторига кириб, бошқаларга ақл ўргатадиган бўлиб қолдингми?!* (Аҳмад Аъзам, “Соясини йўқотган одам”) контекстида *доно* сўзи “аҳмоқ” маъносини сифат туркумидаги сўз билан; *Вазира бўлса, унинг олдида атайин иссиқдан нолиб, “беихтиёр” оқ халатининг олди тугмаларини ечиб, ўзини елпийди* (Саид Аҳмад, “Қирқ беш кун”) контекстида *беихтиёр* сўзи “атайлаб” маъносини равиш туркумидаги сўз билан; *Аммо Вали Солиевич ранжимади. Раънохонни “оталарча” меҳр билан бағрига босган эди, шогирди “адашиб” лабини тутиб қўя қолди* (Ў.Ҳошимов, “Сўққабош бевагина”) мисолида *адашиб* намоён этган “атайлаб” маъносини феъл туркумидаги сўз билан воқелантирган.

Баъзан ироник энантиосемияни намоён этган сўз қўштирноқ ичида, баъзан қўштирноқсиз бериладики, бу ироник энантиосемиянинг намоён бўлишига тўсқинлик қилмайди. Кўпинча, сўзнинг ироник маъно олганлиги ўша жумланинг ўзидан аниқ кўриниб турганда, қўштирноқ ишлатилмайди: *Жалил Асадбекка бир нима дея олмади, аммо хотинига қараб ўқрайди. Қамара ўзига қандай ширин гаплар атаб қўйилганини фаҳмлаб, лабини тишлади* (Тоҳир Малик, “Шайтанат”). Мазкур мисолдаги *ширин* сўзининг ироник маъно олгани ўқувчига қўштирноқсиз ҳам тушунарли, чунки контекстдаги *ўқрайди, лабини тишлади* сўзлари бунга ишора қилади.

Сўзнинг ироник маъноси кенгроқ контекстдан англашилганда ўқувчининг шу сўзга алоҳида диққат қаратиши лозимлигини кўрсатиш мақсадида қўштирноқ ишлатилади. Тиниш белгиларининг қўлланиш сабабларидан хабардор китобхон эса қўштирноқ ичида берилган сўзнинг иронияга учраганини билиб олади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, баъзан ироник энантиосемияни алоҳида сўз намоён этгани ва шу сўзнинг ўзи қўштирноқ ичида берилиши лозим бўлгани ҳолда сўз бирикмасининг қўштирноқ ичида берилиши кузатилади: – *Яна бир ашулангиз бўларди: “Тогда куён отибман ияги йўқ, Жонон кўйлак кийибди жияги йўқ...”*. – *Ҳой “эсли бола”, бўлди қил* (Тоҳир Малик, “Хазонрезги”). Бизнингча, бунда *эсли* сўзигина қўштирноқ ичида берилиши лозим, чунки шу сўзнинггина маъноси кўчган – “эси йўқ” маъносида қўлланган. *Бола* сўзи қўштирноқ ичида берилмаса ҳам айна маъно сақланади.

Ирония асосида окказионал зид маънонинг юзага келиши нутқ услублари билан ҳам боғлиқ. Ироник маънодан сўзлашув ва бадий услубда кенг фойдаланилади, чунки жонли нутқнинг эркинликка асослангани сўздаги мавжуд қирраларни намоён этиш имконини беради. Бадий услубда ироник маъно муаллиф нутқида ҳам, қаҳрамонлар нутқида ҳам бўлади.

Кўринадики, ирония ва энантиосемия – ўзаро ёндош ҳодисалар. Мазкур ёндошлик муайян лисоний бирлик сўзловчининг коммуникатив-ситуатив мақсади ва нутқий вазият тақозоси билан узуал маъносига зид тарзда воқеланганда юзага чиқади. Бу энантиосемия деб аталмиш ҳодисанинг моҳияти тил – унинг эгаси – ироник нутқ объекти учлигида олиб қаралгандагина тўғри бўлишини кўрсатади.

Ирония кўпроқ адабиётшунослик, поэтикага оид талқинлар билан боғлиқ, унинг лисоний табиатида энантиосемия ҳам иштирок этади. Сўзни салбий, айна пайтда, қарама-қарши маънода намоён этиш ирониянинг онтологик жиҳатидир.

Лингвистик адабиётларда сўзнинг одатдаги, тўғри маъносига нисбатан қарама-қарши маънода намоён бўлиши *антифразис* ёки *анафразис* деб юритилади¹⁷⁰. Антифразис сўзнинг муайян нутқий вазият талаби билан узуал маъносига қарама-қарши маънода намоён бўлиши ҳисобланади. У икки хил кўринишда – лисоний бирликнинг узуал маъносига зид окказионал маънода

¹⁷⁰ Ахманова О.С. Кўрсатилган манба. – Б. 49; Новиков Л.А. Лингвистическое толкование художественного текста. – М.: Русский язык, 1979. – С. 249.

намоён бўлиши ва ижобий баҳонинг салбийлашуви ёки салбий баҳонинг ижобийлашуви билан юзага келади. Тилшунослар антифразиснинг лингвистик табиати ва кўринишлари ҳақида турли қарашларни илгари сурадилар. Аксар тадқиқотларда антифразиснинг икки кўриниши сифатида ирония ва мейозис кўрсатилади. Ирония сўз маъноси ёки баҳосининг салбийлашуви бўлса, мейозис сўздаги салбийлик бўёғининг камайиши ёки ижобийлик касб этишидир”¹⁷¹. Айрим тадқиқотларда эса антифразис ирониянинг бир кўриниши сифатида талқин қилинади¹⁷².

Бизнингча, ирония антифразиснинг бир кўриниши эмас, балки бошқа алоҳида ҳодиса, у антифразиснинг намоён бўлишида иштирок этади, холос. Масалан, “аҳил” маъносини англатадиган *иноқ* сўзининг мувофиқ контекстда “ноаҳил” маъносида воқеланиши антифразис, уни қарама-қарши маънода воқелантирган восита ирониядир: *Сўпоқ доим кўз ўнгимда, гоҳ узоқдан кўраман, гоҳ рўпарамдан чиқади. Мушук билан сичқондай “иноқ” бўлиб кетдик* (Асқад Мухтор, “Фано ва бақо”).

Бошқа тадқиқотларда эса антифразиснинг уч кўриниши фарқланади: 1. Соф антифразис – тўғридан-тўғри қарама-қарши маънода қўлланадиган сўз, сўз бирикмаси ва гап. 2. Афразис (а- элементи лотинчадан таржима қилинганда “инкор этиш” маъносини билдиради) – инкор маъносида қўлланган сўз, сўз бирикмаси ва гап. 3. Астеизм – салбий баҳо билдирувчи сўз билан ижобий муносабатни, яъни койиш, танбех бериш орқали “мақтов” маъносининг ифодаланишидир¹⁷³. Биз антифразиснинг биринчи ва учинчи кўринишини маъқуллаган ҳолда *афразисни* антифразиснинг бир тури сифатида кўрсатилишига қўшилмаймиз. Негаки, моҳиятан, антифразис сўзнинг узуал маъносига нисбатан тўғридан-тўғри қарама-қарши бўлган маънони намоён этишидир. Афразис эса моҳият эътибори билан қарама-қарши маънони эмас, муайян белгининг инкорини кўрсатади (мазкур терминнинг номи ҳам шуни кўрсатиб турибди). Тадқиқотчи А.Абдуллаев ҳам *афразисни* инкор этишга асосланган алоҳида категория, дейди¹⁷⁴.

¹⁷¹ Гребенкина В.И. Что делает нашу речь яркой и выразительной // http://sdfryfg.ucoz.ru/publ/chto_delaet_nashu_rech_jarkoj_i_vyrazitelnoj/1-1-0-20 (29.02.12.); Цоллер В. Н. Эмоционально-оценочная энантиосемия фразеологизмов // НДВШ. Филологические науки, 2000. – № 4. – С. 76; Ахманова О.С. Кўрсатилган манба. – Б. 226.

¹⁷² Ибрагимова Э. Кўрсатилган диссертация.

¹⁷³ Пужилова О.Л. Антифразис в газетных текстах / <http://library.krasu.ru/ft/ft/articles/0113965.pdf>. (15.04.12.)

¹⁷⁴ Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивлик ифодалашнинг синтактик усули. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 36.

Антифразис ва афразис ўртасидаги фарқни очиб бериш учун қуйидаги мисолларни келтирамиз: – *Азлар эмас, Аждар бу, Аждар! Ёши қирққа чиқиб қилча ақли кирмаган ноинсоф... Ичавериб, ичавериб, компютери синиб қолган бунинг! Булар хотинхўжа бисотидаги энг “ширин” сўзлар* (Ў.Ҳошимов, “Сўққабош бевагина”). Бунда *ширин* сўзи окказионал *аччиқ* (сўз) маъносида намоён бўлган. Аммо *Дарвоза ичидан маҳкам беркитилиб, кўчага одам қўйилган: “жиноят” – катта* (Мирзакалон Исмоилий, “Фарғона тонг отгунча”) жумласидаги *жиноят* сўзида ирония бўлса ҳам, у зид маънода воқеланмаган, яъни “жиноят деб баҳоланаётган хатти-ҳаракатнинг жиноят эмаслигини” – инкорини ифодалаган. Шундан келиб чиқиб, *ширин* сўзида антифразис, *жиноят* сўзида афразис юзага келган дейиш тўғри бўлади.

Тилшуносликда антифразиснинг тилнинг қайси сатҳ бирликлари асосида намоён бўлиши масаласида ҳам қарашлар турли хил. Баъзи тадқиқотчилар антифразисни қарама-қарши маънода қўлланган сўз сифатида тушунса¹⁷⁵, айримлар қарама-қарши маънода намоён бўлган сўз, сўз бирикмаси ва гапни ҳам антифразис сифатида талқин этадилар¹⁷⁶. Ҳақиқатан ҳам, антифразис жумла доирасида воқеланиши мумкин. Риторик сўрок гаплардаги мазмуннинг тасдиқдан инкорга, инкордан тасдиққа ўзгариши антифразиснинг жумла мисолида воқеланишидир. Жумла семантикасидаги мазкур ўзгаришлар ҳақида Н.Маҳмудов ҳам тўхталиб ўтган ва зид мазмун ўзгаришининг бу типини синтактик энантиосемия сифатида баҳолаш лозимлигини айтган эди¹⁷⁷. Биз ҳам бунга қўшилган, аммо тадқиқотимизда лексик ва фразеологик бирлик маъноларидаги зидланишни ўрганиш мақсад қилингани сабабли антифразисни сўз ёки фразеологик бирликни қарама-қарши маънода воқелантирувчи усул сифатида тушунамиз ва тадқиқ қиламиз.

Антифразиснинг ҳосил бўлишида ирония иштирок этганда, сўздаги маъно ҳам, баҳо ҳам қарама-қарши томонга ўзгаради. Зидлик маънолар ва баҳолар ўртасида бўлади ва ироник модусни юзага келтиради. Масалан, *раҳмат* сўзининг “лаънат” маъносида намоён бўлишида антифразиснинг шу жиҳати кузатилади. Қиёсланг: – *Раҳмат. Биз ҳам яхши кунларингда қайтарармиз. Биздан қайтмаса, бола-чақамиздан қайтади* (Ш.Бошбеков, “Темир хотин”); *Ўғлидан айларди умид, Келтирар раҳмат дебон, Барча “раҳмат” элнинг отган Таънаи тошиндадир* (Э.Воҳидов, “Бошиндадир”).

¹⁷⁵ Михальская А.К. Основы риторики: мысль и слово. – М., 1996. – С. 222.

¹⁷⁶ Сковородников А.П. Антифразис. Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник. – М., 2003. – С. 58-60; Пужилова О.Л. Кўрсатилган мақола. – Б. 216.

¹⁷⁷ Маҳмудов Н. Зиддият ва жуфт сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент, 2014. – № 5. – Б. 4.

Антифразиснинг юзага келишида ирония иштирок этмаса, баҳо ижобийлашуви юз беради. Сўзнинг мазкур хусусиятини С.Усмонов ҳам таъкидлаб, “ёмон яхши ўйнади”, “ёмон чиройли экан” каби фразеологизмларда *ёмон* сўзи зид тушунчаларни ифодалашини таъкидлайди¹⁷⁸. Бироқ диққат қилинса, ушбу бирикмаларда *ёмон* сўзи ўзининг зиди бўлган “яхши” маъносида эмас, ижобий баҳони кучайтиришга хизмат қиладиган восита вазифасини бажарган. Қуйидаги мисолда равиш вазифасида келган *ёмон* сўзи эса “яхшироқ” маъносида қўлланган: *Шунда Эркин ака унинг ортидан бақрибди: – Барибир сени мен бундан ёмонроқ болагандим* (А.Мелибоев, “Хотин йўғида”). Айтиш мумкинки, *ёмон* сўзи, кўпинча, феълга боғланиб келганда антифразис бўлади. Сифатга боғланиб келганда ўзи боғланиб келган сўз маъносини кучайтирувчи восита бўлиб хизмат қилади. У ёки бу сўз антифразис сифатида намоён бўлиши учун, албатта, окказионал маъно узуал маънога зид бўлиши лозим.

Тилшуносликда антифразисни энантиосемия билан тенглаштириш ҳоллари ҳам учрайди¹⁷⁹. Бундай қараш энантиосемияни ирония билан тенглаштиришга ўхшаб кетади. Моҳиятан, антифразис – сўзнинг узуал маъносига зид битта маъно ва у – стилистик усул. Энантиосемия эса икки маъно ўртасидаги муносабат ва у – лексик ҳодиса. Масалан, “шафқат, раҳмдиллик” маъносини (*Эшикдан бош эгиб келганга меҳр-шафқат кўрсатиш билан киши отдан – обрў-эътибордан тушиб қолмайди* (А.Ҳайдаров, “Дайдилар”) англатадиган *меҳр-шафқат* сўзининг “шафқатсизлик, тошбағирлик”, “жабр-зулм” маъносида (– *Оқ пошшонинг тавсия этаётган “меҳр-шафқати” соясида яшагандан кўра фуқаронинг пойи хокини ўпганимиз афзалроқдир* (Ж.Абдуллахонов, “Тарки дунё”) қўлланиши антифразис, мазкур сўзнинг узуал ва окказионал маънолари ўртасидаги муносабат эса энантиосемиядир.

Антифразиснинг баъзи жиҳатлари ўзида эвфемияни ҳам намоён этади. Бу муайян кўпол, дағал тушунчанинг юмшатиш тарзда берилишида кўринади. Масалан, “койиш”, “сўкиш” маъносининг *омон бўлгур* фразеологизми орқали ифодаланиши эвфемик йўл билан юзага келган: – *Вой, омон бўлгур, уканг шунча ётиб би-ир мартаям бормадингми? Сенки бормагансан, хотининг ўзингдан беш баттар* (Тоҳир Малик, “Шайтанат”). Аммо ҳар қандай тушунча ижобий баҳоли шакл билан ифодаланганда антифразис эвфемик тарзда намоён бўлмайди.

¹⁷⁸ Усмонов С. Кўрсатилган мақола. – Б. 35.

¹⁷⁹ Горелов И.Н. Кўрсатилган мақола. – Б. 86.

Баъзан антифразиснинг айнан эвфемизм эканлиги, ҳатто дублет терминлар сифатида тилга олинади¹⁸⁰. Энантисемия ва эвфемия баҳсида айтилганидек, уларнинг тенг келиб қолиши доимий эмас. Масалан, “мақтаб айтилган сўз, гап” маъносини билдирадиган *мақтов* сўзи “масхаралаб айтилган сўз, гап” маъносида воқеланиши билан ҳосил бўлган антифразисда эвфемияга хос хусусият йўқ, аксинча дисфемияга хос белгилар бор: – *Бўш келма, Шайх! – Маладес, Шайх! Орангутан бўл кет-э! Бундай “мақтовлар” Шайхни баттар жазавога солади* (Ў.Ҳошимов, “Дунёнинг ишлари”).

Ҳозирги ўзбек тилидаги сўкиш, ҳақорат сўзлари бўлган какофемизмлар ҳам антифразиснинг юзага келишига хизмат қилади. Бунда какофемизм сўзловчи мақсади ва контекст талаби билан “мақтов” маъносида намоён бўлади. Масалан, куйидаги мисолда *тентак* сўзи “кимнингдир койиш, танбеҳ бериш”ни эмас, “мақташ, фахрланиш” маъносини ифодалаган: *Фақат бу юртнинг одамлари галати. Новвой саватга нонини уюб қўяди-да, қўшниси билан гап сотади... Деҳқон қовун тўла аравасини қаровсиз ташлаб, чойхонада ёнбошлаб, кўк чой ичади. Заргарни айтмайсизми, заргарни! Дўконига қулф осишга ақли етмайди, тентак! Эшигини ип билан боғлаб, пешинда мачитга югуради* (Ў.Ҳошимов, “Сўққабош бевагина”).

Ҳозирги ўзбек тилидаги *қизигар* сўзи ҳам мувофиқ нуткий вазиятда “сўкиш”ни эмас, “енгил еркалаш”ни билдириб келади: – *А-а-а-й, Тогвой чўпон уйни қотирган-да, қизигар! Қаср дейсан, қаср! – дабдурустдан суҳбатимизни бўлди Бозорвой. – Қандингни ур, азамат! Районда биринчи бўлиб қўйини мингга етказган ҳам Тогвой!* (Н.Қобул, “Кечиккан турналар”).

Демак, антифразиснинг баъзи кўринишларида эвфемия намоён бўлса, баъзи кўринишларида дисфемия билан муносабатдорлик касб этади. Шунга қарамай, улар ўртасида жиддий фарқланиш бор, шу боис мазкур ҳодисаларни антифразисга тенглаштириб ёки дублет терминлар деб бўлмайди.

Антифразиснинг юзага келиши муайян нутқ услублари билан ҳам боғлиқ. Айниқса, сўзлашув, қолаверса, бадий услуб унинг намоён бўлиши учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Негаки “тилдаги барча ўзгаришлар аввал сўзлашув нутқида кузатилади. Янги пайдо бўлган сўз ва фразеологизмлар ҳам сўзлашув нутқи орқали адабий тилдан жой олади. Уларнинг адабий тилдан жой олиши ёки инкор этилиши ҳам сўзлашув

¹⁸⁰ Ахманова О.С. Кўрсатилган манба. – Б. 49, 521.

нутқида тил соҳибларининг лисоний, эстетик, эмоционал ва бошқа эҳтиёжларини қондира олишига қараб белгиланади”¹⁸¹.

Айрим тадқиқотларда антифразиснинг баъзи кўринишлари оксюморонга ўхшаши айтилади¹⁸². Бизнингча, антифразис ва оксюморон жиддий фарқланувчи ходисалардир, чунки уларни воқелантирувчи лисоний бирликларнинг миқдори ҳам бунга тўсқинлик қилади. Оксюморон юзага келиши учун ҳар доим мантиқан номувофиқ икки сўз зарур бўлади. Масалан, *тирик руҳлар, тирилган мурда, ўлик жон, бошсиз чавандоз* каби бирикмалардаги сўзлар ўртасидаги маъновий муносабат оксюморондир. Қуйидаги мисолда қўлланган *мурда* сўзининг “тирик, ўлмаган” маъносида воқеланиши эса антифразисдир: *Ғассол кўпни кўрган, ишбилармон киши эди, “мурда”ни четга чақириб: – Бошпуртни топшириб, домовойдан ўчмаган бўлсангиз, сизни ювмайман, беноват бўлишдан кўрқаман, – деб қолди* (Саид Аҳмад, “Сағана”).

Сўз (фразеологизм)нинг муайян нутқий вазиятда қарама-қарши, зид маъноларда намоён бўлиши мумтоз адабий асарларда, хусусан, шеърини асарларда поэтик таъсирчанликни ошириш мақсади билан қўлланган. Масалан, Бобурнинг *“Бош қўяй дедим оёғи туфроғига Деди: Қўй, Бўса истаб, лаъли рангин сўрдум десам Деди: Ол”* байтининг биринчи мисрасидаги *қўй (моқ)* сўзи энантиосемик тарзда воқеланиши натижасида ийҳом санъати юзага чиққан, яъни айна сўз “майли, қўя қол” ҳамда “йўқ, қўйма” маъноларида ишлатилган.

Умуман, ўзбек мумтоз адабиёти намуналарида кўплаб сўз ва иборалар қарама-қарши маъноларда қўлланган. Масалан, Алишер Навоий асарларида *дайр* сўзи “ибодатхона, бутхона” ҳамда мажозан “майхона” маъноларида истифода этилгани кузатилади. Қиёсланг: *Дайр аро тинди қулогим, роҳибо, зикринг бахайр Ким, саҳар зикр айтурида кўп алоло қилди шайх* (Алишер Навоий, “Бадойиъ ул-бидоя”) – ибодатхона; *Дайр аро май ичкали келгум десам, дер муғбача, Бут қошида бош қўйиб боғлар эсанг зуннор, кел* (Алишер Навоий, “Наводир уш-шабоб”) – майхона.

Яна қиёсланг: *Истасанг хомушлик, дайр ичра кир, эй аҳли ҳуш, Кўрки, ҳар дам хонақоҳ ичра алоло қилди шайх* (Отаниёз Ниёзий, “Истасанг...”); *То нузул ўлдум, қадаҳдин дайр аро бўлдум хумор, Соқие, раҳм айлагил, паймона кўргузгил манга* (Маъдан, “Бода тут...”).

¹⁸¹ Волошин Ю.К. Некоторые особенности семантической структуры субстантивных сленговых единиц с пейоративной окраской в американской разговорной речи / Семантика языковых единиц лексического уровня. Сб. научн. тр. – Элиста: Изд-во Калмыцкого гос. ун-та, 1983. – С. 23.

¹⁸² Садчикова И.В. Кўрсатилган мақола. – Б. 1308.

Кузатишлар шуни кўрсатдики, антифразис ўзбек тилида ҳам унумли ходиса ва у турлича маъновий муносабатдаги birlikлар билан ифодаланadi. Аммо мазкур ходиса муайян контекст билан боғлиқ бўлгани учун айна контекстсиз уни тасаввур этиб бўлмайди, яъни бошқа бир контекстда лисоний birlikнинг айна жиҳати намоён бўлмайди.

Антифразис экспрессивликни юзага келтирувчи муҳим восита ҳисобланади, шу боис уни воқелантирган тил birlikларининг маъноси юқори экспрессивликка эга бўлади.

Антифразис учун субъектив баҳолар зидланиши ҳам зарур. Зотан, “дунёни ҳар қандай билиш аксиологиядан, яъни билинган нарсани бирон-бир тарзда баҳолашдан холи бўлиши мумкин эмас”¹⁸³. Шу маънода антифразис ҳар бир тилнинг ўзига хос субъектив муносабат ифодалаш усулидир.

Ишни бажариш учун намуна.

Ушбу амалий машғулот давомида қуйидагиларни бажариш лозим:

1. Киноянинг сўз маъносига таъсирини таҳлил қилиш (бадий матн таҳлили).
2. Антифразиснинг лисоний табиати, бошқа ёндош ходисалардан фарқини ўрганиш (бадий матн таҳлили).
3. Энантioseмия, киноя ва антифразис тушунчаларининг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш (бадий матн таҳлили).

ТОПШИРИҚЛАР МАЗМУНИ

1-машқ. Берилган гапларда сўзлар окказионал зид маънода қўлланган. Сиз айна сўзларнинг ўз маъноларига бадий матнлардан мисоллар топинг. Сўнг ўз ва кўчма маънолар ўртасидаги маъновий зидликка эътибор беринг.

1. Исмоил аканинг бу беватан, дарбадар сафсатабозларнинг миллионлаб қочоқларга ҳавода учиб юрган пашшачалик аҳамият бермайдиган хорижий ҳукмдорларнинг гўё буларнинг фикр-мулоҳазалари асосида иш олиб боришса, олам гулистону, ер усти жаннат бўлиб кетадигандай, такаллуфсизлик билан давлатни бошқариш, сиёсат юргизиш борасида «оқилона» усуллар, йўриқлар таклиф этишиб, чакаклари ситилгудай талашиб-тортишишларини эшитиб ўтиришга сира тоби-тоқати йўқ эди (Қамчибек Кенжа. Палахмон тошлари). 2. – “Нарёқдаги” “покиза” одамлар, давлат идоралари одам ўлдирган, ўғри, қароқчига ишонмасди

¹⁸³ Маҳмудов Н. Ўхшатишлар ва миллий образ // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 1. – Б. 5.

(Ў.Умарбеков. Фотима ва Зухра). 3. Ўғлидан айларди умид, Келтирар раҳмат дебон, Барча **“раҳмат”** элнинг отган Таънаи тошиндадир (Э.Воҳидов. “Бошиндадир”). 4. Ниҳоят, Дуйсунбой “вездеход”ида ташриф буюрди. Остонадаёқ икки-уч қамчи билан **сийлангач**, отасидан астойдил узр сўради (А.Абдуллаев. Дард). 5. Асадбек уч нарсага тоқат қилолмайди: лаганга қошиқ ёки санчки тегиб тарақласа, ёнидаги одам овқатни чапиллатиб еса, бармоқлар қисирласа, гаши келиб, миясига игна санчилгандай бўлади. Тақдирнинг ғирром ўйини бу **«фазилат»**ларнинг барчасини Ҳайдарга насиб этган (Тоҳир Малик. Шайтанат).

ТОПШИРИҚ ЕЧИМИ: Ушбу гапларда ажратиб кўрсатилган сўзлар окказионал зид маънода қўлланган. Уларнинг шундай маънода намоён бўлиши учун киноя хизмат қилган. Киноянинг борлиги сўз маъносига алоҳида прагматик “юк” берган.

2 -машқ. Берилган гаплардаги ажратиб кўрсатилган сўзлар кўчма маъноларда қўлланган. Айни сўзларнинг кўчма маъноларда қўлланишини антифразис деб бўладими? Антифразиснинг энантиосемиядан қандай фарқи бор?

1. Бу қандай гўшаки, манзил-мавозеки, бир ёнда оқ-оппоқ бўлиб, юзларидан нур, сўзларидан дуо ёғилиб, раҳмат фариштасидай оқ кампир ўтирса-ю, бир ёқда ҳар сўзидан чак-чак заҳар томиб, чирсиллаб анави **«фаришта»** хукмини ўтказиб юрса! (Мурод Мансур. Жудолик диёри). 2. - Қани, шоир, келинг сиз ҳам. Айланамиз, - деди Қўлдош Ботир. - Йўк, мен сигарет чекишга чиқдим... - деди Ўсар Усмон неон чироғига қараб. - Чекинг, **фойдаси** бор (Ш.Холмирзаев. Қиш хангомаси). 3. Оқ подшо шу қадар **хафа бўлибдиларки**, Черняевни капитанлик унвонидан маҳрум қилиб... генерал унвонини берибдилар. Банди бриллиант билан жилоланган олтин қилич ҳада қилибдилар... Бир “бечора”ни “жазолаш” бўлса, шунчалик бўлади-да!! (Ў.Ҳошимов. Дафтар ҳошиясидаги битиклар). 4. Сотқин бўлгач, сотиши аниқ. Аммо унинг далили бор: Байрамхонни ўлдиришда қилган **“холис”** хизмати учун Афзалбек мансабдор бўлган (П.Қодиров. Авлодлар доवони). 5. Бир томонда кулча совун, яхнак совун, мум шам. Совунгарлар олдида қопда, хуржунда ҳаром ўлган молларнинг жиззаси, ичак-чавоқлари. Булардан бир қадок совун олмоқ учун ё димоғни рўмол билан боғлаш керак, ёки бурунни енг ичига олиб туриш керак. Дунёдаги хидлар ичида совун бозорининг хидидай **“хушбўйлик”** жаҳонда бўлмаса керак (Ғафур Ғулум. Шум бола).

ТОПШИРИҚ ЕЧИМИ: Берилган гапларда *фаришта, фойда, хафа бўлибдиларки, холис, хушбўйлик* сўзларининг қарама-қарши маънода

кўлланишини антифразис дейиш мумкин. Аммо антифразис энантиосемия эмас, чунки энантиосемия икки маъно ўртасидаги зидлик, антифразис сўзнинг битта қарама-қарши маънода намоён бўлишидан иборат услубий приём, тарз.

3-машқ. Берилган гапларнинг қайси бирида антифразис, қайси бирида афразис юзага чиққан?

1. – *Азлар эмас, Аждар бу, Аждар! Ёши қирққа чиқиб қилча ақли кирмаган ноинсоф... Ичавериб, ичавериб, компютери синиб қолган бунинг! Булар хотинхўжа бисотидаги энг “ширин” сўзлар (Ў.Ҳошимов, “Сўққабаш бевагина”).* 2. *Дарвоза ичидан маҳкам беркитилиб, кўчага одам қўйилган: “жиноят” – катта (Мирзакалон Исмоилий, “Фарғона тонг отгунча”)*

ТОПШИРИҚ ЕЧИМИ: Ушбу гапларнинг биринчисида ширин сўзининг “аччиқ” маъносида намоён бўлиши антифразис, чунки кўчма маъно ўз маънога нисбатан зид. Аммо *жиноят* сўзининг кўчма маъносида антифразис эмас, афразис ифодаланган. Негаки *жиноят* сўзининг кўчма маъноси ўз маъносига зид эмас, балки инкор бор. Демак, антифразис зидликни, афразисни инкорни билдиради.

Назорат саволлари:

1. Киноя нима ва унинг қандай турлари бор?
2. Бадиий асарларда киноя орқали нималар ифода этилади?
3. Киноя антифразис юзага келишида иштирок этадими?
4. Антифразис ва афразиснинг ўзаро фарқни айтиб беринг?
5. Бадиий асарларда ҳар қандай сўз антифразисни намоён этиши мумкинми?
6. Астеизм деганда нимани тушунаси?

V.Битирув ишлари учун мавзулар

- 1.“Ўзбек тили лексикасида истеъмол доираси чегараланган сўзлар” модулини ўқишда муаммоли таълим технологияларидан фойдаланиш
- 2.“Ўзбек тилининг ўзлашган қатлами” модулини ўқишда идрок харитасидан фойдаланиш
- 3.“Ўзбек тилида мурожаат воситалари” модулини ўқишда муаммоли таълим технологияларидан фойдаланиш
- 4.“Нутқда лексемаларнинг бирикув хусусиятлари” модулини ўқишда концептуал жадваллар ва ностандарт тестлардан фойдаланиш
- 5.Сўзнинг морфемик таркибини” модулини ўқишда график органайзерлардан фойдаланиш
- 6.“Сўз-лексик бирлик” модулини ўқишда муаммоли таълим технологияларидан фойдаланиш
- 7.“Номустақил сўз туркуми” модулини ўқишда таълимий ўйинлардан фойдаланиш
- 8.“Ўзбек шевалари лексикаси” модулини ўқишда инновацион технологиялардан фойдаланиш
- 9.“Олмошлар” ўқишда интерфаол методлардан фойдаланиш
- 10.“Гипотактик конструкциялар ва уларнинг моделлари” модулини ўқишда моделлаштириш технологиясидан фойдаланиш

VI.КЕЙСЛАР БАНКИ

Тингловчилар учун кўрсатмалар:

1. Кейс моҳиятини етарлича англаб олинг.
2. Муаммонинг ечимини топишга хизмат қилувчи омилларни аниқланг.
3. Аниқланган омиллар орасидан муаммога барчасидан кўпроқ даҳлдор бўлган омил (ёки иккита омил)ни ажратинг.
4. Ана шу омиллар асосида ечимни асослашга ҳаракат қилинг.
5. Ўз фикрингизни баён этинг.

Кейсни ечиш жараёни:

1. Тингловчилар кейс моҳиятини у билан танишиш орқали кичик гуруҳда муҳокама қилинади.
2. Тингловчи кичик гуруҳ аъзолари билан ҳамкорликда муаммони ҳал этишга замин тайёрлайдиган омилларни аниқлайди.
3. Муаммони ҳал этишга имкон берадиган омиллардан энг муҳимлари ажратиб олинади.
4. Кичик гуруҳ аъзолари умумий фикр асосида энг муҳим омилларни баён этади.
5. Кичик гуруҳларнинг фикрлари таҳлил этилади ва умумий хулоса ясалади.

2-кейс. Олий таълим муассасасининг муайян гуруҳида алтернатив фикрлаш асосида муаммони гуруҳларда ҳал этиш моделидан фойдаланилди. Муайян аналоглар берилди, бу аналог ўзаро таққосланувчи объект билан таққосланиб, рад этилди. Бироқ бу аналогни рад этган талабалар томонидан шу тушунчага мувофиқ келувчи аналог тақдим этилмади. Бу ҳолатни қандай изоҳлаш мумкин?

Саволлар:

1. Ушбу масала қандай ўрганиш лозимлиги ҳақида тавсия ишлаб чиқинг.

2. Сизнингча, технология нотўғри қўлланилганми?
3. Сиз ушбу муаммони қандай ҳал этган бўлардингиз?

Манба: Филологик таълимда илғор хорижий тажрибаларга доир адабиётлар.

Тингловчилар учун кўрсатмалар:

1. Кейс моҳиятини етарлича англаб олинг.
2. Муаммонинг ечимини топишга хизмат қилувчи омилларни аниқланг.
3. Аниқланган омиллар орасидан муаммога барчасидан кўпроқ даҳлдор бўлган омил (ёки иккита омил)ни ажратинг.
4. Ана шу омиллар асосида ечимни асослашга ҳаракат қилинг.
5. Ўз фикрингизни баён этинг.

Кейсни ечиш жараёни:

1. Тингловчилар кейс моҳиятини у билан танишиш орқали кичик гуруҳда муҳокама қилинади.
2. Тингловчи кичик гуруҳ аъзолари билан ҳамкорликда муаммони ҳал этишга замин тайёрлайдиган омилларни аниқлайди.
3. Муаммони ҳал этишга имкон берадиган омиллардан энг муҳимлари ажратиб олинади.
4. Кичик гуруҳ аъзолари умумий фикр асосида энг муҳим омилларни баён этади.
5. Кичик гуруҳларнинг фикрлари таҳлил этилади ва умумий хулоса ясалади.

3-кейс. Муайян муаммо бир гуруҳда бошқотирма (jigsaw) технологияси ёрдамида ҳал этилди, бироқ боёқ гуруҳда худди шу муаммо шу технологиядан фойдаланилганда ҳам кутилган натижага эришилмади. Бу ҳолатни қандай изоҳлаш мумкин?

Саволлар:

1. Ўқитувчи қайси ўринда хатоликка йўл қўйди?
2. Ушбу масала қандай ўрганиш лозимлиги ҳақида тавсия ишлаб чиқинг.
3. Сиз ушбу муаммони қандай ҳал этган бўлардингиз?

Манба: Филологик таълимда илғор хорижий тажрибаларга доир адабиётлар.

Тингловчилар учун кўрсатмалар:

1. Кейс моҳиятини етарлича англаб олинг.
2. Муаммонинг ечимини топишга хизмат қилувчи омилларни аниқланг.
3. Аниқланган омиллар орасидан муаммога барчасидан кўпроқ даҳлдор бўлган омил (ёки иккита омил)ни ажратинг.
4. Ана шу омиллар асосида ечимни асослашга ҳаракат қилинг.
5. Ўз фикрингизни баён этинг.

Кейсни ечиш жараёни:

1. Тингловчилар кейс моҳиятини у билан танишиш орқали кичик гуруҳда муҳокама қилади.
2. Тингловчи кичик гуруҳ аъзолари билан ҳамкорликда муаммони ҳал этишга замин тайёрлайдиган омилларни аниқлайди.
3. Муаммони ҳал этишга имкон берадиган омиллардан энг муҳимлари ажратиб олинади.
4. Кичик гуруҳ аъзолари умумий фикр асосида энг муҳим омилларни баён этади.
5. Кичик гуруҳларнинг фикрлари таҳлил этилади ва умумий хулоса ясалади.

VII. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
Зидланиш	Сўз ёки ибора маъноларининг ўзаро қарама-қарши характерда бўлиши	The interrelation of the meanings of words or expressions
Энантисемиа	Бир тил бирлигининг икки зид маъноларга эга бўлишидан иборат лисоний ҳодиса	It is a linguistic phenomenon that the unity of a language has two opposite meanings
Синхрония	Тил бир тараққиёт даври: масалан, ҳозирги ўзбек адабий тили даври	Language is a period of development: for example, modern Uzbek literary language
Диахрония	Тилнинг икки тараққиёт даври: масалан, қадимги туркий тил ва эски туркий тил; эски ўзбек тили ва ҳозирги ўзбек адабий тили	Two stages of language development: for example, the ancient Turkic language and the old Turkic language; Old Uzbek and Modern Uzbek Literature
Лисоний ва нутқий энантисемиа	Сўз ёки иборанинг фақат узуал маънолар ёки узуал ва окказионал маънолари ўртасида юзага чиқадиган зидланиши	The contradiction between words or expressions that arise only between the meanings or the singular and occult meanings.
Антифразис	Маълум бир тил бирлигининг узуал маъносига нисбатан	The manifestation and use of a particular language

	карама-қарши маъносида намоён бўлиши, қўлланиши. Ҳар қандай сўз вазият талаби билан зид маънода қўлланиши мумкин	unit in the opposite sense of the term. Any word can be used in a contradictory sense to the demands of the situation
Афразис	Маълум бир нутқий вазиятда сўз (ибора)нинг бош маъносига нисбатан инкор маъносида қўлланиши. Бу ҳолат ҳам фақат нутқий бўлади.	The use of the word (s) in a particular speech situation in a denial of the main meaning. This is also the only speech.
Эвфемия	Маданий мулоқот талабларига мос бўлмаган, қўпол, дағал сўз ва иборалар ўрнида дағал бўлмаган маънодошларини қўллашдан иборат услубий фигура	A methodical representation of the use of non-rude meanings in place of coarse, harsh words and phrases that do not meet the requirements of cultural communication
Дисфемия	Эвфемия ҳодисасининг зиди бўлиб, нутқда дағал, қўпол сўз ва ибораларни қўллашдан иборат услубий фигура	Contrary to the euphemic phenomenon, it is a methodological figure that uses rough, coarse words and phrases in speech.
Симметрия	Тил бирлигининг шакли ва маъноси ўртасидаги мутаносиблик	Proportionality between the form and the meaning of the language unit
Асимметрия	Тил бирлигининг шакли ва маъноси ўртасидаги номутаносиблик	The imbalance between the form and the meaning of the language unit

VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари.

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи // Халқ сўзи. 2017. 16 январь, №11.

2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг кўшма мажлисидаги нутқ. Т., 2016. 56 б.

3. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий якунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь. Т.: Ўзбекистон, 2017. 104 б.

4. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2016 йил 7 декабрь. Т.: Ўзбекистон, 2017. 48 б.

5. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. Мазкур китобдан Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2016 йил 1 ноябрдан 24 ноябрга қадар Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри сайловчилари вакиллари билан ўтказилган сайловолди учрашувларида сўзлаган нутқлари ўрин олган. Т.: Ўзбекистон, 2017. 488 б.

II. Норматив- ҳуқуқий ҳужжатлар

3. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (Ўн иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабрдаги, 2003 йил 24 апрелдаги, 2007 йил 11 апрелдаги, 2008 йил 25 декабрдаги, 2011 йил 18 апрелдаги, 2011 йилдаги 12 декабрдаги, 2014 йил 16 апрелда қабул қилинган қонунларига мувофиқ киритилган ўзгартиш ва кўшимчалар билан). Т., 2014.

4. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборот-номаси. 1997. 9-сон, 225-модда.

5. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. 11-12-сон, 295-модда.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 28 июлдаги “Таълим муассасаларининг битирувчиларини тадбир-корлик фаолиятига жалб этиш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 2 ноябрдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1426-сонли Қарори.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил май-даги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1533-сонли Қарори.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 24 июлдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимини янада такомил-лаштириш тўғрисида”ги ПФ-4456-сонли Фармони.

10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 28 декабрдаги “Олий ўқув юртидан кейинги таълим ҳамда олий малакали илмий ва илмий педагогик кадрларни аттестациядан ўтказиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 365-сонли Қарори.

11. Ўзбекистон республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент Давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-4797 сонли Фармони.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада яхшилаш ва такомиллаштириш тўғрисида”ги ПҚ-2909 сонли Қарори.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789 сонли Фармони

14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги №-797 сонли Қарори

III. Махсус адабиётлар

Абдуллаева Д. Ўзбек тилида антисемия: Филол. фан. ном. ... дисс.

– Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2010. – 134 б.

3. Айтбаев Д. Шакл ва асимметрияси тадқиқига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2011. – № 6. – Б. 36-41.

4. Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантике. – М.: Гнозис, 2005. – 326 с.

5. Апресян Ю.В. Избранные труды. т.1. Лексическая семантика. – М.: Школа “Языки русской культуры” 1995. – 472 с.
6. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений / Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 338 с.
7. Баева Е.И. Особенности итальянского коммуникативного поведения (невербальный компонент): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Воронеж: Воронежский гос. ун-т., 2012. – 21 с.
8. Балалыкина Э.А. Метаморфозы русского слова. – М.: Флинта: Наука, 2012. – 264 с.
9. Бафоев Б. Кўхна сўзлар тарихи. – Тошкент: Фан, 1991. – 152 б.
10. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
11. Бессонова Л.Е. Энантиосемия как особый тип в системе лексических противопоставлений / Проблемы лексической и категориальной семантики. Вып. II. – Симферополь, СГУ, 1982. – С. 37-42.
12. Бессонова Л.Е. Глагольная префиксальная энантиосемия в русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Днепропетровск: Днепропетровский гос. ун-т., 1983. – 25 с.
13. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М.: Добросвет, 2003. – 544 с.
14. Булаховский Л.А. Введение в языкознание. Ч. 2. – М.: Учпедгиз, 1954. – 175 с.
15. Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 232 с.
16. Вороничев О.Е. Как в языке появляются энантиосеманты // Русский язык в школе и дома, 2011, – № 12. – С. 7-10.
17. Гак В. Г. Метафора в языке и тексте. – М., 1988. – 174 с.
18. Ганеев Б.Т. Первоначальная энантиосемия и диффузность в языке // Вестник ОГУ. – № 4. 2003. – С. 9-14.
19. Ганеев Б.Т. Противоречие в языке и речи: Автореф. дисс. ... д-ра. филол. наук. – Уфа: Башкирский гос. ун-т., 2004. – 39 с.
20. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. т. 1. – Москва: Мысль, 1970. – 570 с.
21. Горелов И.Н. Энантиосемия как столкновение противоречивых тенденций языкового развития // Вопросы языкознания. – М., 1986. – № 6. – С. 86-96.

22. Горелов И.Н. Энантиосемия как экстремальный семантический сдвиг / Психолингвистические проблемы семантики и понимания текста. Сб. научных трудов. – Калинин, 1986. – С. 37-42.

23. Гриценко Е.С. Эмоционально-оценочная энантиосемия в разговорной речи / Теория и практика лингвистического описания разговорной речи. Горький, 1989. 14-21.

24. Дадабоев Х., Хамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси (XIV асрнинг иккинчи ярми – XX аср боши). – Тошкент: Фан, 2007. – 156 б.

25. Дадабоев Х. Девони луғотит туркдаги омонимлар хусусида / Ўзбек тилшунослиги масалалари. – № 2. – Қарши, 2012.

26. Ермакова О.П. Существует ли в русском языке энантиосемия как регулярное явление? / Логический анализ языка. Семантика начала и конца. – М.: Индрик, 2002. – С. 61-68.

27. Жаркова Е.Х. Энантиосемия лексико-грамматического и словообразовательного типа в кругу смежных явлений: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва: Ун-т дружба народов имени Патриса Лумумбы, 1988. – 15 с.

28. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Изд-е 5-е. – Назрань: ООО “Пилигрим”, 2010. – 486 с.

29. Закирова Р. Антонимы в татарском языке: Лексико-грамматические, семантические и стилистические особенности употребления: Дисс. ... канд. филол. наук. – Казань: Казанский гос. ун-т., 2001. – 193 с.

30. Ибрагимова Э. Ўзбек тилида ирония ва ироник мазмун ифодаланишининг усул ҳамда воситалари: Филол. фан. ном. ... дисс. – Фарғона: ФарДУ, 2001. – 118 б.

31. Иванова В.А. Антонимия в системе языка. Штинца. – Кишинев, 1982. – 163 с.

32. Исабеков Б. Ҳозирги ўзбек тилида лексик антонимия: Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 1973. – 118 б.

33. Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка: Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент: 1979. – 196 с.

34. Ишаев А. Шаклдош антонимларга оид этюдлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1967. – № 1. – Б. 16.

35. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – 176 б.

36. Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 1993. – 297 б.

37. Йўлдошев Б. Ўзбек тилида фразеологизмларнинг услубий ва прагматик имкониятлари. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2002.

38. Йўлдошев Б. Фразеологизмларнинг матндаги прагматик имкониятларини ўрганиш ҳақида / Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. – Андижон, 2011. – Б. 12-15.

39. Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографияси масалалари. – Тошкент: Мухаррир, 2013. – 300 б.

40. Карцевский С.О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака / История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1965. ч. 2. – С. 85-90.

41. Климова Л.И. Антонимичные значения полисемантических слов в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. Филол. наук. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский гос. пед. инст-т. им. Герцена, 1975. – 22 с.

42. Колесникова С.М. Функционально-семантическая категория градуальности в современном русском языке. – М.: Высшая школа, 2010. – 278 с.

43. Колосова Т.А. Русское сложное предложение асимметричной структуры. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1980. – 164 с.

44. Кравцова В.Ю. Энантисемия лексических и фразеологических единиц: Дис. ... канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону: Ростовский гос. пед. ун-т., 2006. – 166 с.

45. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика. Введение. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 400 с.

46. Лафасов Ў. Диалогик нутқда субъектив модалликнинг ифодаланиши: Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 1996. – 174 б.

47. Лутфуллаева Д., Сайидрахимова Н. Ўзбек тили синтактик омонимларининг шаклланиши хуусида // TDPU илмий ахборотлари, 2015. № 1. – Б. 39-42.

48. Лутфуллаева Д. Лексик ва синтактик семантика муносабати / Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари мавзуидаги VIII Республика илмий-назарий анжумани. – Тошкент, 2015. – Б. 30-33.

49. Любкин В.В. К вопросу об энантиосемии в современном английском языке // Вопросы романо-германского языкознания. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1977. вып. 5. – С. 40-49.

50. Маматов А. Семантико-стилистические особенности эмоционально-оценочных фразеологических единиц узбекского языка: Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент: 1988. – 173 с.

51. Маркова Е.М. О причинах и проявлениях энантиосемии в русском языке в межславянском аспекте // Лингвистика. Вестник Нижегородского ун-та им. Н.И. Лобачевского, 2010. – № 4. – С. 631-635.

52. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. – М.: Academia, 2001. – 208 с.

53. Маслова В.А. Культурно-национальная специфика русской фразеологии / Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 69-75.

54. Махмуд Н, Йаман Э. Туркча-ўзбекча, ўзбекча-туркча луғат. – Тошкент: Фафур Ғулом, 1993. – 320 б.

55. Махмудов Н. Семантико-синтактическая асимметрия в простом предложении узбекского языка: Дисс. ... д-ра. филол. наук. – Ташкент: ИЯЛ АН РУз, 1984. – 401 с.

56. Махмутова Л.Р. Основные типы энантиосемии в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Казань: Казанский гос. ун-т., 2009. – 24 с.

57. Махмутова Л.Р. Отражение семантической категории противоположности в энантиосемии // Вестник Чувашского университета. Серия гуманитарных наук. – Чебоксары, 2009. – № 3. – С. 25-26.

58. Махмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда синтактик-семантик асимметрия. – Тошкент, 1984. – 147 б.

59. Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 5. – Б. 3-16.

60. Махмудов Н. Ўхшатишлар ва миллий образ // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 1. – Б. 3-8.

61. Махмудов Н. Зиддият ва маъно тараққиёти // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2014. – № 3. – Б. 18-25.

62. Махмудов Н. Зиддият ва жуфт сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2014. – № 5. – Б. 3-9.

63. Маҳмудов Н., Одилов Ё. Сўз маъно тараққиётида зиддият. Ўзбек тили энантиосемик сўзларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2014. – 288 б.

64. Минаева Л.В. Слово в языке и речи. – М: Высшая школа, 1986.
– 147 с.

65. Миндрул О.С. Тембр II в функциональном освещении: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М.: Московский гос. ун-т., 1980. – 23 с.

66. Миртожиев М. Ўзбек тилида лексик омонимларнинг вужудга келиши: Филол. фан ном. ... дисс. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 1963. – 247 б.

67. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: Фан, 1975.
– 140 б.

68. Миртожиев М. Ўзбек тилидаги гап бўлаклариди семантик-синтактик номутаносиблик. – Тошкент: Университет, 2008. – 200 б.

69. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. – 287 б.

70. Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса.
– М.: Высшая школа, 1981. – 171 с.

71. Муташева Г.Р. Антонимы и антонимические отношения в лексике и фразеологии кумыкского и русского языков: Дисс. ... канд. филол. наук.
– Махачкала: Дагестанский гос. ун-т., 2010. – 173 с.

72. Новиков Л.А. Лингвистическое толкование художественного текста. – М.: Русский язык, 1979. – 256 с.

73. Новиков Л.А. Избранные труды. Т.1. Проблемы языкового значения. – М.: Изд-во РУДН, 2001. – 676 с.

74. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Камолат-катортол, 2000. – 172 б.

75. Нурмонов А. Танланган асарлар. 2-жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012. – 358 б.

76. Омонтурдиев А.Ж. Эвфемистик ҳодисаларнинг функционал-услубий хусусиятлари: филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 1997. – 175 б.

77. Омонтурдиев А. Ўзбек нутқининг эвфемик асослари. – Тошкент: Фан, 2000. – 128 б.

78. Острикова Г.Н. Энантиосемия разноуровневых единиц немецкого языка: структурно-семантический, функциональный и типологический аспекты: Автореф. ... дисс. д-ра. филол.наук. – Ростов-на-Дону, 2014. – 33 с.

79. Петрова О. Г. Типы иронии в художественном тексте: концептуальная и контекстуальная ирония // Изв. Саратовского ун-та, 2011. Т.11. Серия филология. Вып. 3. – С. 25-30.

80. Потебня А.А. Мысль и язык. – Киев, 1993. – 192 с.

81. Прохорова В.Н. Энантиосемия в современном русском языке (о причинах и условиях возникновения и функционирования слов с противоположными значениями) // Вопросы русского языкознания, вып. 1.

– М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – С. 157-165.

82. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг туркий қатлами. Магистрантлар учун қўлланма. – Тошкент: Университет, 2001. – 351 б.

83. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Тошкент: Университет, 2006. – 437 б.

84. Раҳмонов Т. Ҳозирги ўзбек тилидаги арабча ўзлашма сўзлар семантик тузилишидаги ўзгаришлар: Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 1994. – 119 б.

85. Резанова А.Н. Дисфемия в английском языке: семантические механизмы и прагматические функции: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург: Российский гос. пед. ун-т. им. А.И.Герцена, 2008. – 20 с.

86. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент: Extremum press, 2010. – 136 б.

87. Садчикова И.В. Энантиосемия как способ сосуществования противоположных оценочных компонентов в семантике слова / Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Т. 11, 4 (5), 2009.

– С. 1306-1310.

88. Саакян Л.Н. Эвфемия как прагмалингвистическая категория в дискурсивной практике непрямого речевого убеждения: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М.: Гос. ун-т. русского языка им. А.С.Пушкина, 2010.

– 196 с.

89. Санақулов У., Мухторов А. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент, 1995. – 160 б.

90. Саниева И., Давыдов В. Ирония. История вопроса / Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей. – М., 2000. Вып. 12. – С. 54-69.

91. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 285 б.
92. Сафаров Ш. Семантика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2013. – 344 б.
93. Скаличка В. Асимметричный дуализм языковых единиц / Пражский лингвистических кружок. Сб. статей. – М.: Прогресс, 1967. – С. 119-127.
94. Смоленская С.С., Давыдов М.В. Интонация как показатель энантиосемии слов и словосочетаний // Вестник Московского университета. Филологические науки, 1972. – № 3. – С. 65-71.
95. Соколов О.М. Энантиосемия в кругу смежных явлений // Филологические науки, 1980 (а). – № 6. – С. 36-42.
96. Соколов О.М. Внутрилексемная семантическая поляризация грамматико-словообразовательного типа // Вопросы словообразования в индоевропейских языках. – Томск, 1985. – С. 84-95.
97. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. – М.: Логос, 1998. – 296 с.
98. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
99. Тихонов А.Н., Пардаев А.С. Роль гнезд однокоренных слов в системной организации русской лексики. Отраженная синонимия. Отраженная омонимия. Отраженная антонимия. – Ташкент, 1989.
100. Тохиров З. Прагматик сема. – Тошкент: Зар қалам, 2004. – 96 б.
101. Тўрақулов О. Қўқон группа шевалари лексикаси: Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 1971. – 314 б.
102. Тўхлиев Б., Абдурахмонова Б. Адабиёт. Академик лицейларнинг биринчи босқич ўқувчилари учун мажмуа. – Тошкент: Чўлпон, 2010. – 216 б.
103. Усманова Ш. Ўзбек ва турк тилларидаги соматик фразеологизмлар: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. – Тошкент: ЎЗР ФА ҚИ, 1998.
104. Усманова Ш. Олтой тилларидаги муштарак маиший лексика тадқиқи: Филол. фан. д-ри. ... дисс. автореф. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2011. – 43 с.
105. Усмонов С. Антонимлар // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1958. – № 2. – Б. 33-40.

106. Хасбулатова З. Антонимы в кумыкском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Махачкала: Ин-т яз., лит. и искусства, 2010. – 162 с.

107. Худойберганова Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2013. –136 б.

108. Хуцишвили С. Межъязыковые соответствия омонимичного характера в славянских языках // Болгарская русистика, 2010. – № 1-2.

– С. 53-71.

109. Хуэйцзе Т.С. Принципы номинативного структурирования семантического поля: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Волгоград: Волгоградский гос. пед. ун-т., 2001. – 188 с.

110. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. Учебное пособие. – М.: Просвещение, 1972. – 368 с.

111. Шанский Н.М. Русский язык. Лексика. Словообразование. – М.: Просвещение, 1975. – 238 с.

112. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. – Москва: Просвещение, 1977. – 335 с.

113. Шомаксудов А, Расулов И, Қўнғуров Р, Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – 248 б.

114. Шукуров Р. Ўзбек тили антонимларининг лексик-семантик табиати: Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 1973. – 312 б.

115. Шерцль В.И. О словах с противоположными значениями (или о так называемой энантиосемии) / Хрестоматия по истории русского языка.– М.: Высшая школа, 1973. – С. 259-264.

116. Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимлар. – Тошкент:Фан, 1977– 149 б.

117. Юсуф Б. Алишер Навоий асарларида энантиосемиялар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2011. – № 1. – Б. 33-39.

118. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – 964 б.

119. Ўғузнома. Қадимги битиклар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2007. –40 б.

120. Қодирова Х. Абдулла Қодирийнинг эвфемизм ва дисфемизмдан фойдаланиш маҳорати: Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2011. – 137 б.

121. Ҳайдаров З. “Қутадғу билиг”даги фразеологизмларнинг немис тилидаги таржимаси // Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент, 2004. № 2. Б. 57-60.

122. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати.
– Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – 134 б.
123. Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз
ясаилишининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан, 2010. – 256.

IV. Электрон таълим ресурслари

1. www.ziyonet.uz
2. www.edu.uz
3. Infocom.uz электрон журнали: www.infocom.uz
4. www.tdpu.uz
5. www.pedagog.uz
6. www.nuuz.uz
7. www.bimm.uz
8. www.literature.uz
9. www.kutubxona.uz
10. [http:// www.disser.h10.ru/pedagog.html](http://www.disser.h10.ru/pedagog.html)
11. <http://www.istedod.uz/>
12. www.scopus.com